

**О‘ЗБЕК ТИЛИ
МЕ‘ЙОРЛАРИ
PUNKTUATSIYA**

**ЎЗБЕК ТИЛИ
МЕЎЁРЛАРИ
ПУНКТУАЦИЯ**

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASINING
DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH DEPARTAMENTI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI

O‘ZBEK TILI
ME‘YORLARI
(PUNKTUATSIYA)

Тошкент
“Zamin nashr”
2021

УЎК 811.512.133:003.086

КБК 81.2-2(5Ў36)

O‘zbek tili me‘yorlari (punktuatsiya). – Toshkent: Zamin nashr,
2021. – 232 b.

Tuzuvchilar:

Nizomiddin Mahmudov, filologiya fanlari doktori, professor

Abduvahob Madvaliyev, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ne‘mat Mahkamov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Dilrabo Andaniyozova, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa
doktori

Mas‘ul muharrir:

Yorqinjon Odilov,

filologiya fanlari doktori, professor

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti ilmiy kengashining 2020-yil 2-dekabrdagi 8-yig‘ilish qarori hamda O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi tasarrufidagi Respublika ta‘lim markazi ilmiy-metodik kengashining 2015-yil 15-iyundagi qarori bilan ma‘qullangan va nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-6888-4-1

© Zamin nashr, 2021

ME'YOR TILNING YASHASH SHAKLIDIR

Adabiy til umumxalq tilining sayqallangan shakli sifatida aniq me'yor hamda qoidalar asosida ish ko'radi. Milliy adabiy tilni, uning og'zaki va yozma shakllarini puxta egallashda me'yorlarning o'rni muhimdir. Tilshunoslikda **me'yor** tushunchasi mutaxassislar tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan va til egalariga tushunarli bo'lgan til birliklarining nutq jarayonida qo'llanish holati va imkoniyatini anglatadi. Har qanday tilning muayyan qolipga solingan, belgilangan me'yorlarining borligi o'sha til qoidalarining qat'iyiligi, o'rganilishi qulayligini ta'minlovchi muhim omillardandir. Til hodisalarini, uning me'yoriy jihatlarini tadqiq etishda tilning milliy xususiyatlarini ham hisobga olish zarur.

Ma'lumki, o'zbek tilshunosligida adabiy til me'yorlari yuzasidan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan, kitoblar nashr etilgan. Masalan, "Adabiy norma va nutq madaniyati" kitobida o'zbek adabiy tili quyidagi me'yorlar asosida ish ko'rishi qayd etilgan:

1. Fonetik me'yorlar.
2. Leksik-semantik me'yorlar (so'z qo'llash).
3. Talaffuz (orfoepik) me'yorlari.
4. Aksentologik (urg'uning to'g'riligi) me'yorlar.
5. Grammatik me'yorlar.
6. So'z yasalish me'yorlari.
7. Imloviy me'yorlar.
8. Grafik (yozuv) me'yorlar.
9. Punktuation me'yorlar.
10. Uslubiy me'yorlar¹.

¹ Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M. Adabiy norma va nutq madaniyati. – Toshkent, 1983. – B. 75.

Bu o‘rinda biz diqqat qiladigan jihat o‘zbek tili punktuatsiyasi me‘yorlaridir. Savodxonlikni oshirishda orfografiya – to‘g‘ri yozishning o‘rni qanchalik ahamiyatga ega bo‘lsa, tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llash ham shunchalik muhimdir. Zero, yozuvda tinish belgilarining o‘rinli ishlatilishi nafaqat yozuv egasining, balki millatning saviyasini, yozuv madaniyatini ko‘rsatib turadi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining punktuatsion me‘yorlari ancha avval o‘rganilgan va mavjud qoidalar ancha barqarorlashgan bo‘lsa ham takomillashtirilishi zarur jihatlar bor edi. Tinish belgilarining qo‘llanishi bilan bog‘liq asosiy qoidalar 2015-yilda O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti olimlari tomonidan ishlab chiqilgan va chop etilgan edi².

Mazkur kitobda zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi me‘yorlari, tinish belgilarining qo‘llanishi kabi turli masalalar haqida fikr yuritiladi.

Ushbu kitobning birinchi qismini yozishda punktuatsiya bo‘yicha izlanish olib borgan K.Nazarov, Sh.Shoabdurahmonov, H.G‘oziyev, H.Jamolxonov, B.Bahriddinova kabi tilshunoslarning ishlariga lozim o‘rinlarda murojaat qilindi.

² Махмудов Н., Мадвалиев А., Махкамов Н. Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари. – Тошкент, 2015.

PUNKTUATSIYANING MAQSADI VA NAZARIY ASOSLARI

Yozuv tarixiga nazar solinsa, insoniyat hozirgi tinish belgilarini qo‘llamasdan oldin ham o‘z fikrini yozuvda turli vositalar orqali to‘g‘ri anglatishga intilgani ayonlashadi. Shunday intilish yoki izlanishlar natijasida yozuvlarning o‘tmishida har xil belgilar paydo bo‘lgan. Bu belgilar turli xalqlar yozuvlarida ko‘p hollarda shaklan bir xil yoki qisman o‘zgacha bo‘lgan va, asosan, bir xil vazifada qo‘llangan.

Hozirgi davr yozuvini tinish belgilarisiz tasavvur qilish mumkin emas, chunki yozma nutqning har tomonlama rivojlanishi, matbuot va nashriyot ishlarining keng taraqqiy etishi, fan va texnikaning turli tarmoqlariga oid ko‘plab kitoblarning nashr etilishi yozuvning ajralmas qismi bo‘lgan punktuatsiyaga bo‘lgan hayotiy talab va ehtiyojni kuchaytirdi. O‘zbek tilshunosligida ham punktuatsiyaning vazifalari va qo‘llanish doirasi kengaydi, bu borada muayyan izlanishlar olib borildi, o‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari ishlab chiqildi.

Tilshunoslikda punktuatsiya termini tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi qonun-qoidalar majmui va tinish belgilarining o‘ziga nisbatan ishlatiladi. Punktuatsiya (lotincha *punktum* – nuqta) – tilshunoslikning mustaqil bo‘limi sifatida tinish belgilari tizimi va ularning qo‘llanish qonun-qoidalarini o‘rganadi. Punktuatsiya qoidalari va me‘yorlarini bilish esa yozma fikrni aniq va to‘g‘ri, mantiqli va ifodali, ravon va tushunarli hamda maqsadga muvofiq bayon qilishda muhimdir.

Tinish belgilarining asosiy vazifasi yozuvda ifodalanadigan nutqning fikriy bo‘linishini, gapning qanday qismlarga ajralishini va u

bo'laklarning o'zaro munosabatlarini ko'rsatishdan iboratdir. Bundan tashqari, tinish belgilari qo'shimcha ma'no bo'yoqlarini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Bunda ular nutqning biror bo'lagi yoki gap qanday mazmun anglatganini ifodalash uchun ishlatiladi.

Shunday holatlar bo'ladiki, tinish belgilari o'rnining o'zgarishi yoki o'z o'rnida ishlatilmasligi gap mazmunini butunlay o'zgartiradi. Masalan:

Afandi podshoga qarab: "Siz ahmoq odam emassiz", – dedi. (Latifadan) Mazkur gapda *ahmoq* so'zidan keyin vergul qo'yilsa hamda og'zaki nutqda qisqa to'xtam bilan aytilsa, gapdan podshoning aqlliligi emas, balki ahmoq va yomon odamligi anglashiladi. Aksincha, yozuvda vergul qo'yilmasa, og'zaki nutqda qisqa to'xtam bo'lmasa, podshoning ahmoq emasligi tushuniladi.

Zamonaviy rus punktuatsiyasi bilan shug'ullangan N.S.Valginaning shunday gapi bor: "Tinish belgilarini o'rganish mumkin emas, balki ularni qo'llashni o'rganish kerak".³ Olima bu fikri zamirida tinish belgilarini keng vazifalarga, imkoniyatlarga egaligini ham nazarda tutgan bo'lsa, ajab emas. Chunki tinish belgilari dastlab faqat grafik belgi vazifasini o'tagan bo'lsa, hozir ularning vazifalari bir qadar kengaygan. Olima fikrida davom etib yozadi: "Zamonaviy tinish belgilari o'zida ulkan imkoniyatlarni mujassam etadi, ular yozuvchiga nafaqat fikrlarini, balki his-tuyg'ularini ham yetkazishda yordam beradi".

Darhaqiqat, punktuatsiya, bir tomondan, ijodkorga o'z yozma nutqini aniq, to'g'ri va ifodali bayon etish imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan, o'quvchiga muayyan matndagi fikrni muallif bayon etganidek, u ko'zda tutgandek tushunishini ta'minlaydi.

³ Bu haqda qarang: Валгина Н. С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – М., 2004. – С. 12.

Umuman, savodxonlikni oshirishda orfografiya (imlo) qoidalarini egallash qanchalik zarur bo'lsa, tinish belgilarini o'rinli qo'llay bilish malakasini hosil qilish ham shunchalik ahamiyatlidir.

Punktuatsiya ijtimoiy hodisa sifatida davr o'tishi, yozuvning taraqqiy etishi bilan o'zgarib, takomillashib kelgan. Tabiiyki, yozuvda dastlab qo'llanilgan tinish belgilarining qo'yilish o'rnini hozirgi holatidan boshqacha bo'lgan, qolaversa, vazifalari hozirgidek aniq va murakkab ham bo'lmagan. Masalan, o'zbek punktuatsiyasi masalalari bilan shug'ullangan tilshunos K.Nazarov dastlab yulduzcha va romb ko'rinishidagi o'ndan ortiq ishoralarning nuqta vazifasida ishlatilgani haqida ma'lumot bergan⁴.

Tinish belgilari ichida eng qadimiysi nuqta bo'lib, bu belgi nomi keyinroq tinish belgilarini o'rganadigan soha nomining kelib chiqishiga asos bo'lgan. Dastlab nuqta vazifasida turli shakldagi ishoralar (romb, aylana, yulduzcha, to'rtburchak va b.) qo'llangan. Jumladan, qadimgi lotin, yunon, got yozuvlarida so'zlar ba'zan bo'sh joy (interval), ba'zan nuqta yordamida bir-biridan ajratilgan. Yozuvda so'zlarni nuqta bilan ajratish O'rta Osiyo xalqlarining oromiy, runik yozuv namunalarida ham qisman uchraydi.

XIX asrning oxiriga kelib nuqtaning hozirgi qo'llanish o'rnini qat'iylashgan. Bundan ko'rinadiki, davr talabiga bog'liq holda punktuatsion tizim ham o'zgarib boradi, mukammallashadi, qat'iylashadi. Shuningdek, tinish belgilari soni, ularni qo'llash me'yorlari tillararo har xildir. Punktuatsiya ayrim xalqlar yozuvida oldin, ayrimlarida esa nisbatan keyin paydo bo'lgan.

Bugungi kunda tinish belgilari nafaqat gapning sintaktik qurilishi, intonatsiyasiga, balki semantik strukturasi, ifoda maqsadiga ham ta'sir etadigan muhim vositaga aylangan.

⁴ Назаров К. Ўзбек пунктуацияси тарихи. – Тошкент, 1976. – Б. 7.

Punktuatsiya yozuv singari millatning madaniy boyligi hisoblanadi. Undan fan, ta'lim, matbuot, nashriyot, maorif va madaniyat xodimlari, umuman, jamiyat hayotining barcha jabhasida keng foydalaniladi.

Zamonaviy o'zbek adabiy tili va uning vazifaviy uslublari taraqqiyoti, yozuv madaniyatining o'sishi, matbuot va nashriyot ishlarining keng rivojlanishi punktuatsiyaning ijtimoiy-amaliy ahamiyatini oshirmoqda. Shulardan kelib chiqib, tinish belgilarining asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Yozuv orqali ijodkor (muallif) va o'quvchi o'rtasida amalga oshadigan ijtimoiy aloqa-aralashuvning to'g'ri borishiga yordam berish. Agar muayyan gap yakunida ijodkor undov yoki so'roq belgisini qo'ysa, o'quvchi shu belgilar yordamida gapda so'roq yoki undov, his-hayajon mazmuni borligini anglaydi va muallif maqsadini aniq tushunadi.

2. Yozma nutqdagi maqsad, mazmun va so'zlarning ma'no qirralarini aniqlashtirishda ishtirok etadi. Masalan, gap oxiriga qo'yilgan nuqta, so'roq va undov belgisi yoki ko'pnuqta shu gapda qanday mazmun, so'zlovchining nutqiy maqsadi ifodalanganligini bildiradi, ayni paytda, ularni bir-biridan farqlaydi.

3. Gap qurilishini aniq belgilashga yordam beradi. Bunda gap bo'laklari, gapning tuzilishiga ko'ra turlari (sodda yoki qo'shma), uyushiq va ajratilgan bo'laklar, undalma, kiritmalar orasidagi chegarani, bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari hamda muallif va ko'chirma gap o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi.

4. Yozma nutqning ixcham va ravon ifodalanishini ta'minlaydi. Qiyoslang: *Toshkentdan Buxoroga qatnaydigan poyezd* / "*Toshkent – Buxoro*" poyezdi. Keyingi misolda tirening qo'llanishi gapni ancha ixchamlashtirgan.

5. Yozma nutqda murakkab fikriy munosabatlarni ifodalashda qo‘llanadi. Masalan, badiiy asarlarda qahramon ruhiyati va his-tuyg‘ularini berishda ijodkorlar tinish belgilaridan unumli foydalanadilar. Masalan:

– *Umid... bormi, tabib?.. – Tursunboy jontalashning ovozi titrab chiqdi.* (U.Hamdam. Isyon va itoat)

– *Yomonlik qilmagan bo‘lsangiz muncha qo‘rqasiz, Rahimboy aka?! O‘g‘ri emassiz, buzuqi emassiz – to‘g‘rimi?! – Rahimqul Bozorning o‘ziga tikilib turgan ko‘zlariga tik boqolmay tarrakdek qotdi.* (X.Do‘stmuhammad. So‘roq)

Gaplarning birinchisida ko‘pnuqta orqali qahramonning ichki qo‘rquvi, gapirishga botina olmayotgani ifodalangan bo‘lsa, so‘roq belgisi va ko‘pnuqtaning birga qo‘llanishi savol beruvchining kuchli hayajonini yoritishga xizmat qilgan. Ikkinchi gapda so‘roq va taajjub munosabatlari ifodalangan.

Ma‘lumki, qadimgi yozuvlar, piktografik (rasmga asoslangan yozuv) yoki logografik (alohida belgi, shakllar orqali fikr ifodalash) shaklda bo‘lganligi sababli tinish belgilariga ehtiyoj sezilmagan. Ijtimoiy ongning o‘sishi va shunga bog‘liq holda yozuvning taraqqiy etishi bilan tinish belgilari vazifasini bajaruvchi turli ishoralar, keyinchalik tinish belgilari ishlatila boshlangan.

Punktuatsiyaning paydo bo‘lish davri turli tillarda har xil bo‘lib, ularning xususiyatlari ham bir-biridan farqli bo‘lgan. Masalan, an‘anaviy punktuatsion tizimning shakllanishi Yevropa yozuvida XV asrdan, rus yozuvida XVIII asrdan, o‘zbek yozuvida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Shu sababli punktuatsiya tarixi har bir xalqning yozuv tarixi, madaniyati asosida o‘rganiladi.

Ilmiy manbalarda punktuatsiyaning paydo bo'lish asoslari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi⁵:

1. Yozuv tizimining murakkablashuvi – sintetik usuldan analitik usulga o'tilishi.

2. Yozuvning takomillashuvi natijasida tinish belgilarini qo'llashga bo'lgan ehtiyoj, zaruratning tug'ilishi.

3. Til va tafakkurning dialektik taraqqiyoti tufayli turli holat va emotsional-ekspressiv munosabatlarni ifodalash zaruriyatining paydo bo'lishi, shuningdek, tilning nafaqat aloqa vositasi, balki estetik hodisa sifatidagi mohiyatining takomillashuvi natijasida punktuatsiya va boshqa yondosh hodisalar integratsiyasining yuzaga kelishi.

4. Turli yozuvlarning o'zaro ta'sirlashuvi. Masalan, G'arbiy Yevropa yozuvining rus punktuatsiyasi taraqqiyotiga, kirill alifbosiga o'tilishi bilan rus yozuvi va punktuatsiyasining o'zbek punktuatsiyasi taraqqiyotiga ta'sir etishi va hokazo.

Tinish belgilarining o'ziga xos xususiyatlari

Tinish belgisiga qo'yiladigan asosiy talablardan biri – ularning maxsus shaklga ega bo'lishidir. Shu jihati bilan tinish belgilari yozuvdagi boshqa vositalar (belgilar)dan farqlanadi. Va, albatta, yozuvda ishlatilgan har qanday ishora (belgi)ni tinish belgilari sirasiga kiritib bo'lmaydi. Masalan, yozuvdagi ayrim so'zlar yoki jummalarni ajratib ko'rsatish jihatidan kursiv (qiyalama, so'zlarni bir tomonga egib yozish)ning vazifasi qo'shtirnoqning ba'zi vazifasiga o'xshaydi, lekin kursiv tinish belgisi emas.

⁵ Bu haqda qarang: Назаров К. Ўзбек пунктуацияси тарихи. – Тошкент, 1976. – Б. 28–29; Bahriddinova B. Zamonaviy o'zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – B. 7.

Rus tilshunosligida abzasni punktuatsion vositalar tizimi ichida qarash an'anasi mavjud. Masalan, A.N.Gvozdev tinish belgilarini sharhlar ekan, shunday yozadi: "Vazifasiga ko'ra abzas tinish belgilari sirasiga kiradi... Abzas yangi fikrlar qatorining ko'rsatkichi sifatida xizmat qiladi; abzas ichida mustaqil gaplar bilan ifodalangan fikrlar, baribir, mazmunan birlashgan bo'ladi va muayyan kichik mavzuni rivojlantiradi... Bir necha gap yoki hatto bitta gapni alohida abzas sifatida ajratish bu gaplarga muayyan salmoq baxsh etadi, bunday ajratish muallif tomonidan o'z maqsadiga bog'liq tarzda amalga oshiriladi"⁶.

Ta'kidlash lozimki, abzasni tinish belgilari qatoriga kiritish uchun grammatik asos yo'q va u o'z grafik shakliga ham ega emas. Shu sababli abzas ham tinish belgisi hisoblanmaydi.

Biz tinish belgilarining o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha ko'rsatamiz:

1. Tinish belgilarining har biri o'z grafik shakli va qo'llanish tizimiga ega. Tinish belgilarining ayni jihatini ba'zi belgilarga qiyoslash orqali aniq tasavvurga kelish mumkin. Masalan, oraliq belgisi (probel) yozuvda so'zni boshqa so'zdan ajratadi, lekin tinish belgisi bo'lish uchun ajratish xususiyatining o'zi yetarli emas. Aytilganidek, umumme'yor asosidagi o'z grafik shakliga ega bo'lishi kerak.

2. Tinish belgilarining qo'llanishi nutqning ifoda maqsadi, semantik-grammatik tuzilishi bilan bog'liq. Masalan, darak gap oxirida qo'yiladigan nuqta shu gapdan darak, xabar mazmuni ifodalanayotganini bildiradi va gapning tugallanganligini ko'rsatadi.

⁶ Bu haqda qarang: Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2019. – Б. 70.

3. Har bir tinish belgisi muayyan ijtimoiy vazifani bajaradi. Tinish belgilari milliy yozuvning tarkibiy qismi bo'lib, umumiy me'yorlar asosida qo'llanadi. Nutqning shaklidan qat'i nazar, aniq bir ma'noni ifodalaydi, birdek tushuniladi va tasavvur qilinadi. Demak, tinish belgilari kishilar o'rtasida yozuv orqali amalga oshiriladigan ijtimoiy munosabat – fikrlashuvni ta'minlash uchun xizmat qiladi.

O‘ZBEK PUNKTUATSIYASI TARIXI

Ilmiy manbalarda o‘zbek yozuvida tinish belgilarining qo‘llanish davri sifatida XIX asrning ikkinchi yarmi ko‘rsatiladi⁷.

Tarixda o‘zbekcha matnlarda hozirgidek shakl va mazmundagi tinish belgilari qo‘llanmagan, ammo qadimgi qo‘lyozmalarda tugal fikrni yoki uning ayrim qismlarini bo‘laklarga ajratuvchi maxsus ishoralar ishlatilgan.⁸ Jumladan, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asari qo‘lyozmasida (Istanbuldagi Millat kutubxonasi, arabcha asarlar bo‘limi, inv. №4189) turkiy so‘z va unga berilgan turkiy misollarni matnda ajratish uchun tepasiga qizil chiziq tortilgan. Bob nomlari, misollar, izoh uchun keltirilgan harflar qizil siyohda berilgan. Asardagi har bir so‘z-maqola bargsimon belgi bilan ajratilgan⁹.

Shuningdek, professor Q.Sodiqov ham tinish belgilarining qo‘llanish tarixiga diqqat qaratib, quyidagilarni keltiradi: “Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari Namangan (TDSHI qoshidagi Sharq qo‘lyozmalari markazi, inv. №1809) hamda Qohira (Misr milliy kutubxonasi, inv. №168) nusxalarida bob nomlari alohida qatordan berilgan. Namangan nusxasida bob nomlari almashtirilib, qora va qizil siyohda bitilgan. Qohira nusxasida asar ichidagi bob nomlari asosiy matndan katta harflar va qalinroq siyoh bilan ajratilgan. Asarning Hirot nusxasida (Vena milliy kutubxonasi) matndagi so‘zlar

⁷ Назаров К. Ўзбек пунктуацияси тарихи. – Тошкент, 1976. – Б. 31.

⁸ Ғозиев Ҳ. Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти. – Тошкент, 1979. – Б. 5.

⁹ Bu haqda qarang: Алимухаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва матнни англаш учун ишлатилган ишоралар ҳақида // Хорижий филология. 1-сон. – Тошкент, 2016. – Б. 49.

va ba'zi harflarni to'g'ri tushunish uchun, o'rni bilan, arab yozuvidagi harflardan foydalanilgan"¹⁰.

Umuman, o'zbek punktuatsiyasi tarixi, taraqqiyot yo'llari hamda ilmiy nazariy asoslari masalasi ancha murakkab. Mutaxassislar bu murakkablikning sabablarini quyidagi omillar bilan bog'liq deb hisoblaydi:

1) o'zbek punktuatsiyasi tarixining keng va chuqur tekshirilmaganligi va ilmiy asosda yetarlicha o'rganilmaganligi;

2) qadimgi o'zbek tili yodgorliklarining arab alifbosida bo'lganligi, ulardan ma'lum qismining umumturkiy tillarga mansubligi;

3) o'zbek tili yodgorliklarining yakka shaxslar – xattotlar tomonidan ko'chirilganligi;

4) O'zbekistonda matbaachilikning paydo bo'lishi, matbuot va nashriyot ishlarining rivojlanishi¹¹.

Punktuaitsiya tarixini belgilashda xalqning yozuv tarixi muhim o'rin tutadi, chunki yozuv tarixi bilan bog'liq ma'lumotlar punktuatsiya tarixini davrlashtirishda asosli ma'lumotlar beradi.

Ma'lumki, o'zbek xalqi o'z tarixiy taraqqiyoti davomida so'g'd, o'rxun-enasoy, uyg'ur, arab, lotin va kirill yozuvlaridan foydalangan va ularda ham muayyan belgilar, ishoralar qo'llanganki, bularning barini hozirgi o'zbek tili punktuatsiyasining asoslari deyish mumkin. Masalan, V – VIII asrlarda O'rta Osiyoda keng ishlatilgan runik yozuvlarda "ajratuvchi belgilar"dan foydalanilgan.

Qadimgi manbalar tadqiqi bo'yicha izlanish olib borgan olimlarning ma'lumot berishicha, O'rxun-Enasoy yodgorliklari orasida "Irq bitigi" turli ishoralarga boyligi bilan ajralib turgan. Undagi ishoralar haqida quyidagi fikr aytiladi: "Asardagi bo'limlar

¹⁰ Содиков К. "Кутадғу билиг"нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. – Тошкент. 2010. – Б. 16–18.

¹¹ Назаров К. Ко'rsatilgan asar. – Б. 30.

bir-biridan qora siyohli qo‘shaloq kelgan bir, ikki, uch hamda to‘rtta kichik dumaloqlar tizimi bilan ajratilgan. Dumaloqlarning ichi qizil siyoh bilan bo‘yalgan. Bu tartibga asarning boshidan oxirigacha amal qilingan. Asarning har bir bo‘limi yangi qatordan boshlangan”¹².

Shuningdek, bu davr yodgorliklarida ikki nuqta (:) bilan bir qatorda, bir nuqta (•) ham qo‘llangan bo‘lib, ushbu belgilar (qizil siyohda) so‘z va jummalarni bir-biridan hamda qo‘shimchalarni so‘zlardan ajratishga xizmat qilgan.

VIII asrga kelib arab yozuvi qo‘llana boshlangach, “ajratuvchi belgilar” bilan bog‘liq an‘ana buzilgan va ularning o‘rniga arab yozuviga xos boshqa ishoralardan foydalanilgan.

Manbalarda arab yozuvida “yordamchi vositalar” sifatida quyidagi ishoralar qo‘llangani haqida ma’lumotlar uchraydi:

a) “ta’kid belgilari” – tik to‘g‘ri chiziq, qizil va quyuq qora ranglar;

b) “ma’no belgilari” – Qur’ondagi turush va determinativlar;

d) “bezak belgilari” – bular XIV – XIX asrlarda yozuvda keng qo‘llangan bo‘lib, bu davrda arab yozuvini isloh qilish, shuningdek, so‘zlarni ajratib yozish an‘anasi yuzaga kelgan;

e) tinish belgilari. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, arab grafikasi asosidagi o‘zbek yozuvida maxsus tinish belgilari qo‘llana boshlagan¹³.

O‘zbek tili punktuatsiyaga doir tadqiqotlardagi fikrlarga tayanib, o‘zbek punktuatsiyasi tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin¹⁴:

¹² Алимухаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва матнни англаш учун ишлатилган ишоралар ҳақида // Хорижий филология. 1-сон. – Тошкент, 2016. – Б. 51.

¹³ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 31; Ғозиев Ҳ. Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти. – Тошкент. 1979.

¹⁴ Бу ҳақда қarang: Назаров К. Ко‘rsatilgan asar. – Б. 30–33; Bahriddinova В. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – В. 8–9.

1. I – VIII asrlar. Bu davrga oid oromiy va turkiy runik yozuvdagi manbalarda ishlatilgan tinish belgisi xarakteridagi vositalarning dastlabki vazifasi ajratish bo‘lgan, ya’ni gap qismlari ma’lum oraliq masofa – intervallar vositasida ajratilgan. Bu belgilar hech qanday ma’no ifodalagan, shunchaki so‘zlarning o‘zaro qo‘shilib qolmasligiga xizmat qilgan.

2. IX – XIX asrlar. Punktatsiya taraqqiyotidagi bu davrda arab grafikasiga asoslangan eski o‘zbek yozuvi amalda bo‘lgan va ajratuvchi belgilar tugallanganlik, xabar, so‘roq, buyruq kabi qo‘shimcha vazifalarni bajara boshlagan. Ma’nolarni yoki gap mazmunini farqlash uchun nuqtaning turli ko‘rinishlaridan foydalanilgan.

3. XIX asrning ikkinchi yarmidan XX asrning oxirlarigacha bo‘lgan davr. Bu vaqtga kelib tinish belgilari tizimi va ularning vazifalari aniqlashtirilgan va til egalarida tinish belgilarini qo‘llash malakasi shakllangan. Bosmaxonalar, nashriyotlar paydo bo‘lib, kitob, gazeta va jurnallar nashr etilgan. Tabiiyki, bunda nashr etilgan ishlardagi har bir fikrni o‘quvchiga aniq va to‘g‘ri yetkazish zaruriyati tug‘ilgan. O‘zbek punktatsiyasining shakllanishi va rivojida, ayniqsa, 1871-yilning 28-aprelidan boshlab, 1917-yilning boshlarigacha (deyarli 50 yil mobaynida) muntazam ravishda nashr etilgan “Turkiston viloyatining gazetasi” muhim o‘rin tutgan. Bu davrda tarjimachilik ham juda rivojlangan va ayni jarayonda asliyatdagi tinish belgilari ham o‘zbekcha nusxaga o‘tgan.

4. XX asrning oxiridan hozirgacha bo‘lgan davr. Sohada izlanishlar olib borgan tilshunoslar tomonidan punktatsiyaning nazariy va amaliy masalalari o‘rganilgan, tinish belgilarini qo‘llash bo‘yicha qoidalar takomillashtirilgan.

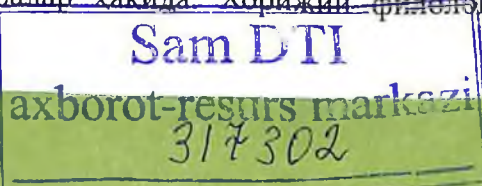
O‘zbek punktatsiyasi tarixi haqida so‘z borar ekan, bevosita Alisher Navoiyning tinish belgilari vazifasida qo‘llagan turli ishoralari qiziqtirishi tabiiy. Ilmiy manbalarda shoir asarlarida turli maqsadlarda bir necha ishoralar qo‘llangani haqida ma’lumotlar bor.

Masalan, R.Alimuhammedov quyidagilarni yozadi: “Turkiyadagi Sulaymoniya kutubxonasiining Fotih bo‘limida (inv. №4056) saqlanayotgan Alisher Navoiyning kulliyotida jamlangan barcha asarlarida qora va qizil siyohdan keng foydalanilgan. Jumladan, “Majolis-un-nafois” qo‘lyozmasida har bir majlis va unda keltirilgan shoirlar nomi qizil siyohda bitilgan. Misol tariqasida keltirilgan she‘riy parchalar oldidan yozilgan *she‘r* so‘zi qizilda berilgan. Navoiyning nasriy asarlari, jumladan, “Munshaot” ichida berilgan nazmiy parchalar asosiy matndan joy tashlab bitilgan. Matnga ko‘z tashlagan o‘quvchining diqqatini matnning mana shu yeridagi bo‘sh joy o‘ziga tortadi. Bu, o‘z navbatida, o‘quvchiga matni tushunishga yordam beradi”¹⁵.

Umuman, qadimgi turkiy matnlarda hozirgi davrdagidek punktuatsion belgilar qo‘llanmagan bo‘lsa-da, ularda o‘quvchi uchun matni anglash va undagi fikrni tushunish uchun turli ishoralardan foydalanilgan. Bularga matnning turli ranglarda berilishi, matnosti va matnusti belgilari, matn orasida joy qoldirish, so‘zlar orasida turli belgilarning ishlatilishi va boshqalarni keltirish mumkin.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, o‘zbek punktuatsiyasi taraqqiyotida o‘zbek vaqtli matbuotining birinchi qaldirg‘ochi bo‘lgan “Turkiston viloyatining gazetasi” salmoqli o‘rin tutadi. Bu gazeta o‘sha davr o‘zbek madaniyati, o‘zbek adabiy tili va o‘zbek grafikasining namunasi sifatida ham muhim tarixiy hujjat hisoblanadi. Ta’kidlash kerakki, gazeta o‘zbek yozuv madaniyatining yanada rivojlanishi va takomillashuvida, o‘zbek adabiy tili me’yorlarining shakllanishi va takomilida muhim o‘rin tutgan. Shu sababli o‘zbek punktuatsiyasi tarixi, uning shakllanishi va rivojlanishi, taraqqiyot qonunlarini o‘rganishda tadqiqotchilar mazkur manbaga asoslanadilar. Jumladan,

¹⁵ Алимухаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва матнни anglash uchun ishlatilgan ishoralar haqida. Хорижий филология. 1-сон. Тошкент, 2016. – Б. 50.

K.Nazarov o'z tadqiqotida "Turkiston viloyatining gazetisi"ga ko'p murojaat qilgan¹⁶.

Olimning yozishicha, "o'sha davr yozuvida qo'llanuvchi barcha yozuv belgilari "Turkiston viloyatining gazetisi"da ham ishlatilganini ko'ramiz. Bularni shunday guruhlab o'rganish mumkin:

- a) harflar;
- b) raqamlar;
- d) turli fanlarga oid ilmiy belgilar;
- e) tinish belgilari (puntuatsiya);
- f) transkripsion va diakritik belgilar;
- g) turli shakldagi "bezak" belgilar"¹⁷.

Tinish belgilarining ayni gazetadagi qo'llanish holatlariga tayanib, o'zbek puntuatsiyasi tarixi, tinish belgilarining o'zbek matbuotida ishlatilish davri yuzasidan quyidagilarni aytish mumkin:

Tinish belgilari "Turkiston viloyatining gazetisi"da 1870-yildan, ya'ni gazeta nashr etilgan yildanoq qo'llana boshlangan, rus tili puntuatsiyasining tajribalaridan ijodiy foydalanilgan. Biroq hozirgi kunda amaldagi yozuvimizda qo'llanayotgan tinish belgilarining hammasi ham gazeta sahifalarida bir vaqtdan boshlab ishlatilgan emas, ya'ni ular quyidagicha birin-ketin qo'llana boshlangan:

1. "Turkiston viloyatining gazetisi"da nisbatan oldin ishlatilgan tinish belgisi tire bo'lgan. U gazetaning 1871-yildagi 20-sonidan qo'llangan bo'lib, undan dastlab ish qog'ozlari va e'lonlarda foydalanilgan.

2. Ko'pnuqta "Turkiston viloyatining gazetisi"da 1872-yilgi 18-sonidan boshlab qo'llangan. Dastlab rasmiy qog'ozlarda (turli hujjatlar, hisob-kitob, pochta qog'ozlari va e'lonlarda) ishlatilgan. 1901-yildan esa so'roq va undov belgilari bilan birgalikda qo'llangan.

3. Qavs "Turkiston viloyatining gazetisi"da eng ko'p

¹⁶ Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутк. – Тошкент, 1974. – Б. 17–22.

¹⁷ Назаров К. Ко'rsatilgan asar. – Б. 17–22.

foydalanilgan tinish belgisi bo‘lib, u 1873-yilning 6-sonidan boshlab qo‘llanilgan. Shuningdek, qavsning o‘sha davrdagi shakli, vazifasi, qo‘llanish o‘rni hozirgidan farqlangan. Manbalarda qavsning besh xil shaklda ishlatilgani haqida ma’lumot berilgan, ya’ni odatdagi qavs, katta qavs, o‘rta qavs, gulli qavs, “bezak” qavs (bunda “bezak” belgisi qavs vazifasida ishlatilgan).

4. Nuqta vazifasini dastlab, bo‘sh joy – jumlar orasidagi probel bajargan. 1875-yildan boshlab, turli xil “bezak” belgilardan nuqta vazifasida foydalanilgan. Nuqtaning hozirgi shakli gazetada 1881-yildan qo‘llangan.

5. Tinish belgilarining o‘zbek vaqtli matbuotida dastlabki qo‘llanish usuli va shakli hozirgidan farqlangan. Masalan, so‘roq, vergul, nuqtali vergul kabi tinish belgilari arab yozuviga mos ravishda o‘ngdan chapga tomon yo‘naltirilgan. Qo‘shirnoqning uch xil shaklda bo‘lgani haqida ma’lumotlar keltirilgan: odatdagi qo‘shirnoq (“ ”); burchak shaklidagi qo‘shirnoq (« »); “yarimoy” yoki qo‘shqavs shaklidagi qo‘shirnoq.

6. Hozirgi o‘zbek tilidagi yozuvlarda amalda qo‘llanayotgan tinish belgilarining hammasi “Turkiston viloyatining gazetisi”da 1901-yildan qo‘llana boshlangach, ularning vazifalari, qo‘llanish o‘rni qat’iylashgan. Yozuvda ishlatish odat tusiga kirgan¹⁸.

Ta’kidlash kerakki, o‘zbek tilidagi aksar tinish belgilarining ishlatilishi “Turkiston viloyatining gazetisi” bilan bog‘liq bo‘lsa, ayrim tinish belgilarining o‘zbekcha matnlarda qo‘llanishi bu gazetadan ancha avvalroq boshlangan.

Tinish belgilari haqidagi dastlabki ilmiy ma’lumotlar Ashurali Zohiriy va Abdurauf Fitrat asarlarida uchraydi. Jumladan, Fitrat tinish belgilarini **turush belgilari** nomi ostida o‘rganib, “Nahv” asarida 12 ta tinish belgisini keltiradi hamda quyidagicha nomlaydi: “Nuqta

¹⁸ Bu haqda qarang: Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент, 1974. – Б. 20–22.

(.), bir tinish (;), yarim tinish (,), so‘rash belgisi (?), undash belgisi (!), qo‘sh nuqta (:), tirnoqlar (“ ”), yo‘llar (), to‘rtqo‘l yo‘llar [], ulkan yo‘llar { }, chiziq (–), nuqtalar (...)”¹⁹.

Fitrat “Nahv” asarida tinish belgilari haqida shunday deydi: “Turush belgilari – so‘zlarni to‘plab, bir-biriga boylab gap tuzishda o‘y qulay anglansin deb turli belgilar ishlaymiz. Bularning hammasi birdan turush belgilari yoki soddacha turushlar deyiladi”²⁰.

Demak, har bir tinish belgisi o‘zining hozirgi aniq shakli va vazifasiga ega bo‘lguncha ma’lum muddat va tajriba jarayonidan o‘tgan.

Hozirgi o‘zbek tilida 10 ta tinish belgisi mavjud bo‘lib, ularning o‘z tarixi, grafik shakli va qo‘llanishining ilmiy asoslari mavjud.

1.	Nuqta (.)	6.	So‘roq belgisi (?)
2.	Vergul (,)	7.	Undov belgisi (!)
3.	Nuqtali vergul (;)	8.	Ko‘pnuqta (...)
4.	Ikki nuqta (:)	9.	Qavs (), []
5.	Tire (–)	10.	Qo‘sh tirnoq – (“ ”, « »)

Mavjud ilmiy manbalarda tinish belgilarining o‘zbek yozuvida qo‘llanish tarixi quyidagicha ko‘rsatilgan:

Nuqta eng qadimiy tinish belgilaridan biri bo‘lib, u yozuv belgisi sifatida qadimgi arab manbalarida Abdul Malik xalifaligi (hijriy I asr) davridan qo‘llana boshlagan. Ammo qadimgi matnlarda nuqta tom ma’nodagi tinish belgisi sifatida emas, balki turli maqsadlarda ishora belgisi sifatida ishlatilgan. O‘zbek manbalarida tinish belgisi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan qo‘llana boshlangan.

¹⁹ Fitrat. Nahv. – B. 8.

²⁰ Fitrat. Ko‘rsatilgan asar. – B. 6.

Vergul²¹ eng ko‘p qo‘llanadigan tinish belgilar jumlasiga kiradi. Qo‘llanish o‘rni, shakli turli davrlarda va turli tillarga oid yozuvlarda har xil bo‘lgan. O‘zbek tilida vergul *teskari pesh, pesh, yarim turish, yarim tinish* kabi nomlar bilan ham yuritilgan. Vergul dastlab qisqa pauza uchun ishlatilgan, keyinchalik uning qo‘llanish doirasi va vazifasi kengaygan. Vergul XV asrdan boshlab G‘arbiy Yevropada, o‘zbekcha matnlarda esa XX asrdan, xususan, “Turkiston viloyatining gazetisi”da 1901-yildan, “Taraqqiy” gazetasida 1906-yildan uchraydi. Vergul eng ko‘p qo‘llanuvchi va eng ko‘p vazifa bajaruvchi tinish belgilaridan hisoblanadi.

So‘roq belgisi gap oxirida qo‘llanuvchi asosiy belgilardan hisoblanadi. Uning kelib chiqishi lotincha “questio” – so‘roq so‘ziga borib taqaladi. Professor A.N. Gvozdyov so‘roq belgisi (?) *questio* so‘zining bosh harfidagi *Q* ning shakliga asoslanganini ko‘rsatadi²². Dastlab so‘roq ma‘nosida mazkur so‘zning birinchi harfi *Q* ishlatila boshlangan, keyinchalik uning shakli hozirgi holatga (?) kelib qolgan.

Bu belgi o‘zbekcha matnlarda 1885-yildan uchrab turgan, 1900-yildan so‘ng muntazam qo‘llana boshlangan.

Undov belgisi o‘zbek yozuvlarida XX asrdan ko‘pchilik tinish belgilari kabi o‘sha davrning yagona adabiy til me‘yorlariga amal qilingan “Turkiston viloyatining gazetisi”da muntazam qo‘llangan. Mutaxassislarning fikricha, u lotincha “lo” undov so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, undagi “l” harfining nuqta bilan qo‘shilishidan hosil bo‘lgan.

Qavs o‘zbek yozuvida tinish belgi sifatida XIX asrning oxirgi choragidan boshlab ishlatila boshlagan. Dastlab “Turkiston viloyatining gazetisi”da 1873-yilda qo‘llangan. Qavs chegaralovchi

²¹ Fransuzcha *vergul* demakdir.

²² Bu haqda qarang: Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 60.

tinish belgilaridan bo‘lib, yozma nutqdagi muayyan qismning sintaktik jihatdan boshqa qismlar bilan kuchsiz bog‘langanligini, semantik jihatdan u yoki bu darajada aloqadorligini ko‘rsatadi. Qavs – ikki tarkibli tinish belgisi. U yakka holda ham, qo‘sh holda ham (ochiluvchi va yopiluvchi qavs) ishlatilishi mumkin.

Hozirgi o‘zbek tilida qavsning qo‘llanish doirasi hamda vazifasi kengaygan. Ilgari faqat asosiy gap bilan ma‘nosi yaqin bo‘lmagan qismlar qavs bilan ajratilgan bo‘lsa, hozirgi kunda asosiy matn bilan mazmun jihatdan aloqador matnlar ham qavsga olinadi. Bu o‘zbek tili vazifaviy uslublarining rivojlanishi, o‘zbek punktuatsiyasining takomillashuvi bilan bog‘liqdir.

Ko‘pnuqta o‘zbekcha matnlarda XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ishlatila boshlangan. 1876-yildan e‘tiboran “Turkiston viloyatining gazetisi”da muntazam qo‘llangan.

Ko‘pnuqta ijodkorning turli his-tuyg‘ulari, maqsad va istaklarini yozuvda aks ettirishga imkon beradi. Bu jihatdan ko‘pnuqtaning yozma nutq uchun ahamiyati kattadir.

Tire (fransuzcha *tiret* – chiziqcha, *tirer* – tortish, uzaytirish) uzun chiziq bilan ifodalanadigan tinish belgisidir. Tire o‘zbek yozuvida XIX asrning 70-yillariga kelib qo‘llana boshlagan. Bu belgi gaplar, qo‘shma gap qismlari, gap bo‘laklari orasidagi sintaktik munosabatlarni ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Tire 30-yillarda *chiziq* termini bilan, keyinchalik *chiziqcha* (defis)dan farqlash maqsadida *tire* termini bilan atalishga o‘tgan.

Qo‘sh tirnoqning o‘zbek yozuvida tinish belgisi sifatida ishlatilishi XIX asrning 80-yillariga to‘g‘ri keladi. U 1886-yildan “Turkiston viloyatining gazetisi”da qo‘llangan.

Ikki nuqta o‘zbek yozuvida nisbatan keyin paydo bo‘lgan tinish belgi hisoblanadi. Uning ilk qo‘llanish davri XIX asr oxiri XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi.

Nuqtali vergul o‘zbek yozuvida 1885-yildan boshlab uchraydi. Bu tinish belgisi boshqa tinish belgilariga nisbatan kam qo‘llanadi.

O‘ZBEK PUNKTUATSIYASI ASOSLARI

Tilshunoslikda punktuatsiya asoslari masalasi muhim muammolardan hisoblanadi. Punktuatsiya asoslari masalasi bilan punktuatsiya tamoyillarini o‘zaro farqlash lozim.

Punktuatziya asoslari deganda, muayyan tildagi tinish belgilarining qanday nazariy tayanch zaminida qo‘llanishi tushuniladi²³.

Punktuatziya yozma nutqning ifoda maqsadiga asoslanadi: tinish belgilari yozma nutqda ifodalanishi lozim va zarur bo‘lgan maqsadga bog‘liq holda ishlatilib, ma‘lum kommunikativ vazifani bajaradi. Maqsad har bir til grammatik qurilishiga mos ravishda turli xil shakl va usullarda ifodalanadi. Shunga ko‘ra, tinish belgilari tillararo har xil qo‘llanadi.

Mavjud ilmiy manbalarga ko‘ra, punktuatsiya asoslari uch xil yondashuvga tayanib belgilanadi. Mazkur yondashuvlar masalaga har xil yondashish, tinish belgilarining asosiy vazifalarini turlicha aniqlash tufayli kelib chiqqan. Masalan, K.Nazarov bu qarashlarni quyidagicha guruhlaydi²⁴:

1. Punktuatsiyaga ma‘noni asos qilib olish. Bu qarash vakillari (S.I.Abakumov, A.B.Shapiro va boshqalar) punktuatsiya qoidalarini belgilashda ko‘proq mazmunga e‘tibor beradilar. Tinish belgilarining qo‘llanishini ma‘noga bog‘lab izohlaydilar.

2. Punktuatsiyaga grammatik qurilishni asos qilib olish. Ular (S.Bulich, N.Grech, Sh.Abdurahmonov va boshqalar) tinish

²³ Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – B. 9.

²⁴ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 34.

belgilarining qo‘llanishini aniqlashda ko‘proq gapning sintaktik qurilishiga diqqat qilib, tinish belgilarining ishlatilishini gap tuzilishiga bog‘lab izohlaydilar.

3. Punktatsiyaga intonatsiyani asos qilib olish. Bu olimlar (L.V.Shcherba, A.M.Peshkovskiy, H.Rustamov va boshqalar) punktatsiya qoidalarini gapning ohangi, intonatsiyasi bilan bog‘lab tushuntiradilar.

K.Nazarov bu qarashlarga quyidagicha munosabat bildiradi: “Punktatsiya asoslarini bunday belgilash biryoqlama bo‘lib, masalaning mohiyatini to‘liq aks ettira olmaydi. Intonatsiya ham, nutqning sintaktik strukturasi ham, gapning mazmuni ham alohida-alohida olinganda, ya’ni bir-biridan ajratilgan holda, punktatsiya uchun asos bo‘la olmaydi, chunki bular bir narsaning uch tomoni – bir hodisaning uch xislatidir”²⁵.

Bizningcha ham, punktatsiya asoslarini belgilashda nutq mazmuni, tuzilishi va ohang xususiyatlari bir butun holatda olib qaralishi zarur. Umuman, bugun rivojlangan tillarda ham zamonaviy punktatsiya gap qurilishi, mazmun va ohang butunligiga asoslanadi ²⁶.

Shulardan kelib chiqib, o‘zbek tilida tinish belgilarlarini qo‘llashning asoslari sifatida quyidagilar ko‘rsatiladi:

- 1) gapning tuzilishi;
- 2) mazmuni;
- 3) ohangi.

Tinish belgilarining o‘rni hamda vazifasini belgilashda mana shu uch xil hodisa alohida-alohida emas, balki yuqorida

²⁵ Назаров К. Ко‘rsatilgan asar. – Б. 34.

²⁶ Bu haqda qarang: Валгина Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – М., 2004. – С. 33; Абдалиева Г.Р. Основы русской пунктуации. – Нукус, 2006. – С. 10.

ta'kidlaganidek, ularning bir butunligi nazarda tutiladi. Bular o'zaro bog'langan bir hodisaning uch tomoni – uch xususiyatidir. Nutqning tuzilishi, mazmuni, ohangi o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, har qanday gapda shu uch xususiyat mujassamlashadi. Masalan: *Hurmatli abituriyentlar! Imtihonlarda faqat o'z bilimingizga ishonin!* Mazkur gap: 1) tuzilishiga ko'ra sodda; 2) buyruq hamda murojaat mazmuniga asoslangan; 3) ko'tariluvchi ohangga ega.

Ma'lumki, so'zlovchining maqsadi og'zaki nutqda ohang bilan, yozma nutqda gapning grammatik qurilishi va tinish belgilari bilan ifodalanadi. Tinish belgilari fikrni, so'zlovchi maqsadini yozuvda ko'rsatishda qo'shimcha, ammo zaruriy vosita hisoblanadi. Gapda so'zlovchining maqsadi, kommunikativ niyati ba'zan faqat tinish belgilarida aks etadi: *Buvim keldilar. Buvim keldilar! Buvim keldilar?*

Tinish belgilarining o'zgarishi bilan gap ohangida, mazmunida hamda qurilishida o'zgarish yuz beradi. Masalan: *Ona aziz, farzandiga yelni ham ravo ko'rmaydi.* Mazkur gap tuzilishiga ko'ra qo'shma gap hisoblanib, *aziz* so'zi birinchi sodda gapning kesimi vazifasini bajarib kelgan. Aynan shu gapda tinish belgi qo'yilmasa, gap tuzilish jihatidan sodda gapga aylanadi. *Aziz* so'zi esa *farzand* so'zining aniqlovchisi vazifasida keladi. Masalan: *Ona aziz farzandiga yelni ham ravo ko'rmaydi.*

Quyidagi gaplarda ham tinish belgilarining o'zgarishi nafaqat gap ohangiga, balki sintaktik qurilishi va mazmuniga ham jiddiy ta'sir etadi:

Baxtli-taxtli bo'lgin, onang kabi baxtsiz bo'lma / Baxtli-taxtli bo'lgin onang kabi, baxtsiz bo'lma.

Tashqariga chiqish mumkin emas, sovuq / Tashqariga chiqish mumkin, emas sovuq.

To'g'ri, yo'llarda ham mashaqqat bor / To'g'ri yo'llarda ham mashaqqat bor.

Gullar chiroyli, stolni bezab turibdi / Gullar chiroyli stolni bezab turibdi.

Ajdodlarimiz ulug' temuriylarga borib taqaladi / Ajdodlarimiz ulug', temuriylarga borib taqaladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek punktuatsiyasi nazariy jihatdan uch muhim belgi – mazmun, ohang va gapning grammatik qurilish butunligiga asoslanadi.

O‘ZBEK PUNKTUATSIYASI TAMOYILLARI

Punktuatsiya tamoyillari tinish belgilarning qanday usul va tartibda qo‘llanishini ko‘rsatadi. Shuning uchun tinish belgilarining qo‘llanishidagi barcha qonun-qoida va tartiblar punktuatsiya tamoyillari asosida belgilanadi. Punktuatsiya tamoyillari tinish belgilarining tizimlilikini ta‘minlaydi, og‘zaki nutqning mazmuni, qurilishi va intonatsion xususiyatlarini yozma nutqqa ko‘chirish imkonini beradi.

Ilmiy manbalarda, o‘quv qo‘llanmalarida tinish belgilarining qo‘llanish usuli va tartibi quyidagi tamoyillar asosida belgilanishi ko‘rsatilgan²⁷:

1. Mantiqiy-grammatik tamoyil. Bu tamoyil nutqning semantik-grammatik tomonini yozuvda to‘g‘ri ifodalashga asoslanadi. Ya‘ni tinish belgilari gap mazmuni, tuzilishi va ohangiga ko‘ra qo‘llanadi. Masalan, xabar mazmunini anglatgan gap oxirida nuqta, so‘roq mazmunini anglatgan gap oxirida so‘roq belgisi, his-hayajon ifodalagan gap oxirida undov belgisining qo‘yilishi mazmuniga asoslangan. Quyidagi she‘riy parchada so‘roq mazmuni yetakchilik qilgan:

Qon yig‘latdi qaysi bag‘ritosh,

Jayron, nega ko‘zing to‘la yosh?

Oyog‘ingga qo‘yib yotay bosh,

Jayron, nega ko‘zing to‘la yosh? (M.Yusuf. Jayron)

²⁷ Шоабдурахмонов Ш. Пунктуация асослари. – Тошкент, 1953; Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976; Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015.

Tinish belgilari asoslari nuqtayi nazaridan olib qaralganda, mantiqiy-grammatik tamoyil yetakchi tamoyil sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, qoidalar, birinchi navbatda, nutqning sintaktik tuzilishini hisobga olib tuziladi.

2. Uslubiy tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra, tinish belgilari nutq uslubi talabidan kelib chiqib qo'yiladi. Hozirgi kunda tillar vazifaviy uslublarining rivojlanishi punktuatsiya taraqqiyotiga, qo'llanish doirasining kengayishiga olib kelmoqda. Uslubiy tamoyil termini keng ma'nodagi termin bo'lib, punktuatsiya qoidalarining barcha nutq uslublari uchun mushtarak, umumiy qonuniyatlarini bildiradi. Tinish belgilarining individual uslubga ko'ra qo'llanishi mazkur uslubiy tamoyilning bir ko'rinishi hisoblanadi va shunga asoslanadi.

Uslubiy tamoyil tinish belgilarining qo'llanishidagi nutq uslublariga xos umumiy holatlarni aniqlashda va muayyan uslubga xos jihatlarni belgilashda ham muhimdir. Ma'lumki, ko'pnuqta, vergul, nuqta, so'roq va undov belgilarining qo'llanishi deyarli bir xil. Biroq ba'zi tinish belgilarining ishlatilishida farqlar ham kuzatiladi. Masalan, badiiy asarlarda (dialogik nutqda) ixchamlik uchun qahramonlar nutqi qo'shtirnoq bilan emas, tire bilan ajratiladi. Asosan, nasr uchun xos ushbu holatni she'riy asarlarda ham kuzatish mumkin:

Bolalik ekan-da,

Muallimdan

So'rabman bir kuni:

– Ayting -chi, agar –

Yer shunday tezlikda aylansa chindan,

Ne uchun to'kilib ketmas odamlar? (E.Vohidov. Tasavvur)

Dramatik asarlarda esa nutq egalarining nomi keltirilganligi sabab, ularni tire bilan ajratishga ham, shuningdek, qo'shtirnoqqa ham ehtiyoj bo'lmaydi:

F a r m o n. *Bolalarim, sizlarga harom tomoq yedirganmanmi?*

O‘ g‘ i l l a r (qat’iy). *Yo‘q.*

F a r m o n. *Mening bir gapimni ikki qilganmisizlar?*

O‘ g‘ i l l a r. *Yo‘q.* (S.Ahmad. Kelinlar qo‘zg‘oloni)

Individual uslubda tinish belgilari, ko‘pincha, turli subyektiv maqsadlar, fikrni emotsional ifodalash, ta‘sirchanlikni oshirish uchun qo‘llanadi. Nutqda aynan bir so‘z orqali turli ijodkor turli maqsad va munosabatni ifodalashi mumkin va bunda ayni maqsadlar tinish belgilari orqali yetkaziladi. Albatta, bundan har bir yozuvchi tinish belgilaridan o‘z bilganicha, o‘z istagicha foydalanishi mumkin, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Har bir tinish belgisi, agar uning asosiy ma‘no va ichki imkoniyatlari tushunilib, maqsad bilan ishlatilsa, matnga mahkam o‘rnashadi.

“O‘zbek punktuatsiyasi qoidalari”da ko‘pnuqtaning ishlatilish sabablari va o‘rinlari aniq ko‘rsatilgan. Mahoratli ijodkorlar tinish belgini o‘rnida va me‘yor doirasida ishlatib, ularni matn qolipiga puxta joylay oladilar. Masalan, quyidagi parchada ko‘pnuqta o‘z vazifasidan kelib chiqib o‘rinli qo‘llangan. Shuningdek, ijodkorning badiiy niyatini yoritishga ham xizmat qilgan:

Asablar;

Asablar,

Asablar...

Sababsiz sochilgan g‘azablar;

Gunohsiz chekilgan azoblar.

Ko‘z yoshlar..

Bariga sabablar

Asablar, asablar, asablar. (E.Vohidov. Asablar)

Mutaxassislar hozirgi kunda punktuatsiyaning imkoniyatlarini juda yuqori baholaydilar va quyidagi fikrni aytadilar: “Zamonaviy tinish belgilari keng imkoniyatga ega bo‘lib, bular punktuatsiyaning o‘zaro bog‘liq uch tamoyili tufaylidir”²⁸.

Demak, tinish belgilarining individual uslub talabiga ko‘ra qo‘llanishi ham uslubiy tamoyilning umumiy me‘yoriga bo‘ysunadi. Me‘yor chegarasini his qilish yozuvchining iste‘dodi, uning madaniyati ko‘rsatkichlaridan biridir.

3. Farqlash tamoyili. Mazkur tamoyil asosidagi qoidalar tinish belgilarining qo‘sh holda qo‘llanishidagi tartibni, gapdagi murakkab mazmunni aniqlashtirish kerak bo‘lganda, ulardan foydalanish yo‘llarini belgilab beradi.

Ilmiy uslubda, jumla ichida so‘zlarni qisqartirishda, iqtiboslarning manbasini ko‘rsatishda, havolalarda, kitob muqovalarida nashriyot nomi va nashr vaqtini ko‘rsatishda tinish belgilari mazkur tamoyilga asosan ishlatiladi. Masalan, manbalarda muallif nomining qisqartirib berilishi, yonma-yon kelgan tinish belgilarining qo‘llanishi (*Yusuf, Muhammad. Saylanma: she‘rlar, dostonlar, xotiralar / M. Yusuf. – Toshkent: “Sharq”, 2014. – 288 b.*) kabi.

Ko‘p hollarda farmon va qarorlarda tire har bir gap oldidan qo‘yilib, numerativlik vazifasini bajaradi, me‘yoriy-huquqiy hujjat qatorlarini ajratib ko‘rsatadi, bunda ham farqlash tamoyiliga asoslaniladi.

²⁸ Вальгина Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – М., 2004. – С. 34.

Umuman, hozirgi kunda zamonaviy punktuatsiyaning imkoniyatlari juda keng bo'lib, u ijodkorning, matn tuzuvchining so'z kabi asosiy qurollaridandir. Tinish belgilari nafaqat fikr, balki subyektiv munosabat ifodalash uchun ham zarur. Bularning barchasi bir xil ahamiyatga ega bo'lgan, ammo o'ziga xos qonuniyatlari bilan farq qiladigan yuqorida sanalgan uch tamoyil orqali yuzaga chiqadi. Shu bois zamonaviy punktuatsiyada bir tamoyilga tayanib ish ko'rish ko'p ham o'zini oqlamaydi, chunki ular o'zaro bog'liqdir. Hozirgi o'zbek tili punktuatsiyasida mantiqiy-grammatik tamoyil yetakchi bo'lib, keyingi ikki tamoyilga asos bo'ladi.

PUNKTUATSIYANING BOSHQA SOHALAR BILAN MUNOSABATI

XXI asr hech qaysi fanning ixotalangan holda taraqqiy eta olmasligini, integratsiya fanlarning yangicha yashash shakli ekanligini har tomonlama isbotlab berdi. Tadqiqotchilar bu asrni “fanlar integratsiyasi asri” deb ham atamoqdalar, chunki har qanday fandagi obyekt mohiyatini turli fanlar yutuqlaridan foydalanib yoritish yaxshi natija bermoqda. Jumladan, punktuatsiya masalalarini ham tilning boshqa bo‘limlari yoki yondosh lingvistik hodisalar bilan hamkorlikda o‘rganish maqsadga muvofiq.

Puntuatsiya tilshunoslikning quyidagi bo‘limlari bilan uzviy bog‘liqdir:

Puntuatsiya va grafika bog‘liqligi. Ma’lumki, grafika muayyan tilning yozuv tizimini bir butun holda, barcha belgilar yig‘indisini o‘rganuvchi soha. Ta’kidlanganidek, punktuatsiya yozuvning tarkibiy qismi hisoblanadi. O‘qitish ishlari, savodxonlikni oshirish va nutq madaniyatini egallashda alifboni o‘rganish qanchalik ahamiyatli bo‘lsa, punktuatsiyani bilish ham shunchalik ijtimoiy-amaliy jihatdan muhimdir. Yozuv o‘zgarishi bilan punktuatsiya taraqqiyotida ham yangi davr boshlanadi. Arab yozuvida bosh harflar, tinish belgilarining yo‘qligi, til nuqtayi nazaridan ehtiyoj bo‘lsa-da, shu alifboga asoslangan o‘zbek yozuvida ham tinish belgilarini qo‘llashga monelik qilardi. XIX asr oxirlaridan kirill, lotin yozuvlarining ta’sirida o‘zbekcha matnlarda ayrim tinish belgilari ishlatila boshlangan.

Nuqta, so‘roq, undov belgilaridan keyin kelgan gaplarning bosh harf bilan boshlanishi, shuningdek, vergul, ikki nuqta, nuqtali vergullardan keyingi gaplarning kichik harf bilan boshlanishi ham punktuatsiya va yozuvning bevosita aloqadorligini ko‘rsatadi.

Tilshunoslikning fonetika, fonologiya, grafika va boshqa sohalarida bo'yicha tadqiqotlar olib borgan H. Jamolxonov tinish belgilarini yozuvning asosiy qismi sifatida quyidagicha guruhlashtiradi:

1. Markaziy, asosiy belgilar – harf (fonografema), tinish belgilari (prosodemografema).

2. Qo'shimcha belgilar – raqamlar, ilm-fanning ma'lum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik simvollar (logografema), chiziqcha, apostrof (tutuq belgisi) kabi orfografik belgilar, signalizatorlar, kompyuter lingvistikasi taraqqiyoti bilan bog'liq boshqa tillardan o'zlashayotgan son-sanoqsiz tipografik va turli diakritik belgilar²⁹.

Tinish belgilari yozuvning barcha shakllari va uslublarida birdek qo'llanishi bilan asosiy belgilar tizimiga kiradi. U yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til vositalari (so'zlar, morfemalar) bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikriy munosabatlar va psixologik holatlarni ifodalashda ham katta ahamiyatga ega.

Punktuatsiya va orfografiya aloqadorligi. Orfografiya so'zlarning to'g'ri yozilishini (imlo qoidalarini) o'rganib, morfologiya bilan zich bog'lansa, punktuatsiya gaplarning to'g'ri tuzilishi, undagi fikrning to'g'ri ifodalanishi uchun xizmat qilib, sintaksis bilan bog'lanadi. Masalan, gapning so'roq, undov, nuqta kabi tinish belgilaridan so'ng bosh harf bilan, ikki nuqta, nuqtali vergullardan keyin kichik harf bilan yozilish holatlari punktuatsiya bilan orfografiyaning aloqadorligini ko'rsatadi.

Punktuatsiya va ohang bog'liqligi. Punktuatsiya gap ohangi bilan ham uzviy bog'liq. Ohang ovozning turli darajasi: ko'tarilishi,

²⁹ Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zME, 2013. – B. 157–160.

pasayishi, susayishi, tinishi (uzilishi); tempi: tez va sekinligi, osoyishtaligi; sifati: cho‘ziq, qisqaligi, kuchli va kuchsizligi; davriy va davomlilik, takrorlanishi kabilarda ko‘rinadi.

Ohang murakkab prosodik hodisa bo‘lib, urg‘u, pauza, melodika kabilarni ichiga oladi. Ohang gap mazmun-mundarijasining ajralmas qismi: usiz gap shakllanmaydi, gapning kommunikativ (aloqa-aralashuv) vazifasini ohang boshqaradi. Ohangning o‘zgarishi gapning mazmun va tuzilish jihatidan o‘zgarib ketishiga sabab bo‘ladi: mazmun farqlaydi, gap qayta shakllanadi. Quyidagi gaplarning ohangini qiyoslab ko‘raylik:

1. *Salim, ukam vrach bo‘ldi.*
2. *Salim – ukam vrach bo‘ldi.*
3. *Salim, ukam vrach bo‘ldi.*

1-gapda *Salim* bilan *ukam* so‘zlari sanash ohangi bilan aytiladi: uyushiq egalar; 2-gapda *ukam* so‘zi gapga nisbatan sal tez va pasayuvchi ohang bilan aytiladi: ajratilgan bo‘lak; 3-gapda *Salim* so‘zi murojaat ohangi bilan gapdan ajratilib, biroz pauza qilinadi: undalma.

Tinish belgilarini gap ohangi belgilaydi. Nuqta, undov, so‘roq kabi gap oxirida ishlatiluvchi tinish belgilari ohang tugalligiga ishora qiladi; ajratilgan bo‘lak, kiritma, undalma, uyushiq bo‘laklar orasida og‘zaki nutqda kichik to‘xtam bo‘ladi ana shu to‘xtamni yozma nutqda vergul bildiradi; sanash ohangi ham shu munosabat bilan vergul yordamida namoyon bo‘ladi. Ammo bu punktuatsiya va ohang bir hodisa, degani emas. Birinchidan, ular nutqning ikki shakli, ya’ni punktuatsiya yozma nutqqa, ohang og‘zaki nutqqa xos. Ikkinchidan, tinish belgilarining qo‘yilishi hamma vaqt ham intonatsiyaga qarab belgilanmaydi.

Punktuatsiya tarixida tinish belgilarining ishlatilishini faqat ohangga bog'lab izohlash hollari ham bo'lgan. Ammo ko'pchilik tadqiqotchilar bu holatning biryoqlama qarash ekanligini aytishadi. Orfografiya orfoepiyaga to'liq mos kelmaganidek, punktuatsiya ham intonatsiya bilan aynan emas. Shuningdek, intonatsiya gapni shakllantiruvchi asosiy grammatik vositalardan biridirki, uni alohida ajratib olib bo'lmaydi. Gap semantik, grammatik va intonatsion jihatdan bir butun, yaxlit grammatik birlikdir.

Punktuatsiyaning intonatsiyaga to'liq mos kelmasligini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Gapning ma'noli qismlari – sintagmalar nutq jarayonida, tinish belgisi qo'llanmasa-da, qisqa to'xtamlar bilan ajratib talaffuz qilinadi: *Chin do'stlik // boshga kulfat tushganda // bilinadi*. Bu gapda qisqa to'xtalish bilan ajratib talaffuz etiladigan uchta sintagma bor.

Ba'zan vergul qo'yish lozimdek tuyulgan o'rinlarda, aslida ohang talabi bilan qisqa to'xtam bo'ladi. Masalan, *Siz esa buni unutmang* kabi gaplarda *esa* so'zidan keyin ko'pincha vergul qo'llanganini ko'rish mumkin. Bu xato. *Bo'lsa, esa* so'zlari bog'langan qo'shma gaplardagi sodda gaplarni bog'lashga xizmat qilganda qiyoslash mazmunini anglatadi hamda bu so'zlardan keyin vergul qo'yilmaydi: *Oy tunda kerak, aql esa // kunda kerak; Egrilik insonni qabohatga yetaklaydi, to'g'rilik bo'lsa // uni saodatga boshlaydi*. Demak, *bo'lsa, esa* so'zlari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga, ular o'rtasidagi qiyoslash va zidlash munosabatini yuzaga chiqaradi, qiyoslanayotgan bo'laklarni og'zaki nutqda qisqa to'xtam ajratadi. Shu o'rinda eslatish kerakki, *Kim yomon bo'lsa, jazo oladi* kabi gaplar *bo'lsa, esa* so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gap emas, balki shart mayli bilan birikkan ergashgan qo'shma gapdir.

Bu tip gap tarkibidagi sodda gaplar yozuvda vergul bilan, talaffuzda qisqa to'xtam bilan ajratiladi.

2. *Albatta, xolos* kabi so'zlar gap oxirida kelganda, ularni ajratuvchi to'xtam juda qisqa bo'ladi. Shunga qaramay, kirish so'zlarda tinish belgilarining qo'llanishi qoidasiga muvofiq yozuvda tinish belgilari bilan ajratiladi: *Agar yo'lingiz tushib qolsa, shahrimizdagi hayvonot bog'iga bir kiring, albatta.* (S.Ahmad)

3. Gap o'rtasi va oxirida kelgan undalmalarda to'xtam, ohang uncha sezilmasa-da, ular gapdagi boshqa bo'laklardan doim vergul bilan ajratiladi:

Bugun shoh erurman, tilak tilagil,

Bugun men gadoman, tingla, malagim. (R.Parfi)

4. Gap ichida kelgan iqtiboslar, turli xil ko'chma ma'nodagi so'zlar so'zlashuvda alohida ohang, to'xtamga ega bo'lmasa ham, qo'shtirnoq bilan ajratiladi: *"Yordam" shu bo'ldiki, ikki tomondan begunoh odamlar qirildi.* (O'.Hoshimov) *Bu kishini biz erkalab "qora buvi" deb ataymiz.* (G'.G'ulom)

Xullas, punktuatsiya va ohang ikki xil nutq turiga xos mustaqil kategoriyalar bo'lib, ular bir-biriga teng kelmaydi, binobarin, punktuatsiya intonatsiyaning yozuvdagi ifodasi emas. Ularning o'zaro aloqadorligi haqida gapirganda, ohangning gapdagi darajasi hisobga olinadi.

Punktualsiya va sintaksis bog'liqligi. Punktualsiya sintaksis bilan ham uzviy aloqada bo'lib, punktuatsiya tamoyillari, tinish belgilarining qo'llanish o'rinlari gapning sintaktik tuzilishi hamda grammatik qurilishiga asoslanadi. Punktualsiya qoidalari har bir tilning sintaktik qonuniyatlari, me'yorlari asosida ham ishlab chiqiladi. Punktualsiya qoidalarini sintaktik qurilishga bog'lab bayon qilishning, shu asosda belgilashning o'z ilmiy asoslari va tamoyillari

mavjud. Matnning gaplarga bo‘linish, gapning tuzilish jihatdan muayyan sintaktik qismlarga ajratilish qoidalari asosiy punktuatsion qoidalar hisoblanadi. Va, albatta, har bir tinish belgisining qo‘llanish o‘rni va tartibini belgilashda tilning sintaktik xususiyatlari hisobga olinadi.

Puntuatsiya va lingvopoetika munosabati. Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida lingvistikaning *lingvopoetika* deb ataluvchi mustaqil sohasi jadal sur‘atlar bilan rivojlanmoqda. Lingvopoetik yondashuvning takomillashuvi badiiy matni tashkil qiluvchi til birliklarini qaytadan ko‘zdan kechirish imkonini o‘rtaga chiqardi. Chunki har qanday til birligi badiiy matnda muallifning badiiy niyatiga xizmat qiluvchi bebaho vositaga aylanishi hamda tamoman o‘ziga xos poetik qonuniyatlarni namoyon qilishi mumkin. Aslida, muayyan tilning boyligi, badiiy imkoniyatlar doirasining sarhad bilmasligi aynan badiiy matnda voqelanadi.

Til estetik vazifasining asosiy namoyon bo‘lish o‘rni badiiy matn ekanligi mutaxassislar tomonidan ko‘p bor aytilgan. Badiiy matni tugal anglash, uning tarkibidagi murakkab tuzilishga ega bo‘lgan qatlamlarni fahmlash uchun o‘zbek tili grammatikasini yetarli darajada bilish kifoya qilmaydi. Chunki “badiiy matnda ifodalangan asosiy g‘oya-fikr-mazmunni tushunish shunchaki ish emas, balki ancha qiyin va murakkab ijodiy jarayondir. Badiiy asarda mutlaqo o‘ziga xos, goh ochiq, goh yashirin ishoralar, tagma’nolar bilan namoyon bo‘ladigan mazmunni to‘g‘ri anglash ma’naviy-madaniy, aqliy-hissiy va lisoniy-estetik faoliyat natijasida mumkin bo‘ladi”³⁰.

Ma’lumki, badiiy matnda poetik qimmatga ega til birliklari ijodkorning turli badiiy niyatini yoritishga xizmat qiladi. Bu

³⁰ Юлдашев М. Бадий матнинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 4.

borada tinish belgilari ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, ko‘pnuqta badiiy matnda eng ko‘p poetik vazifa bajaradigan tinish belgisi hisoblanadi. Ko‘pnuqtaning badiiy matndagi o‘rni, lingvopoetik xususiyatlari haqida M.Yo‘ldoshev shunday yozadi: “Badiiy matndagi grafik obrazlilik, ifodalilikni yuzaga keltirishda ko‘p nuqta eng faol vositalardan hisoblanadi. Me‘yoridan ortiq qo‘rquv, quvonch, hayajon, turli jismoniy va hissiy og‘riq-iztiroblar va shunga o‘xshash affektiv holatlar natijasida ro‘y beradigan nutqning emfatik bo‘laklanishi, nutqning “hapriqish”i badiiy matnda grafik jihatdan, odatda, ko‘pnuqta orqali ifodalanadi. Masalan, quyidagi parchalarda achchiqlanish natijasida nutqning emfatik bo‘laklanishi ko‘p nuqta vositasida grafik aks etgan: – *Men, albatta, o‘qiyman, – dedi Saidiy va jo‘rttaga qizning qitig‘iga tegdi, – siz hech bo‘lmasa eshikning tirqishidan dars eshitishga ham rozidirsiz?*

– *Qiz kibr bilan boshini ko‘tardi:*

– *Men... men eng oldingi kursida o‘tirib dars eshitaman* (A.Qahhor. Sarob)”³¹.

M.Yo‘ldoshevning ko‘pnuqtaning badiiy matndagi o‘rni bo‘yicha fikrlariga tayanib, bu tinish belgisining yana quyidagi lingvopoetik vazifalarini keltirish mumkin³²:

1. Qahramonning turlicha ruhiy holatini ifodalashga xizmat qiladi. Ba‘zan asar qahramoni har xil hissiy holatlar ta‘sirida aytmoqchi bo‘lgan fikrining aniq va o‘rinli ifodasi uchun zarur so‘zni qidirib qoladi. Ana shu so‘z izlash jarayonida, tabiiyki, nutq oqimida uzilishlar bo‘ladi, bu uzilishlar, pauzalar badiiy matnda ko‘pnuqta vositasida ta‘kidlanadi. Shu tarzda ayni uzilishlar poetik jihatdan aktuallashadi, ya‘ni tegishli badiiy ma‘nolar kasb etadi. Bunday uzilishlar matnning

³¹ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2019. – Б. 191.

³² Bu haqda qarang: Йўлдошев М. Ko‘rsatilgan asar. – Б. 192–195.

butunligini buzganday, parchalaganday ko‘rinadi, ammo aksincha, ayni uzilishlar poetik aktuallashuvga ko‘ra matn integratsiyasining kuchayishida ishtirok etadi. Masalan:

– *Sen... nima desam ekan... – sekin, so‘z tanlashga qiynalib gap boshlaydi Avaz.*

– *Judayam... tuban... maxluqsan. Yomon ko‘rgansan, lekin yashagansan. Yana tirjayib yashagansan. Endi o‘lganiga quvonyapsan!.. Bundan ham battarroq... ablahlik bo‘lmasa kerak.* (M.Boboyev. Kechki trolleybus);

– *Yo‘q, endi, bu gapingiz to‘g‘ri, – dedi Mansur qiynalib va so‘zlamogga so‘z qidirib. – Lekin, lekin... kakliklar kamayib qolgan-ku.* (Sh.Xolmirzayev. Ozodlik)

2. Ba‘zi hollarda qahramonning murakkab hissiy holati unga nafaqat gaplarni, balki so‘zlarni ham to‘liq, oxirigacha talaffuz qilishga imkon bermaydi yoki axloq me‘yorlariga ko‘ra so‘zni to‘liq talaffuz qilish ma‘qul ko‘rilmaydi. Masalan: *G‘ilayning qornidan oqayotgan qon yerni qip-qizil qilib tashladi. – Men... to‘ymay qoldim. Ozgina noningdan ber: Ozgina... Non... No-o... (A.Dilmurodov. Non)* *Shunda Sulton Mirzo nari-beri yurgancha ichki bir hadik bilan bot-bot qiblaga tikilgan, bot-bot ko‘kragini changallagan, axiyri, sabri tugab dahshatga tushib zorlangan: – Yo‘q, yo‘q! Bunday yashab bo‘lmaydi, chidab bo‘lmaydi bunga! Odamkushlik bu! Iste‘... (G‘.Hotam. Azal va abad)* *Tushungan odam ekansiz, baraka toping, shuning uchun sizga gapning dangalini aytgan ma‘qul, to‘g‘rimi? – T... to‘g‘... (X. Do‘stmuhammad. Jimjitxonaga yo‘l)*

3. Ko‘pnuqta badiiy matnda suhbatdoshning gapirishi lozim bo‘lgan vaziyatda so‘zsiz qolganligini ham bildiradi. Bu grafik obrazlilik vositasi badiiy matnda personajning gapirmagan gapini

“gapirtiradi” va yo‘q gapni poetik aktuallashtiradi. Quyidagi misollar bu fikrni dalillaydi:

– *Hozirgina dunyoda e-eng bag‘ri tosh odam bo‘lib tuyulgan edilar-ku?*

– ...

– *Avval achinding, keyin yaxshiko ‘rib ketdingmi?* (X. Do‘stmuhammad. Beozor qushning qarg‘ishi);

– *Ertadan bel bog‘lab ishga kirishsinmi?*

– ...

Shotir Bek boshqa ilojingiz yo‘q-ku baribir, degan kabi chap labini qimtib, miyig‘ida kuldi. (G‘.Hotam. Azal va abad)

Shuni ham aytish lozimki, bugungi davr ijodkorlarining bir guruhi tinish belgilaridan badiiy vosita sifatida foydalanishda o‘z mahoratini namoyon qilayotgan bo‘lsa, yana bir guruhi tinish belgilari xizmatidan ham butunlay voz kechish orqali o‘z uslubini yaratishga urinmoqda:

tun sochib yuborar odamni

parchalaydi beshafqat

zulmat qadar kengayasan tunlari

yulduzlar

sening sachrab ketgan xayollaringdir (Faxriyor)

ko‘zdan ichkarida yo‘l yo‘q

so‘zdan ichkarida yo‘l yo‘q

ammo xo‘roz qichqirig‘i ortiga

shafaqrang qishlog‘im bekinib olgan. (B.Ro‘zimhammad)

Umuman, tinish belgilarining poetik imkoniyatlari badiiy matn doirasida tadqiq etilganda yanada oydinlashadi.

Punktuatsiya va axborot texnologiyalari. Globallashuv davrida axborot texnologiyalari kun sayin hayotimizdan chuqur o‘rin

egallamoqda. Bugun yozma nutq deyarli axborot texnologiyalari orqali amalga oshmoqda. Biron matn yoki xabarni elektron holatda yozar ekanmiz, bevosita tinish belgilariga ham murojaat qilamiz. Ba'zan elektron matnda so'zlar bir-biriga qo'shilib qoladi va shunda tinish belgilarning o'рни qanchalik muhim ekanligi amalda ko'rinadi. Gapning boshi, oxiri, ega-kesimi qayerdaligini bir-biriga yopishgan so'zlardan darhol anglash juda qiyinchilik tug'diradi.

Tadqiqotchi I.Ermatov punktuatsion tizimga *oraliq belgisi* terminini kiritishni taklif qilgan bo'lib, bu masalaga "O'zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti" nomli dissertatsiyasida alohida diqqat qilgan. Dissertatsiyasida punktuatsiya bilan bog'liq terminlar, ularning taraqqiyoti hamda ona tili darsliklaridagi ayrim tinish belgilar haqida ham asosli fikrlar aytilgan. Masalan:

"O'рни kelganda, tinish belgilari yuzasidan bir mulohazani aytib o'tish joiz. Ma'lumki, gap tarkibidagi so'zlar bir-biridan ajratib yoziladi. Masalan, *Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi*. (Maqol) Agar shu gapdagi so'zlarni *Yaxshiotgabirqamchi, yomonotgamingqamchi* tarzida ajratmay yozsak, gapni o'qish qiyinlashadi. Jumladagi so'zlarni yozishda ular orasida masofa tashlanadi va bu masofa so'zlarni oson o'qishga xizmat qiladi. Boshqa tinish belgilari ham shunday yoki shunga yaqin vazifani bajaradi. Ushbu jihatlarni hisobga olgan holda "oraliq belgisi" terminini joriy etish kerak. Shu kungacha ikki so'z orasidagi masofa (ajratib yozish) haqida tushuncha bor-u, lekin uni atovchi termin yo'q. To'g'ri, bu yerda hech qanday "belgi", ya'ni tinish belgisi amalda ko'rsatilmaydi, biroq ikki so'z orasida saqlanadigan masofa "oraliq belgisi" sifatida talqin etilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi"³³.

³³ Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараккиёти: Филол. фан. б. ф. д-ри. (PhD) дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 40.

Bu o‘rinda aytish kerakki, kompyuter lingvistikasi tarmog‘ining keskin rivojlanishi tinish belgilari taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Bu tinish belgilarining elektron matnlarda avtomatik qo‘llanishi bilan bog‘liq masalalarni oydinlashtirishni ham taqozo etmoqda. Ma’lumki, kompyuter tilida mavjud bo‘lgan punktuatsion me’yorlar ko‘pgina Yevropa tillari uchun umumiy bo‘lgan qonuniyatlar asosida ishlangan. Mutaxassislar to‘g‘ri ta’kidlaganidek, bu hodisalar kompyuter lingvistikasi hamda o‘zbek tilining milliy xususiyatlaridan kelib chiqib tekshirilgandagina ilmiy va amaliy jihatdan to‘g‘ri hal qilinadi³⁴.

Tinish belgilarining axborot texnologiyalaridagi o‘rni masalasini o‘rganish zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi oldidagi dolzarb muammolardan hisoblanadi.

³⁴ Bu haqda qarang: Bahridinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – B. 15.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TINISH BELGILARINING TASNIFI

Punktuatsiyaga oid adabiyotlarda tinish belgilari umumiy xususiyatlariga ko‘ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Qo‘llanish o‘rniga ko‘ra.
2. Ishlatilish usuliga ko‘ra.
3. Tuzilishiga ko‘ra.
4. Vazifasiga ko‘ra³⁵.

Tinish belgilari qo‘llanish o‘rniga ko‘ra ikki xil:

a) gap oxirida qo‘llanuvchi tinish belgilari – nuqta, ko‘pnuqta, so‘roq va undov belgilari;

b) gap ichida qo‘llanuvchi tinish belgilari – vergul, nuqtali vergul, tire, ikki nuqta, qavs, qo‘shirnoq.

Gap oxirida qo‘llanuvchi tinish belgilarining umumiy xususiyatlari sifatida quyidagi fikrlarni aytish mumkin: 1) gapning tugallanganini ko‘rsatadi; 2) gapda qanday mazmun ifodalanganini bildiradi; 3) gapning tugallanish chegarasini, mazkur gapning keyingi gapdan ajralishini ko‘rsatadi; 4) ular gap oxiridan boshqa o‘rinlarda ishlatilganda boshqa vazifa bajaradi va ayrim maqsadlar uchun ishlatiladi.

Gap oxirida qo‘llanuvchi tinish belgilarining umumiy va o‘xshash xususiyatlarga ega bo‘lishiga qaramay, muayyan gapda

³⁵ Bu haqda qarang: Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 50–54; Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – B. 16.

qanday ma'no munosabati ifodalanayotganligini bildirishi jihatidan o'zaro farqlanadi. Masalan, nuqta xabar mazmuni, so'roq belgisi so'roq mazmuni, undov belgisi esa gapdan buyruq, tashviq, his-hayajon mazmuni ifodalanishini ko'rsatadi.

Nuqta, so'roq va undov belgilari gap o'rtasida ham qo'llanishi mumkin, biroq bunda ular yuqoridagi asosiy funksiyasini bajarmaydi, balki boshqa vazifa uchun xizmat qiladi. Masalan, *Z.M. Bobur hayoti va ijodini o'rgandik* gapida nuqta sintaktik vazifa bajarish uchun emas, so'zning qisqarganligini ko'rsatish uchun qo'llangan. So'roq va undov belgilari ham gap o'rtasida qo'yilganda, yuqoridagi kabi qo'shimcha vazifada keladi. Masalan: *Iqtisodiy yuksalish natijasida, turmush darajasi sezilarli ravishda yaxshilangan – onalar o'limi 2 barobar, bolalar o'limi 3 barobar kamaygan, odamlarning o'rtacha umr ko'rishi 67 yoshdan 73 (!) yoshga, jumladan, ayollarning o'rtacha umr ko'rishi 75 (!) yoshga yetgan.* (A.Ibrohimov. Umrimiz boqiydir, boqiy!) Bu haqda so'roq va undov belgisining qo'llanish qoidalarida batafsil ma'lumot berilgan.

Qo'llanish usuliga ko'ra tinish belgilari ikkiga bo'linadi:

1. Yakka holda qo'llanuvchi tinish belgilari. Bunga faqat ikki nuqta kiradi.

2. Yakka va takror (qo'sha) qo'llanuvchi tinish belgilari. Qavs, undov, so'roq yakka holatda ham (alohida-alohida), takror ham qo'llanadi. Masalan, qavs yopiluvchi qavs shaklida qo'llanganda yakka ishlatiladi:

Olmoshlarning grammatik xususiyatlari: 1) olmosh otga xos sintaktik shakl yasovchilarni oladi; 2) olmosh hech vaqt o'zidan oldin aniqlovchi olmaydi; 3) juft holda qo'llanib, boshqa so'z turkumi vazifasida keladi. ("Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobidan)

Undov belgisi kuchli his-hayajon bilan aytilgan gaplarda takror qo'llanadi: *Ey purviqor tog'lar! Nega jimsizlar, nega!!!* (Cho'lpon)

- *Ana, ko'ryapsanmi?*

Mening dadamlar!

Dada!!! (E.Vohidov)

Badiiy adabiyotda turli maqsadlarda so'roq va undov birga qo'llanadi:

Oftob yelib tolsa ko'k uzra,

Unga osmon sandig'i hujra.

Haqdan hukm, bandadan ijro,

Xudo bilar; kim oldin ketar?! (M.Yusuf)

Tinish belgilari tuzilishiga ko'ra ikki xil:

Bir tarkibli tinish belgilari: vergul, tire, nuqta.

Ko'p tarkibli tinish belgilari: ikki nuqta, nuqtali vergul, qavs, qo'shtirnoq, ko'pnuqta, so'roq va undov belgisi.

Ko'p tarkibli tinish belgilari tarixan ikki va undan ortiq belgidan tashkil topgan bo'lib, ularga hozirgi kunda bir grafik belgi sifatida qaraladi. Masalan: ikki nuqta belgisi ikkita nuqtaning vertikal usuldagi birikuvini asosida hosil bo'lgan, ya'ni (:); ko'pnuqta nuqtaning gorizontali usuldagi birikuvini asosida paydo bo'lgan, ya'ni (...); nuqtali vergul nuqta va vergulning qo'shiluvini asosida yuzaga kelgan. Qavs ham ikki tarkibdan iborat bo'lib, uning birinchisi "ochiluvchi qavs", ikkinchisi "yopiluvchi qavs", ba'zan "yarim qavs" ham deyiladi va tartibni bildiruvchi raqam yoki harfdan so'ng qo'yiladi.

So'roq, undov va qo'shtirnoqlarning tarkibi yanada murakkabroq. Ular ham ikki tarkibdan iborat bo'lib, mavjud ilmiy manbalarga ko'ra, so'roq belgisining lotincha *quaestio* (so'roq), undov belgisining *lo* (oh, eh) so'zlaridagi bosh harflarning nuqta bilan qo'shilishi asosida hosil bo'lgani aytiladi. Umuman, har bir tinish belgisining o'z tarixi bor. Ular haqida tegishli o'rinlarda to'xtalangan.

Tinish belgilarining vazifasiga ko‘ra tasnifi

Amaldagi o‘zbek punktuatsiyasida tinish belgilarining vazifalari aniq qoidalar asosida tushuntirilgan bo‘lib, ularni o‘zlashtirish tinish belgilaridan o‘rinli foydalanish ko‘nikmalarini egallashga yordam beradi.

Tinish belgilarining asosiy vazifasi nutqning mazmunini bo‘linishini ko‘rsatish, shuningdek, gapning sintaktik tuzilishi va ohang jihatini aniqlashga yordam berishdir. Ilmiy manbalarda tinish belgilari vazifasiga ko‘ra uch guruhga bo‘lib o‘rganilgan³⁶:

1. Chegaralovchi tinish belgilari. Qo‘shirnoq va qavs shunday vazifadagi tinish belgisi bo‘lib, ular kontekstdagi ayrim qismlarning leksik-semantik farqlanishi va ajralishini, grammatik-uslubiy chegaralanishini, ularning boshlanish va tugallanish nuqtasini ko‘rsatadi.

2. Ayiruvchi tinish belgilari. Bu guruhga nuqta, so‘roq, undov, nuqtali vergul mansub bo‘lib, ular matn qismlarini bir-biridan ajratishga xizmat qiladi.

3. Murakkab vazifali tinish belgilari. Bular matn qismlarini o‘rni bilan ham ajratish, ham chegaralash, ba‘zan esa biriktirish vazifasini bajaradi. Masalan, ikki nuqta ajratish va biriktirishga, vergul va tire ajratish, chegaralash, biriktirishga xizmat qiladi. Ko‘pnuqta esa fikrning bo‘linishi, qisqarishi kabi vazifalarni bajarish uchun qo‘llanadi.

Zamonaviy rus punktuatsiyasi masalalari bilan shug‘ullangan tilshunos N.S.Valgina tinish belgilarining chegaralash va ayirish xususiyatlari orasidagi farq juda muhimligini ta’kidlaydi va punktuatsiya qoidalarini shakllantirishda birinchi navbatda ayni vazifalar hisobga olinishi zarurligini qayd etadi³⁷.

³⁶ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 54.

³⁷ Валгина Н.С. Русская пунктуация: принципы и назначение. – М., 1979. – С. 34.

TINISH BELGILARINING TAKROR VA QATOR ISHLATILISHI

O‘zbek tilida uslubiy ravonlik, fikriy aniqlik hamda turli leksik-grammatik ma’nolarni ifodalash uchun tinish belgilari birgalikda (takror va qator) ham qo‘llanadi. Tinish belgilaridan bu tarzda foydalanish turli uslubiy vazifalarni bajarish, fikriy-grammatik munosabatlarni ko‘rsatish kabilar bilan ham bog‘liqdir. Ayniqsa, badiiy uslubda tinish belgilari birdan ortiq qo‘llanganda, ijodkor badiiy niyatini to‘liqroq yoritishga xizmat qiladi. Publitsistik uslubga xos matnlarda ham tantanavorlik yoki o‘quvchi diqqatini jalb qilish maqsadida bunday qo‘llashlardan faol foydalaniladi.

O‘zbek yozuvida tinish belgilarining turli maqsadlarda qator ishlatilishi ikkitadan boshlab beshtagacha, ba’zan yetti-sakkiztagacha kuzatilishi mumkinligi – faktik materiallar (badiiy asarlar, matbuot materiallari) asosida o‘rganilgan.³⁸ Biroq bu kabi qo‘llashlar ilmiy-nazariy jihatdan asosli bo‘lsa-da, fikriy murakkablik yoki talqindagi chalkashlikni keltirib chiqaradi, shuningdek, yozuv estetikasini ham buzadi. Ushbu holat yuzaga kelmasligi uchun fikrni ixcham bayon etish, tinish belgilaridan o‘rinli foydalanish maqsadga muvofiq. Shu sababli tinish belgilarining qator qo‘llanish xususiyatlarini atroflicha aniqlash, undagi tartib, muntazamlilikni, qo‘llash o‘rinlarini belgilash punktuatsiyaning tadqiq doirasiga kiradi.

Tinish belgilarining ketma-ket qo‘llanishidagi qoidalarga amal qilmaslik holatlarini bir necha misollar orqali tahlil qilgan K.Nazarovning quyidagi fikriga diqqat qilsak:

“Asar ularga manzur bo‘ldimi, yo...? (Gazetadan)

³⁸ Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент, 1974. – Б. 26; Bahriddinova V. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – B. 31.

Misolda ko‘p nuqta va so‘roq belgisi noto‘g‘ri qo‘llangan. Chunki hech qachon **ko‘pnuqta so‘roq, undov belgilaridan oldin qo‘llanmaydi**³⁹.

Ko‘pnuqtaning so‘roq va undov belgilari bilan birga qo‘llanishi quyidagicha bo‘ladi: **“so‘roq belgisi+ko‘p nuqta”**, **“undov belgisi+ko‘p nuqta”**, ba‘zan **“so‘roq belgisi+undov belgisi+ko‘p nuqta”**. So‘roq, undov va ko‘p nuqtaning bunday tartibda qo‘llanishi hozirgi o‘zbek punktuatsiyasi uchun me‘yor hisoblanadi.

Quyidagi misollarda ham undov va so‘roq belgilarining ko‘pnuqta bilan birga qo‘llanishi me‘yordir.

Muzlatdi!.. Muzlatdi hijronning ro‘zi,

Jonimda izg‘irin betinim esdi...

Bizni uchrashtirgan tangrining o‘zi —

Yuragim sezdi! (U.Azim. Taqdir)

Yoki:

Boqma ko‘zlarimga

Bemajol, xasta,

Mening topganlarim

Gulmi bir dasta,

Yo‘qotganim senmi

Endi, Onajon?.. (M.Yusuf. Onajon)

Shu o‘rinda aytish joizki, ba‘zan undov yoki so‘roq belgisidan so‘ng ko‘pnuqta qo‘yish kerak bo‘lgan o‘rinlarda uch nuqta ishlatiladi. Bu qoida ayrim adabiyotlarda to‘g‘ri deb baholangan bo‘lsa-da,⁴⁰ hozirgi o‘zbek punktuatsiyasida mazmunan tugallanmay qolgan so‘roq yoki buyruq gaplarda ko‘pnuqtaning boshqa tinish

³⁹ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 108.

⁴⁰ Назаров К. Ко‘rsatilgan asar. – Тошкент, 1976. – Б. 114–115.

belgilari bilan birga “?..” hamda “!..” tarzida qo‘llanishi, ya’ni ko‘pnuqtaning ikki nuqta shaklida qisqartirib qo‘llanishi me’yor hisoblanadi⁴¹.

Tinish belgilarining birgalikda qo‘llanishi turlicha xarakterga ega bo‘lib, ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Bir xil tinish belgisining birdan ortiq qo‘llanishi.

Bunda aynan bir tinish belgisi takror holda qo‘llanadi. Masalan, gapda emotsionallik darajasining behad ortiq ekanligini ko‘rsatish uchun ba’zan gap oxiriga birdan ortiq (uchtagacha) undov belgisi qo‘yilishi mumkin: *Ha, men o‘g‘riman!!! Shu yo‘l bilan kun ko‘raman! Sen tug‘ilguninggachayam shunaqa edi.* (Sh.Boshbekov) *“Hamshiraaa!!!” baqirib yuborganimni sezmay qoldim. Eshik taraqlab ochilib hamshira kirib keldi.* (M.Yo‘ldoshev. Mamduh)

Ko‘chirma gapli qo‘shma gaplarda yoki biror mavzu tarkibida asar nomi qo‘llanganda qo‘shirnoqdan qanday foydalanish kerak? Adabiyotlarda bu holatga quyidagicha yondashiladi: “Ba’zan bir o‘rinda ikki ochiluvchi yoki ikki yopiluvchi qo‘shirnoqlarning birgalikda (qo‘sha) qo‘llanishi lozim bo‘ladi. Bunda ularning ikkalasi parallel ishlatilib, bittasi o‘z shaklini o‘zgartirgan holda qo‘yiladi. Masalan: *“Hali ham esimda dadam aytib bergan «Uch og‘ayni botirlar»”, – deb maqtandi – Salim*”⁴².

Bizningcha, bu holat to‘g‘ri emas. Hozirda yozuv ishlari, asosan, kompyuterlarda olib borilgani bois qo‘shirnoq qo‘yilishi ma’lum shriftlarni almashtirish bilan yuzaga keladi, bu esa noqulaylik tug‘diradi. Qolaversa, yozuv estetikasi, ixchamlikka

⁴¹ Bu haqda qarang: Nurmonov A. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – B. 112; Валгина Н.С. Русская пунктуация: принципы и назначение. – М., 1979. – С. 46; Махмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари. – Тошкент, 2015. – Б. 12.

⁴² Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент, 1974. – Б. 62.

intilishni inobatga olib bu holatni quyidagicha qoidalashtirish mumkin: qo'shtirnoq yoki qavs ketma-ket kelganda, ulardan biri yoziladi, bunda bitta qo'shtirnoq yoki qavs har ikki vazifani bajaradi. Masalan, "*O'tgan kunlar*" romanining lingvopoetikasi" mavzusida tadqiqot olib bordim. Yoki: *Oliy o'quv yurtiga kirish imtihonida "Boburnoma"ning bugungi kundagi ahamiyati*" mavzusida insho yozdim; "*Hali ham esimda dadam aytib bergan "Uch og'ayni botirlar"*, – deb maqtandi Salim.

Ba'zan gap qurilishi bir o'rinda ikki ochiluvchi yoki ikki yopiluvchi qavsning birga, yonma-yon qo'llanishini talab etadi. Bu holat matematikaga oid matnlarda, ilmiy adabiyotlarda ko'proq uchraydi. Bunda ham yuqoridagi qoidaga asosan qavslarning biri yoziladi.

2. Turli vazifadagi ikki xil tinish belgisining birga qo'llanishi.

Turli vazifadagi ikki xil tinish belgisining birgalikda qo'llanishini quyidagicha guruhlab o'rganish mumkin:

a) gap oxirida qo'llanuvchi tinish belgilarining birga qo'llanishi.

Bu xildagi qo'llanishning asosiylari quyidagilar:

1) so'roq+undov. So'roq gaplarda kuchli his-hayajon mavjud bo'lganda, so'roq belgisidan keyin undov belgisi ham qo'yiladi. Badiiy matnda so'roq va undov belgilarining birga qo'llanishi juda keng tarqalgan:

Dunyo ekan...

Ishq degan savdo

Bormi faqat mening boshimda?!

Kimni etmas bu ko'ngil shaydo,

Kim she'r yozmas mening yoshimda?! (E.Vohidov. Kimni etmas bu ko'ngil shaydo) Odanzod nima uchun nevarasini yetaklab necha zamon avval o'tib ketgan bobosining qabrini ziyorat qiladi? Marhum ularni ko'rmaydi-ku?! (O'.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar);

2) qo'shtirnoq+nuqta. *Barcha dedi barobar: "Ona tilim o'lmaydi". (E.Vohidov)*

"Har gal shunday ahvol. Uyalmaysizmi?

Kelasiz o'qishmas, qilish uchun sayr:

Bu safar ham ikki qo'ymay turaman,

Ertaga qolganlar topshirsinar. Xayr". (M.Abdulhakim);

3) so'roq+qo'shtirnoq. *Mansurning og'zidan nogoh chiqib ketdi: "Jo'ra, bir o'tirish qilsam, nima deysiz?" (Sh.Xolmirzayev)*

O'choq boshida tomchidek guvalachalardan yasalgan inida qunishib o'tirgan qaldirg'ochlarni ko'rdim. "Yomg'irda ini ivib ketmadimikan?" deb ko'zimni katta-katta ochib o'sha tomonga qaradim. (M.Yo'ldoshev. Buvim va qaldirg'ochlari);

4) undov+qo'shtirnoq. *"Ey badbaxtlar! – dedim so'ngra. Bilaman, siz Diloromni deb kelmoqdasiz!" (I.Sulton. Ozod)*

Qari tolga suyab

Irg'ay asoni,

Oqsoqol so'riga asta yonboshlar:

Xayoldan o'tkazar kori dunyoni:

"Eh, hozirgi yoshlar,

Hozirgi yoshlar!" (E.Vohidov. Hozirgi yoshlar);

5) ko'pnuqta+qo'shtirnoq. *Nihoyat, "Xotiralar" sirtmoqdek bo'yimdan bo'g'adilar-a..." dedi-yu, o'rnidan hafsalasizgina qalqdi. (U.Hamdam. Isyon va itoat) "Kim biladi deysiz, bo'shtobroqmikin, Erkatoyroqmikin hozirgi yoshlar..." (E.Vohidov. Hozirgi yoshlar);*

6) so‘roq+ko‘pnuqta. So‘roq mazmunini bildirgan gaplarda fikr tugallanmay qolsa, mazkur belgidan so‘ng ko‘pnuqta qo‘yiladi:

Umr o‘tib ketdi. Yig‘lama.

O‘tdi dunyo – besarhad qayg‘u.

O‘lim kelsa?..

Xo‘sh, kelsa, nima?

Ayriliqdan dahshatlimi u? (U.Azim)

Do‘xtir o‘zi qarayvuradi, davolaydi-da, ishi shu bo‘lgach?

Yoki?.. Yoki?.. Boshqa nimani tayinlash mumkin do‘xtirlarga?

(X. Do‘stmuhammad. So‘roq);

7) undov+ko‘pnuqta. Undov mazmunini bildirgan gaplarda fikr tugallanmay qolsa, undov belgisidan keyin ko‘pnuqta qo‘yiladi:

Pirpiraydi osmon yag‘rinda,

Tikaningning uchi ko‘zdadir..

Hech og‘rinma, gulim, og‘rinma,

Kapalakning umri qisqadir!.. (U.Azim)

b) gap ichida qo‘llanuvchi tinish belgilarining birga qo‘llanishi:

1) vergul+tire. – *Mana bu binoni, – dedi professor biz endi qura boshlangan ulkan inshootning oldiga kelgach, – muolajamiz va muvaffaqiyatimiz avlodlarni ham doim hayratga solib, bizning xolis va ulug‘ niyatlarimizni aks ettirib turish uchun bosh miya shaklida qurmoqchimiz. (N.Eshonqul. Muolaja);*

2) qo‘sh tirnoq+vergul. “*Yo‘qoling*”, *baqirdim o‘zimni tutolmay. (N.Eshonqul. Qora kitob) O‘n yoshimda kitob o‘qiy boshladim. “O‘qish kitobi”, Oybekning “Qutlug‘ qon”, G‘afur G‘ulomning benazir she‘rlari... (I. G‘afurov);*

3) **tire+ko'pnuqta.** Bunda matnda muayyan sabab bilan uzilib qolgan fikr bayonining davom ettirilganini ko'rsatish uchun yoki suhbatdoshning oldingi suhbatga turli munosabatini ifodalash uchun gap boshiga ko'p nuqta qo'yiladi. Bu holat, asosan, dialoglarda kuzatiladi va avval tire, keyin ko'pnuqta ishlatiladi:

– *O'lim barhaq, hammamizga ham navbat keladi. Yo'lga chiqishdan oldin ortiqcha yuklarni tashlab yuborgan ma'qul. Ruh uchun eng og'ir yuk nafrat bo'ladi. Nafratdan qutilmagan siroti mustaqimdan o'tolmaydi, bolam. Kechirimli bo'lki, seni ham yaratgan egam kechirsin...*

– ... *Sizga nimalar deb shikoyat qildi? Nega menga uchramadi? Qachon keldi o'zi?* (M.Yo'ldoshev. Mamduh)

3. Tinish belgilarining murakkab qo'llanishi. Bunda ikkitadan ortiq turli tinish belgilari ketma-ket qo'llanadi hamda murakkab sintaktik-uslubiy munosabatlarni ifodalaydi. Tinish belgilarining bu tarzda qo'llanishi, asosan, ko'chirma gapli qo'shma gaplarda uchraydi.

Bir necha tinish belgisining ketma-ket, ya'ni murakkab holda qo'llanishi ularning tasodifiy jamlanmasi bo'lmay, muayyan fikrni ifodalovchi qonuniyatga asoslangan yozuv vositasidir. Yozma nutq madaniyati, savodxonligi a'lo bo'lgan, punktuatsiya me'yorlarini puxta egallagan har kim, xususan, ijodkorlar tinish belgilarining murakkab ko'rinishdagi ketma-ket qo'llanishidan to'g'ri foydalana oladi.

Ta'kidlash kerakki, muayyan matnga bog'liq holda qo'llangan ikkitadan ortiq tinish belgilari yig'indisi murakkab qo'sha qo'llanish hisoblanadi. Ketma-ket qo'llangan tinish belgilarining barchasi ham doim bir gapga aloqador bo'lavermaydi.

Birdan ortiq turli tinish belgilari bir gap doirasida birikib kelganda alohida-alohida vazifa bajarish bilan bir qatorda, qo‘llanish o‘rni, tartibi va mazkur matndagi umumiy vazifasiga ko‘ra bir-biri bilan uzviy bog‘lanadi. Bu umumiy bog‘lanish, o‘zaro aloqadorlik ularning mushtarak xarakterga egaligini ko‘rsatadi. Tinish belgilarining birgalikdagi xususiyati kontekst orqali aniqlanadi.

Umuman, tinish belgilari murakkab qo‘llanganda, quyidagi vazifalarni bajarib keladi:

a) turli mazmuniy munosabatlar umumlashtiriladi;

b) matn uslub jihatidan ravon bo‘ladi, soddalashadi;

d) matndagi ayrim qismlarning chegarasini ko‘rsatib, matnning umumiy sintaktik tuzilishini va uning ayrim bo‘linishlarini to‘g‘ri aniqlashga yordam beradi;

e) yozuvchi uchun nutqni ixchamlash va o‘zining turlicha maqsadlarini ifodalash imkoniyatini yaratadi.

Tinish belgilari quyidagi holatlarda murakkab qo‘llanadi:

1) so‘roq+undov+qo‘sh tirnoq. *Ismsiz alamning avj pardasida ko‘zlariga yosh ham qalqib chiqdi: “Endi nima bo‘ladi?!” degan g‘oyat xavotirli savol miyasini ayovsiz cho‘qidi... (U.Hamdam. Qaytish) Ko‘ngliga dahshatli fikr keldi: “Nega bexosdan bunday gaplarni gapirib qoldi?!” (A.Muxtor) Ushbu so‘zlarga aylandi-ku mening dunyom – “Sen meni aldamaysanmi? Aldamaysanmi?!” (R.Parfi);*

2) undov+ko‘pnuqta+qo‘sh tirnoq. Bunda undov belgisi emotsionallikni, ko‘pnuqta fikrning bo‘linishini yoki turli hayajon, holatni, yopiluvchi qo‘sh tirnoq shu matndagi ma‘lum qismning chegaralanishidagi so‘nggi nuqtani – chegarani ko‘rsatadi:

Nosirjon eshikni yopgandan keyin Farida ichi sidirilib Akbarni o‘ylay ketdi: “U ham shu Nosirjonning biri, hatto bundan beshbattar

xayolparast. Oilali, bola-chaqali odamga pishirib qo'yibdimi begona yurtlarda? Insonlikning ma'nosini izlab yurganmish. Axir ikkita bolangni tarbiyalab el qatoriga qo'shishda emasmi o'sha zormanda ma'no!.." (U.Hamdani. Isyon va itoat);

3) ko'pnuqta+qo'shtirnoq+tire. Ko'chirma gapda fikr tugallanmay qolgan bo'lsa:

Qish kuni – bir tutam. Qoraygandi qosh.

Ikkilandi. O'tmak kerak, axir; qirdan.

Eri ham kelmadi olib ketishga

"Ko'ngli sovidimi..." – vahm etdi birdan. (M. Abdulhakim);

4) qavs+ikki nuqta+qo'shtirnoq. *Dadasi yonini oldi (harqalay, erkak-da): "Bolani o'z holiga qo'y, onasi, rais bir nimani bilmasa gapirmaydi", – dedi.* (O'.Hoshimov);

5) undov+qavs+ko'pnuqta. Odatda, bu tartibdan kam foydalaniladi.

Qalbgaga tomchi yoshday to'kildi olam –

Ruhning ruhdan quyugga'ridadurman.

Kuz yo'q (yig'layapman!)... Kuz yo'qdir (alam!).

Endi kuzakdan ham naridadurman... (U.Azim);

6) vergul+tire+ko'pnuqta. – *Xalos, xalos, – dedi mufti, – ... ammo mulla Abdurahmon mulohazasining qiymati shundakim, Sultonali muammosini tez hal qilsa bo'lur* (A.Qodiriy);

8) undov+qo'shtirnoq+tire. *"O'zing panohingda asra, Xudo!" – deydi Muyassar xayolan.* (O'.Hoshimov);

Ona: "Qoralangan oq bolam! Agar diydor qiyomatga qolgan bo'lsa, mendan rozi bo'lgin!!!" – deb faryod urdi. (T.Malik);

9) so'roq+qo'shtirnoq+tire. Bu holat ko'chirma gapli qo'shma gaplarda ko'p uchraydi. Bunda ko'chirma gap muallif gapidan

oldin kelgan bo‘lib, so‘roq belgisi qo‘shirnoqdan oldin qo‘llanadi: “Qaranglar, o‘tlarning qovjiraganini ko‘rdinglarmi?” – deydi aravakash qo‘lini qulochkashlab. (Oybek);

10) ko‘pnuqta+qo‘shirnoq+tire. *Ona esa: “Bolam, qishlog‘imiz, odamlarimiz yana ham yaxshi bo‘lib ketdi, mana kelsang ko‘rarsan...” – derdi. (S.Ahmad);*

11) tire+qo‘shirnoq+ko‘pnuqta. Bu holat ko‘chirma gapli qo‘shma gaplarga xos bo‘lib, asosan, gap boshida uchraydi: – “...Shum bolalar ko‘p. Tur, chiq hovliga, bir juft xatcho‘p yasab kel!” – deb buyuradi yana bir shogirga domlam. (Oybek);

12) So‘roq+qo‘shirnoq+vergul+tire. “*Qo‘yaving, jinni bo‘lgan bitta sizmi?*”, – deb yupatdi. (O‘.Hoshimov. Daftari hoshiyasidagi bitiklar);

13) so‘roq+undov+qo‘shirnoq+tire. – “*A?!*” – dedi hamma birdan, nafaslar ichga tushib ketdi. (A.Muxtor);

14) so‘roq+undov+qavs+vergul. *Undan ko‘nglimni tamom sovitib yuboradigan xususiyatni topguday bo‘lsam, oramizdagi inja munosabatlarga barham berishga bahonai sabab bo‘larmikan degan xayollarda yurgan paytlarim bo‘ldi, biroq izlashlar-izlanishlarning bari behuda ketdi (Shu emasmi iztiroblarimizning ilohiyligi?!), yo‘q, behuda ketdi desam yolg‘on aytgan bo‘laman. (X.Do‘stmuhammad. Men – sensiz, sen – mensiz)*

Shuningdek, yozma nutqda so‘roq+undov+ko‘pnuqta+qo‘shirnoq, so‘roq+ko‘pnuqta+qo‘shirnoq tartibidagi qo‘llanishlar ham uchraydi. Tinish belgilarining bunday yonma-yon qo‘llanishi “so‘roq+taajjub+fikrni chegaralash”, “so‘roq+fikrning bo‘linishi+chegaralash” kabi sintaktik munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Tinish belgilarining tushib qolishi

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida tinish belgilarining tushishi hodisasi ham uchraydi. Bunda bir turdagi yoki turli tinish belgilari ketma-ket qo‘llanganda, vaziyat talabi bilan bir tinish belgisi qo‘llanmaydi. Mutaxassislar bu hodisani yozma nutqning mantiqiy-grammatik va uslubiy-sintaktik jihatlari hamda tinish belgilarining xarakteri bilan bog‘liq deb hisoblaydilar⁴³.

Tinish belgilarining quyidagi hollarda tushib qolishi me‘yor hisoblanadi:

1. Agar ko‘pnuqtadan keyin vergul qo‘yilishi talab etiladigan vaziyat bo‘lsa ham vergul ishlatilmaydi. Masalan: *“Men... albatta, sizga qarshi hech gap aytmayman”*.

Ma‘lumki, modal so‘zlar, kiritmalar gapning o‘rtasida kelganda, ikki tomondan vergul bilan ajratiladi. Yuqoridagi misolda, odatda, modal so‘z (albatta)dan oldin vergul qo‘yilishi kerak, lekin undan oldin ko‘pnuqta bo‘lgani bois vergul tushib qolgan.

2. Ba‘zan mavzu ichida asar nomi qo‘llanganda, ham mavzu, ham asar nomi ochiluvchi qo‘shirnoqni talab qiladi. Bunda ochiluvchi qo‘shirnoqlarning faqat bittasi qo‘llanadi va har ikki ochiluvchi qo‘shirnoq vazifasini bajarishga xizmat qiladi. Masalan, *“Boburnoma”ning bugungi kundagi ahamiyati* mavzusida insho yozdim. Bu gapda aslida ochiluvchi qo‘shirnoq takror holda, ya‘ni: *““Boburnoma”ning bugungi kundagi ahamiyati” mavzusida insho yozdim* shaklida bo‘lishi kerak edi. Biroq ko‘ringanidek, ikki qo‘shirnoq ketma-ket qo‘llanganda, yozuv estetikasi buziladi. Shu sababli bir qo‘shirnoq tushib qoladi. Bu haqda yuqorida *“Bir xil tinish belgisining birdan ortiq qo‘llanishi”* mavzusida ham batafsil to‘xtaldik.

⁴³ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 118.

3. Tire qo'yilishi lozim bo'lgan ajratilgan bo'laklar gap oxirida kelganda, keyingi tire tushib qoladi: *She'rga solib u bedorligin, So'ngra tutar menga – ayolga.* (E.Oxunova)

Demak, hozirgi o'zbek tilida tinish belgilarining tushib qolishi hodisasi ham bo'lib, bu hol ma'lum shart-sharoit, qoidalar asosida vujudga keladi.

Havolada tinish belgilarining qo'llanishi

Havola arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilida "fikir, mulohaza va shu kabilar haqida ma'lumot uchun biror manbaga qarashga undash, shu manbani ko'rsatish" kabi ma'nolarni ham anglatadi⁴⁴.

Havola (snoska) ilmiy adabiyotlarda ko'p uchraydi. Ma'lumki, ilmiy adabiyotlar: monografiya, dissertatsiya, avtoreferat yoki maqolani talab darajasida yozishda tadqiqotchidan puxta punktuatsion bilim talab etiladi. Bunda foydalanilgan ilmiy material yoki manba haqidagi ma'lumotlar aniq va o'rinli berilishi qanchalik muhim bo'lsa, tinish belgilarini qo'llash me'yorlarini to'g'ri bilish ham shunchalik zarurdir. Biroq bu borada aniq qoida va me'yorlar ko'rsatilgan alohida qo'llanmalarining mavjud emasligi havolada tinish belgilarining qo'llanishi bilan bog'liq har xilliklarni yuzaga keltirmoqda.

Havolalarda tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha:

Havolada familiyadan so'ng ism, zarurat bo'lsa, otasimning bosh harfi yoziladi va ulardan keyin, shuningdek, havoladan so'ng nuqta qo'yiladi: *Salomov G'. Tarjima tashvishlari. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983. 67-bet.*

Yoki: *Begmatov E.A. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent, 2013. 261-bet.*

⁴⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2020. – Б. 502.

Agar bir muallifga ketma-ket murojaat qilinsa, *Shu muallif* birikmasi qo'llanadi va undan keyin nuqta qo'yiladi: *Odilov Yo. Frazeologik enantiosemiyaning sinxron tabiati // O'zbek tili va adabiyoti, 2013. 4-son, 12–16-betlar; Shu muallif. Enantiosemiya lisoniy assimetriyaning tipik ko'rinishi sifatida // O'zbek tili va adabiyoti, 2013. 5-son. 82–85-betlar.*

Havolada ilmiy jurnal nomi ko'rsatilsa ikkita tik chiziq, gazeta, ilmiy to'plam yoki konferensiya materiallari nomi ko'rsatilsa, bir tik chiziq qo'yiladi: *Solijonov Y., Mo'minov S. Badiiy asarlarda ismning ayrim funksiyalari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1984. 2-son, 44–49-betlar; Qo'chqorova M. Erkin A'zam nasri va kinoyaviy badiiy shartlilik / Erkin A'zam badiiy olami. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2014. – B. 81–97.*

Havola *Bu haqda qarang* yoki *Qarang* kabi ishora qiluvchi so'zlar bilan boshlansa, bu so'zlardan so'ng ikki nuqta qo'yiladi: **Qarang:** *Ergashev A., Xalilova D. "Yozi va Zebo" – ishq dostoni. – Qarshi: "Nasaf", 2000.*

Havolada manbaning nashr qilingan joyini ko'rsatuvchi shahar nomidan so'ng nashriyot nomi keltirilsa, joy nomidan keyin ikki nuqta qo'yiladi. Masalan: *G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 3-nashri. – Toshkent: O'qituvchi, 1987. 58–59-betlar. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. Uch jildlik. 3-jild. – Toshkent: Akadennashr, 2012. 336-bet. Yoki: Qayumov A. Nazm va tafakkur quyoshi. – Toshkent: Fan, 1992. 46-bet.*

Agar nashriyot nomi ko'rsatilmasa, u holda joy nomidan so'ng vergul qo'yiladi: *Oripov A. Tanlangan asarlar. To'rt jildlik. 1-jild. – Toshkent, 2001. 19-bet. Yoki: Normatov U. "O'tgan kunlar" hayrati. – Toshkent, 1996. 60-bet.*

Havola raqami matn ichida tinish belgisidan oldin qo'yiladi. Agar xatboshi iqtibos olingan jumla bilan tugasa, avval havola raqami, keim tinish belgisi qo'yiladi.

Manbalarda tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha:

1. Turli manbalardan olingan iqtiboslar qo'shtirnoq ichida, manba nomi esa qavsda beriladi hamda manba qavsidan keyin nuqta qo'yilmaydi: *"Odami ersang, demagil odami Onikim, yo'q xalq g'amidin g'ami"*. (Alisher Navoiy)

2. Mualliflarning ismi, familiyasi yoki taxallusi to'liq holda berilsa, ulardan so'ng nuqta qo'yilmaydi: *(Botu), (O'tkir Hoshimov)* kabi.

3. Ism, otatism qisqartirilib, familiya to'liq yozilganda yoki ism, taxallus ba'zan familiya qisqartirilganda, qisqartmalardan keyin nuqta qo'yiladi. Bunda yaxlitlikni buzmaslik uchun ism, otatism va familiya bo'shliq qoldirmasdan yoziladi: E.A.Begmatov, T.Malik, G'.G'. , H.O.

4. Manba nomiga kelishik qo'shimchasi qo'shilganda uning nomi qo'shtirnoq ichida, kelishik qo'shimchasi esa qo'shtirnoqdan so'ng bo'shliq qoldirmasdan yoziladi. Masalan: *"Daftar hoshiyasidagi bitiklar"* dan olindi; *"Qutadg'u bilig"* ga ko'p murojaat qilaman kabi.

Hozirgi kunda amaliyotda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini shakllantirishda manba va adabiyotlar haqidagi ma'lumotlarni quyidagicha yozish barqarorlashmoqda:

Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.
– Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 168 b.

Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 387 b.

Sarimsoqov B. Badiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent: Fan, 2004. – 128 b.

Xudoyberganova D. Segmentli matnlar haqida // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2004. – №4. – B. 35–39.

Песина С.А. Слово в когнитивном аспекте. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 236 с.

Yuldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. d-ri. diss. –Toshkent, 2009. – 313 b.

Hakimova M. O‘zbek tilida vaqt ma’noli lug‘aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari: Filol. fan. nomz. diss. avtoref. – Farg‘ona. 2004. – 23 b.

Turdaliyeva D. O‘zbek xalq maqollarining lingvopoetik xususiyatlari: Filol. fan. b. f. d-ri. (PhD) diss. avtoref. – Qarshi, 2019. – 47 b.

Qurbonov T. Badiiy asarlardagi toponimlarni o‘rganish masalasi / Badiiy asarlardagi toponimlarning lingvistik tahlili va izohi masalalari. – Samarqand, 2006. – B. 11–16.

PUNKTUATSIYA – FIKRNI YOZMA MUKAMMAL IFODALASH VOSITASI

Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning – tinish belgilarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (soʻzlar, morfemalar) bilan koʻrsatish mumkin boʻlmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda ham favqulodda muhim ahamiyatga ega.

Puntuatsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bogʻliq boʻlib, yozma nutqni toʻgʻri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini taʼminlashda benihoya zaruriy vositadir. Ilmiy manbalarda, oʻquv qoʻllanmalarida tinish belgilarining qoʻllanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va differentsiatsiya (farqlash) tamoyillari asosida belgilanishi taʼkidlanadi. Bunda mantiqiy-grammatik tamoyil nutqning semantik-grammatik tomonini yozuvda toʻgʻri ifodalashga qaratilgan boʻlsa, differentsiatsiya tamoyili asosidagi qoidalar tinish belgilarining qoʻsh holda qoʻllanishidagi tartibni, gapdagi murakkab mazmuni aniqlashtirish kerak boʻlganda, ulardan foydalanish yoʻllarini belgilab beradi. Uslubiy tamoyil tinish belgilarining qoʻllanishini nutq uslublari asosida belgilashni nazarda tutadi, lekin bu unchalik toʻgʻri emas, chunki muayyan bir uslubgagina xoslangan tinish belgisi boʻlmaydi. Zarurat tugʻilganda, har qanday uslubda ham xohlagan tinish belgisidan foydalanish mumkin.

Muayyan tildagi punktuatsiya anʼanalarining mustahkamlanishi va takomillashuvida taniqli yozuvchilarning ijodi hamda tinish

belgilarining qo'llanish qoidalarini umumlashtiruvchi va tartibga soluvchi tilshunoslar faoliyati katta ahamiyatga ega. Hozirgi o'zbek punktuatsiyasining shakllanishi, rivoji, uning o'rganilishi Fitrat, S.Ibrohimov, H.G'oziyev, O.Usmonov, G'.Abdurahmonov, K.Nazarov va boshqa tilshunoslarning nomi bilan bog'liq.

Punktuaitsiya masalalari bilan bevosita shug'ullangan H.G'oziyev ("O'zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti", 1969, 1979), G'.Abdurahmonov ("Punktuaitsiya o'qitish metodikasi", 1968), K.Nazarov ("Tinish belgilari va yozma nutq", 1974; "O'zbek tili punktuatsiyasi", 1976)larning asarlari nashr etilganiga ancha yillar bo'ldi va ulardagi tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi fikr-mulohazalar ham bir qadar o'zgardi. Buning ustiga, "muallif punktuatsiyasi", ya'ni muayyan muallif tomonidan tinish belgilarining amaldagi qoidalarga bo'ysunmagan, unga rioya qilmagan holda individual qo'llash holatlari uchraydiki, bu ham keng o'quvchilar ommasini chalkashtiradi, shubhalantiradi.

Mazkur holatni hisobga olgan holda va tinish belgilarining ishlatilishi bilan bog'liq ayrim chalkashliklarni bartaraf etish maqsadida O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutining bir guruh yetakchi olimlari: prof. N.Mahmudov, dotsent A.Madvaliyev, dotsent N.Mahkamov tomonidan ushbu "O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari" ishlab chiqilgan edi. "Qoidalar" Institut ilmiy kengashi tomonidan ma'qullangach, "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 2015-yil 1-sonida hamda "Ma'rifat" gazetasining 2015-yil 1, 4, 8, 11-aprel kunlaridagi sonlarida e'lon qilindi, jurnal va gazeta o'quvchilaridan olingan maqbul fikr-mulohazalar, taklif va tavsiyalar asosida yanada takomillashtirildi. "O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari" O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi Respublika ta'lim markazi ilmiy-metodik kengashi tomonidan ma'qullangan.

PUNKTUATSIYA – FIKRNI YOZMA MUKAMMAL IFODALASH VOSITASI

Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning – tinish belgilarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (soʻzlar, morfemalar) bilan koʻrsatish mumkin boʻlmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda ham favqulodda muhim ahamiyatga ega.

Puntuatsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bogʻliq boʻlib, yozma nutqni toʻgʻri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini taʼminlashda benihoya zaruriy vositadir. Ilmiy manbalarda, oʻquv qoʻllanmalarida tinish belgilarining qoʻllanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va differensiatsiya (farqlash) tamoyillari asosida belgilanishi taʼkidlanadi. Bunda mantiqiy-grammatik tamoyil nutqning semantik-grammatik tomonini yozuvda toʻgʻri ifodalashga qaratilgan boʻlsa, differensiatsiya tamoyili asosidagi qoidalar tinish belgilarining qoʻsh holda qoʻllanishidagi tartibni, gapdagi murakkab mazmuni aniqlashtirish kerak boʻlganda, ulardan foydalanish yoʻllarini belgilab beradi. Uslubiy tamoyil tinish belgilarining qoʻllanishini nutq uslublari asosida belgilashni nazarda tutadi, lekin bu unchalik toʻgʻri emas, chunki muayyan bir uslubgagina xoslangan tinish belgisi boʻlmaydi. Zarurat tugʻilganda, har qanday uslubda ham xohlagan tinish belgisidan foydalanish mumkin.

Muayyan tildagi punktuatsiya anʼanalarining mustahkamlanishi va takomillashuvida taniqli yozuvchilarning ijodi hamda tinish

belgilarining qo'llanish qoidalarini umumlashtiruvchi va tartibga soluvchi tilshunoslar faoliyati katta ahamiyatga ega. Hozirgi o'zbek punktuatsiyasining shakllanishi, rivoji, uning o'rganilishi Fitrat, S.Ibrohimov, H.G'oziyev, O.Usmonov, G'.Abdurahmonov, K.Nazarov va boshqa tilshunoslarning nomi bilan bog'liq.

Punktuaitsiya masalalari bilan bevosita shug'ullangan H.G'oziyev ("O'zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti", 1969, 1979), G'.Abdurahmonov ("Punktuaitsiya o'qitish metodikasi", 1968), K.Nazarov ("Tinish belgilari va yozma nutq", 1974; "O'zbek tili punktuatsiyasi", 1976)larning asarlari nashr etilganiga ancha yillar bo'ldi va ulardagi tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi fikr-mulohazalar ham bir qadar o'zgardi. Buning ustiga, "muallif punktuatsiyasi", ya'ni muayyan muallif tomonidan tinish belgilarining amaldagi qoidalarga bo'ysunmagan, unga rioya qilmagan holda individual qo'llash holatlari uchraydiki, bu ham keng o'quvchilar ommasini chalkashtiradi, shubhalantiradi.

Mazkur holatni hisobga olgan holda va tinish belgilarining ishlatilishi bilan bog'liq ayrim chalkashliklarni bartaraf etish maqsadida O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutining bir guruh yetakchi olimlari: prof. N.Mahmudov, dotsent A.Madvaliyev, dotsent N.Mahkamov tomonidan ushbu "O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari" ishlab chiqilgan edi. "Qoidalar" Institut ilmiy kengashi tomonidan ma'qullangach, "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 2015-yil 1-sonida hamda "Ma'rifat" gazetasining 2015-yil 1, 4, 8, 11-aprel kunlaridagi sonlarida e'lon qilindi, jurnal va gazeta o'quvchilaridan olingan maqbul fikr-mulohazalar, taklif va tavsiyalar asosida yanada takomillashtirildi. "O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari" O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi Respublika ta'lim markazi ilmiy-metodik kengashi tomonidan ma'qullangan.

O'ZBEK TILI PUNKTUATSIYASINING ASOSIY QOIDALARI

Tinish belgilarining gap oxirida qo'llanishi

1. Nuqta

1. Tugallangan darak gaplarning oxiriga nuqta qo'yiladi: *Qo'qon tomon ketyapmiz. Hozirgina bizni kuzatib qolgan bu ajoyib inson to'g'risida o'ylayapmiz. Uni birinchi marta ko'rishimiz. Faqat bir soatgina u bilan hamsuhbat bo'ldik.* (S.Ahmad)

2. Darak mazmunidagi gaplar tuzilishi jihatidan qanday bo'lishidan (sodda, qo'shma, to'liqsiz, atov, ilova va sh.k.) qat'i nazar, ularning har qanday tipi oxiriga nuqta qo'yiladi: *Har yil bir keladigan bahor sevinchi yana ko'ngillarni qitiqlay boshladi.* (Cho'lpon) *Dunyoda qanday yaxshilik va xayriyatlik bo'lsa, hammasini shu birgina qizi uchun istar va orzu qilardi.* (Cho'lpon) *(QO'CHQOR. Bolalaring qani?) QUMRI. Maktabda. Undan chiqib, to'g'ri shu yoqqa kelishadi.* (Sh.Boshbekov) *Shavkatning xonasi. Karavotda Binafsha pishillab uxlab yotibdi.* (Sh.Boshbekov) *Jalil aka deraza tagida yotardi. To'shakda. Bolishi baland.* (Sh.Xolmirzayev)

3. Agar alohida emotsionallikka ega bo'lmasa, buyruq gaplar oxiriga nuqta qo'yiladi: *Foyda chiqadigan tomonini ko'zlayvering.* (A.Qahhor) *Bolalarga biron narsa olib ber.* (A.Qahhor) *Erkalikni Begimqulga qiling.* (O.Yoqubov) *Eson-omon xizmatni bajarib kel.* (O.Yoqubov)

4. Gaplar sarlavha vazifasida qo'llanganda, darak (va nominativ) mazmunida bo'lishiga qaramasdan, ularning oxiriga nuqta

qo'yilmaydi: *Mustaqillik o'zlikni tanimoqdir* (B.Qosimov) *Ular xalqning yuragida yashaydi.* (B.Qosimov) Ammo sarlavha ikki gap (qism)dan iborat bo'lsa, mazmun shuni talab qilsa, birinchi qismdan keyin nuqta qo'yiladi: *Hukmlarning son va sifat jihatidan birlashgan klassifikatsiyasi. Hukmlarda terminlarning bo'linishi.* ("Logika" o'quv qo'llanmasi)

5. Muayyan tasnif tarkibidagi tartibni bildiruvchi raqamlardan keyin nuqta qo'yilgan bo'lsa, bu raqamlar bilan ko'rsatilgan gaplardan keyin ham nuqta qo'yiladi: *Kelishik shaklidagi so'zlar gapda boshqa so'zlar bilan quyidagicha munosabatda bo'ladi:*

1. *Qaratqich kelishigi ot bilan otni grammatik aloqaga kiritadi: kitobning varag'i, odamning gavgasi.*

2. *Tushum, jo'nalish, o'rin, chiqish kelishiklari otni fe'l bilan aloqaga kiritadi: kitobni o'qidi, bozorga bordim, maktabda ko'rdim, institutdan keldim.* ("Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligi)

Ammo mazkur tartibni bildiruvchi raqamlar (yoki harflar) qavs bilan ajratilgan bo'lsa, ular bilan ko'rsatilgan gaplarning so'nggisidan boshqalari oxiriga nuqta emas, balki nuqtali vergul (ba'zan vergul) qo'yiladi: *Dialektologiya fanining obyekt mahalliy lahja va shevalar bo'lib, maqsadi va vazifasi quyidagilardan iborat:*

1) *ayrim sheva va dialektlarning fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlarini har tomonlama tavsif qilish;*

2) *milliy tilning paydo bo'lishi va taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rnini va shu milliy tilga asos bo'lgan shevalarni aniqlash;*

< ... >

5) umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning ma'lum hududlarda tarqalish xaritalarini tuzish va shevalarni tasnif qilish. ("O'zbek dialektologiyasi" darsligi)

2. So'roq belgisi

1. So'roq mazmunidagi gaplar oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi: *Hay, nima bu hammayoq jimjit bo'lib qoldi? Zebinisaxon qanilar? Saltanatxon, aylanay, o'rtoqjoningizni topmaysizmi? (Cho'lpon) Odamlar ko'ngliga Sen ham bitta nihol ekdingmi? Bahra ololdimi bir zot yuragi? Biror qalb g'uborin yuva oldingmi? Sen ham o'z she'rlaring zamiridagi Sho'r suvlarni quva oldingmi? (E.Vohidov)*

2. So'roq mazmunidagi gaplar qanday vositalar yordamida shakllangan bo'lishidan (so'roq olmoshlari, so'roq-taajjub yuklamalari, so'roq intonatsiyasi va sh.k.) qat'i nazar, ularning har qanday ko'rinishi oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi: *Sizlar amal talashgan chog'da Kim turg'izar burchakka sizni? (E.Vohidov) Janob Pakavira, Hindistonga qachon kelgansiz? Uch yil? Uch yildan buyon qayerda istiqomat qilmoqdasiz? (P.Qodirov)*

– Xo'p, Binafsha. Familiyasi?

– A?.. Kimni?..

– O'zingizning bolangizmi, axir? (Sh.Boshbekov)

Yo'q, familiyangiz? Qurbonov? Aha, yaxshi, yaxshi! Sog'liq qalay, o'rtoq Qurbonov? Otday bo'lib yuribsizmi? (T.Murod) Ichingda armonlaring bordir, axir? (S.Ahmad)

3. So'roq mazmuni ifodalangan sodda gaplarning ham, qo'shma gaplarning ham oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi: *Sen... bu yerda nima*

qilib yuribsan? (O.Yoqubov) Esingizdami, bir marta ikkalamiz yalpiz tergan edik? (O'.Umarbekov) Ammo gapda kuchli emotsionallik, his-hayajon mavjud bo'lganda, so'roq belgisidan keyin undov belgisi ham qo'yiladi: Qachon jilovlab qo'yiladi bu ig'vogar; g'alamislar-a?! Qachon bartaraf bo'ladi bu anonimchilar-a?! (T.Murod) O'tgan bozor kuni yegan anoringni o'ynashing olib kelganmidi?! (A.Qahhor) Asqarali tog'a, bas endi, shu choyni ichaymi-yo'qmi?! (T.Malik) O'g'lingiz ot olmoqchi edi bu pulga, sizda insof degan narsa bormi?! (T.Malik)

4. Qo'shma gaplar (bog'lovchisiz bog'langan, bog'lovchili bog'langan, ergashgan) komponentlarining har ikkisida ham so'roq mazmuni ifodalanishi mumkin, ammo so'roq belgisi faqat yaxlit qo'shma gapning oxiriga qo'yiladi: *Nega yerda uchrashdilar bu ikki malak, Nega suhbat qurmadilar fazolar aro? (E.Vohidov) O'rniga kim ekan – bilsak bo'ladimi? (E.A'zam) Biz, rahbarlarga ishonasizmi yo mana shunga o'xshagan podachiga ishonasizmi? (T.Murod) Bu o'zingning fikringmi yo biror ko'rsatma bormi? (T.Malik) Rang-ro'yingga nima bo'ldi, tuzukmisan o'zi? (E.A'zam)*

5. Qo'shma gaplar (bog'lovchisiz bog'langan, bog'lovchili bog'langan, ergashgan) komponentlarining faqat bittasida so'roq mazmuni ifodalanishi mumkin, ammo so'roq mazmunini ifodalagan komponentning oldin yoki keyin turishidan qat'i nazar, so'roq belgisi yaxlit qo'shma gapning oxiriga qo'yiladi: *Otasi ham hayron: kimga tortgan bu qiz? (O'.Hoshimov) Avval menga ayting, shu qishloq qizidan olim chiqadimi? (S.Ahmad) Shu ahvolda o'lib-netib ketsang, shuncha bola chirqillab qolishini o'yladingmi? (S.Ahmad) Darhaqiqat, tuyaning ustiga g'am yukini ortsa, nega kofirlar ozod*

bo'ladi? (S.Ahmad) Esingizdami, bir marta ikkalamiz yalpiz tergan edik? (O'.Umarbekov) Jalil ota karaxt tortib qoldi: qayoqdan paydo bo'ldi bu dard? (Sh.Xolmirzayev) Qanday donishmand odamsizki, qalbimni darhol bildingiz? (Sh.Xolmirzayev)

6. Ritorik so'roq gaplar oxiriga, asosan, so'roq belgisi qo'yiladi: *Biron orzusi bo'lmagan, biron narsaga intilmagan odamning mushukdan nima farqi bor? (A.Qahhor) Ammo gapda kuchli emotsionallik, his-hayajon mavjud bo'lganda, so'roq belgisidan keyin undov belgisi ham qo'yiladi: Xalqini sevgan qaysi farzand Vatanini ozod ko'rishni xohlamaydi?! (E.A'zam)*

7. So'roq mazmunidagi gaplar sarlavha vazifasida qo'llanganda, ulardan keyin so'roq belgisi qo'yiladi: *Toshpo'lat tajang nima deydi? (A.Qodiriy) Shamol nimadan paydo bo'ladi? (Cho'lpon) Men nechun sevaman O'zbekistonni? (A.Oripov) Vatanni nega sevadilar? (B.Qosimov) O'zbekistonda kim yaxshi yashaydi? (Sh.Jabborov)*

8. O'zganing fikr-mulohazasiga shubha yoki e'tiroz-norozilikni ifodalash uchun ba'zan matnda mazkur fikr-mulohaza bayon qilingan iqtibosdan keyin qavsga olingan so'roq belgisi qo'yiladi: *Nasriy ifoda bo'lsa: "Bu Zarafshon daryosi tepalikda joylashgani uchun (?) "Ko'hak" deb nom berdilar... Shu tepalikdan pastga qarab quyilgani uchun ham (?) Zarafshonni Ko'hak daryosi deydilar"(104-bet). Samarqand Afrikada yoinki Amerika qit'asida emas, shundaygina ikki qadam joyda, ko'pchiligimiz ko'rganmiz va Zarafshonning qayerdan, qanday oqishini bilamiz. Hech zamonda daryo tepalikdan pastga qarab oqqanmi? (N.Komilov. "Tarjimami yo talqin?" maqolasi)*

3. Undov belgisi

1. Undov gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Buni qarang, unashtirishni to'y deb yursa-ya! Qo'ying, domlasi, hozir unashtirishdan ham aynidim! Vaqt-soati yetganda bo'lar! Vaqt-soati yetganda, kuyovni o'zingiz topasiz! To'yga o'zingiz bosh bo'lasiz!* (A.Qahhor)

2. Tarkibida emotsionallikni kuchaytiradigan *qanday, qanchalik, qanchalar, qanaqa, naqadar, muncha, bunchalik* kabi so'zlar mavjud bo'lgan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Yashash qanday yaxshi, tag'in shunday katta, go'zal shaharda!* (O'.Umarbekov) *Qara, u qanday yaxshi yigit!* (O'.Umarbekov) *Hayot! U naqadar murakkab va naqadar ulug'!* (O'.Umarbekov) *Bu yo'l naqadar ulug', sehrli va muqaddasdir!* (U.Hamdam) *Chand bibi Humoyunga tegmasdan oldin qanchalik sho'x va quvnoq edi!* (P.Qodirov) *Muloyim qo'llarda ivib, suvga aylangandan keyin go'zal ko'zlarning supasida yonboshlashni muncha yaxshi ko'rар ekan bu ko'kat!* (Cho'lpon) *Ohanrabongiz bunchalik zo'r bo'lmasa!* (E.A'zam)

3. Emotsionallik darajasi kuchli bo'lgan ritorik so'roq gaplar oxiriga ba'zan undov belgisi qo'yiladi: *Ona o'z bolasiga yomonlikni ravo ko'radimi!* (A.Qahhor)

4. Buyruq, talab, undash mazmuni emotsional shaklda buyruq maylidagi fe'l yoki boshqa vositalar orqali ifodalangan buyruq gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Shukur qiling! Sevining! Mundoq bir kuling! Kulimsirang! Iljaying!* (Cho'lpon) *Baxt xususida uni yanglishtirmang! Yanglishtirmang qiz bechorani!* (A.Qahhor) *Qizingizning baxtini birovlarining ostonasidan qidirmang!* (A.Qahhor) *Oyijon, qani, bu yoqqa!* (S.Ahmad)

5. His-hayajon intonatsiyasi bilan talaffuz qilingan nominativ gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Favqulodda manzara!* (Kitlar osmonda uchib ketayotgan turnalar kabi o'tkir uchburchak hosil qilib suzib borishar edi) (Ch.Aytmatov) *Ana turmush! Ana kuyov-qayliq!* (Poshshaxon bilan Sultonxon qayliq bo'libdimi?) (Cho'lpon) *Shunday go'zalga musht ko'tarish!* (O.Yoqubov) *Ammo bu og'riq, bu xo'rliklarga chidamoq!* (E.A'zam)

6. Murojaat obyektini ko'rsatuvchi, ya'ni vokativ gaplar odatda emotsionallikka ega bo'ladi va ular oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Ona tilim! Mehring bu qadar O'rtaguvchi ekan jonimga.* (E.Vohidov) *Do'stlar! Siz ham Matmusa Hikmatin unutmanglar.* (E.Vohidov) *Enaxon! Jonim o'rtog'im! Bormisiz?* (Cho'lpon)

7. Emfatik urg'u olgan so'zni emotsionallikni kuchaytirish maqsadida takrorlash holatlari mavjud bo'lgan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Ha, ot surmoq darkor, ot surmoq!* (O.Yoqubov) *Yonib yasha to tanda jon bor, Quyosh bo'lgin, azizim, quyosh!* (E.Vohidov) *Zebixonni qarang, Zebixonni!* (Cho'lpon)

8. Emotsionallikni kuchaytirish maqsadida bo'laklari inversiv holatda (odatdagi tartibdan farqli) qo'llangan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *O'lganim yaxshi mening! — dedi u. — Ko'ngildagidek bir siylay olmasam mehmonlarimni!* (Cho'lpon) *Orzusiga endi yetdi u!* (O'.Umarbekov)

9. Undovlar alohida gap vazifasida kelganda, undan keyin undov belgisi qo'yiladi: *Oh! U yoqda xo'rladilar, bu yoqda kaltakladilar* (R.Haydarova) *Hoy! Ovqatlaringdan darak bormi?* (O'.Umarbekov) *Obbo! Yana kutarkanmiz-da!* (O'.Umarbekov) *Kisht! Kisht-e, qirilibgina ketgur!..* (Sh.Boshbekov)

10. Tarkibida his-hayajon undovlari mavjud bo'lgan gaplarda emotsionallik yorqin ifodalanadi va bunday gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *O ayol qalbi! Dunyoda mavjud barcha fojialar sel bo'lib yopirilsa chidar-u, ammo erining xiyonatiga sira-sira chiday olmas!* (T.Malik) *Ey Odam farzandlari! U o'limni va hayotni sizlarning qaysi birlaringiz amalda yaxshiroq ekanliklaringizni sinash uchun yaratgandir.*(T.Malik) *Eh, xo'rlik qursin!* (Oybek) *O'sha lahza ona bilan farzand orasi, Oh, naqadar yaqin edi, naqadar uzoq!* (E.Vohidov)

11. Salomlashish-xayrlashish, tabrik, minnatdorlik, tashakkur, uzrxohlik, ma'qullash, rag'batlantirish kabi muomala odatlarini bildiradigan gaplarda ham ko'pincha emotsionallik yorqin ifodalanadi va ularning oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Men ketdim! Xayr!* (O'.Hoshimov) *Xayriyat! (Bu kimsasiz orolda bittagina insofli tirik odam bor ekan!)* (T.Malik) *Marhamat! (Ulug'sifat bo'lib ko'rinish uchun — o'ttiz yoshdaman demoqchi edi)* (Ch.Aytmatov) *Ofarin! Haq gapni aytayotir!* (Ch.Aytmatov) *(Bunga chidash mumkinmi?!)* *Yo'q!* (T.Malik) *Balli! Ot aylanib qozig'ini topadi!* (A.Qahhor) *Avvalambor, to'ylaring muborak bo'lsin!* (Sh.Xolmirzayev)

12. Gapda emotsionallik darajasining behad ortiq ekanligini ko'rsatish uchun ba'zan gap oxiriga birdan ortiq (uchtagacha) undov belgisi qo'yilishi mumkin: *Voydod! Ayajon!! – qichqirdi kimdir. – Meni tashlab ketmang, ayajon!!!* (O'.Umarbekov) *Ha, men o'g'riman!!!* *Shu yo'l bilan kun ko'raman! Sen tug'ilguninggachayam shunaqa edi* (Sh.Boshbekov)

13. Undov gaplar sarlavha vazifasida qo'llanganda ham ularning oxiriga undov belgisi qo'yiladi: *Ko'klam keladir!* (Cho'lpon. She'r sarlavhasi) *Qovun tushiray debman-ku!* (S.Ahmad. Hajviy hikoya sarlavhasi)

14. O‘zganing fikr-mulohazasiga muallifning o‘ta ma’qullash, alohida ta’kidlash, rozilik yoki kinoya-achchiqlanish, ajablanish munosabatini ifodalash uchun ba’zan matnda mazkur fikr-mulohaza bayon qilingan iqtibosdan keyin qavsga olingan undov belgisi qo‘yiladi: *Iqtisodiy yuksalish natijasida, turmush darajasi sezilarli ravishda yaxshilangan – onalar o‘limi 2 barobar, bolalar o‘limi 3 barobar kamaygan, odamlarning o‘rtacha umr ko‘rishi 67 yoshdan 73 (!) yoshga, jumladan, ayollarning o‘rtacha umr ko‘rishi 75 (!) yoshga yetgan.* (A.Ibrohimov. “Umrimiz boqiydir, boqiy!” maqolasi) *Lekin bu fikrlarga kelguncha she’rning markaziy qismidagi vaqtning yangi tufli kiyib o‘tishi-yu lirik qahramonning eti (!) eski tuflilardek teshilib ketishi nimani anglatadi, harchand tirishmay, idrok etolmadim.* (B.Nazarov. “Yigirma yoshdagi shoirlarimiz” maqolasi)

4. Ko‘pnuqta

1. Mazmunan tugallanmagan darak gaplar oxiriga ko‘pnuqta qo‘yiladi: *To‘yni kelasi yil qilsak qilarmiz...* (A.Qahhor) *Poyezdga bilet olib qo‘ygan bo‘lsak, poyezd uch soatdan keyin ketsa...* (A.Qahhor) *Bo‘lmasa, kunda nima ayb, xudoning hamishagidek karami keng bir kuni...* (A.A‘zam)

2. Gapdagi turli uzilishlarni ko‘rsatish uchun ko‘pnuqta qo‘yiladi: *Hay-hay, ukam, shundoq baobro‘ odam sizni ko‘rgani kelsa-yu, siz xursand bo‘lish o‘rniga...* (A.A‘zam)

3. Gap muallifining o‘ylanib qolish, ikkilanish, hayajonlanish kabi holatlarini ko‘rsatish uchun ko‘pnuqta qo‘yiladi: *O‘zing tengi bolalar lager palatkalarida maza qilib uxlab yotganida, sen suv sepib, yo‘lka supurishing... Nima desam ekan... Sal alam qiladi kishiga.*

(O'.Hoshimov) *Mayli, chavgonni... ertaga peshindan so'ng tamosho qilg'aymiz.* (P.Qodirov) *Hazratim, ijizat bering, – dedi. – Men qizni... ko'rib, rizoligini olmaguncha... kimligini aytmay turay.* (P.Qodirov)

4. Nutqda kutilmaganda bir fikrdan boshqasiga o'tib ketishni ko'rsatish uchun gapda ayni o'tish o'rniga ko'pnuqta qo'yiladi: *Seni siypab, erkalatib, Asta-sekin ko'kartirgan Go'zal ko'klam... o'tib ketdi.* (Cho'lpon) *Yarim kechada uyga qaytsam... hammayoq jimjit.* (O'.Hoshimov)

5. Gapda berilgan sanoqdagi qatorni yana davom ettirish mumkinligini, uning tugamaganligini ko'rsatish uchun ko'pnuqta qo'yiladi: *Gullarning nomini juda topib qo'yishadi-da, – dedi, – tugmachagul, gulibeor, qirqog'ayni, oqqaldirg'och...* (N.Eshonqul) *Bolaligimda ko'p kasal bo'lardim: qizamiq, ko'kyo'tal, bezgak...* (O'.Hoshimov)

6. Mazmuni aniq ochilmagan gaplardan keyin ko'pnuqta qo'yiladi va undan keyin shu mazmuni ochadigan gap keltiriladi: *1914-yil... Shu yildan o'zbek she'riyati osmonida "Cho'lpon" degan mitti yulduz charaqlay boshladi.* (N.Karimov)

7. Matnda muayyan sabab bilan uzilib qolgan fikr bayonining davom ettirilganini ko'rsatish uchun gap boshiga ko'pnuqta qo'yiladi: *...Bolaligimni eslasam, iliq yoz kechalari ko'z oldimga keladi.* (O'.Hoshimov) *...Bu tushning oxiri emas edi. Bu ibtidosi edi.* (N.Eshonqul)

8. Sarlavha vazifasida qo'llangan gaplardan keyin mazmun taqozosiga muvofiq ko'pnuqta qo'yiladi: *Bir yigit kuylar ekan...* (Oybek. She'r sarlavhasi) *Yoshlikni eslab...* (Oybek. She'r sarlavhasi) *Iztirob ekan-ku muhabbat!..* (X.Do'stmuhammad. Hikoyalar turkumining nomi)

Tinish belgilarining gap ichida qo'llanishi

1. Vergul

1. Gapda bog'lovchisiz, tenglanish intonatsiyasi bilan bog'langan uyushiq bo'laklar bir-biridan vergul bilan ajratiladi: *Kitob, qalam, daftar bo'lsin yo'ldoshing.* (Habibiy) *Bir kuni avliyoning huzuriga baland bo'yli, uzun sochlari yelkasiga tushgan, yalangoyoq bir odam kirib keladi.* (I.Sulton) *Stolga ikkita muzqaymoq, bir shisha limonad, ikkita bo'sh stakan qo'yildi.* (Sh.Boshbekov)

2. Zidlovchi teng bog'lovchilar vositasida bog'langan uyushiq bo'laklar ishtirok etgan gaplarda mazkur bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi: *Dadam sekin, ammo tahdidli ohangda dedi.* (O'.Hoshimov) *Oqto'sh Xo'jayinning rahmi kelayotganini, lekin ilojsiz ekanini tushundi.* (B.Murod Ali) *Mingboshi bu birgina, lekin kutilmagan so'zga bir oz hayron bo'ldi.* (Cho'lpon)

3. Takror qo'llanuvchi teng bog'lovchi yoki bog'lovchi vazifasidagi birliklar (biriktiruvchi, ayiruvchi, inkor) vositasida bog'langan uyushiq bo'laklar vergul bilan ajratiladi: *Odam bir yo'la ham muhabbatidan, ham do'stidan ajralib qolsa yomon bo'larkan.* (O'.Hoshimov) *Yo qayg'u, yo sevinch ko'zga berar yosh.* (I.Mirzo) *O'ldiradir bir kun meni yo unisi, yo bunisi.* (A.Obidjon) *Oyim goh menga, goh Hoji buvaga qarar edi.* (O'.Hoshimov) *Yo'lchi ba'zan yolg'iz, ba'zan o'z yoniga birovni hamroh qilib, suv keltirar edi.* (Oybek) *Bunda bor na ofat, na g'urbat, na g'am.* (G'.G'ulom) *Lekin hozir bu haqda o'ylashga uning na imkoni, na xohishi bor edi.* (O'.Umarbekov)

4. Murojaat obyektini ifodalovchi undalmalar gapning boshida kelganda, undan keyin, gap o'rtasida kelganda, har ikki tomonidan, gap

oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *O'g'lim, gapimga diqqat bilan quloq sol.* (I.Sulton) *Xudoning dargohi keng, o'g'lim, tavba qil.* (I.Sulton) *O'zingiz ayta qoling, Matlubaxon.* (O.Yoqubov)

5. Undovlar gapning boshida kelganda, undan keyin, gap o'rtasida kelganda, har ikki tomonidan, gap oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *Ajabo, sening qismating biznikidan farqli emasmi?* (I.Sulton) *Voy, muncha ochilib ketibsani!* (O.Yoqubov) *Kuzatishda foydalaniladigan zamonaviy uskunalarining rivojlanib ketgani esa, eh-he-e, alohida mavzu.* (X.Do'stmuhammad) *Shu tobda bir g'aram bedaning ustiga chiqib cho'zilsang bormi, oh, buning gashtiga nima yetsin!* (M.Mansur) *Vaqt-soati yetganga o'xshayapti, uf-f.* (X.Do'stmuhammad)

Ammo gapda undalmalardan oldin kelgan undovlar odatda undash, murojaatni kuchli darajada ifodalash uchun xizmat qiladi, shuning uchun undalmalar oldidan kelgan undovlardan so'ng odatda vergul qo'yilmaydi: *Kel, ey Furqat, suxanni muxtasar qil.* (Furqat) *Ey qotil, nega shunday azim terakni nobud qilding?* ("El desa Navoiyni" kitobi). *Kunlar g'animat, e og'a, bu davr-u davron qaytmagay.* (A.Obidjon) *Hoy egachi, shu yerlikmisiz?* (O'.Hoshimov) *Chuh jonivor, chuh* (Ch.Aytmatov)

6. Kirish so'z va kirish birikmalar (so'zlovchining bayon qilinayotgan fikrga munosabatini ifodalaydi) gapning boshida kelganda, undan keyin, gap o'rtasida kelganda, har ikki tomonidan, gap oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *Afsuski, u haqiqatning yuza qatlaminigina ko'ra oldi.* (I.Sulton) *Nihoyat, mo'ljallagan joyiga yetib keldi.* (Sh.Boshbekov) *Juvonning toqati*

toq bo'ldi, shekilli, dumalayotgan o'g'lini yerdan yulqib ko'tardi. (O'.Hoshimov). *Oftobni ona deyishlari, ehtimol, shundandir:* (O'.Hoshimov) *Hali hech kim bilmaydi, menimcha.* (A.Namozov) *Ularning fikricha, Akbarning shuhrati va obro'si davlat manfaatlariga xizmat qiladi.* (P.Qodirov) *Ma'lumotlarga ko'ra, o'smirlar olamidagi jinoyatning 70 foizi aynan shu badmastlik oqibati ekan.* (T.Malik) *Mavlono Majdiddinning aytishiga ko'ra, xazinada atigi ikki tuman ham pul qolmabdur.* (I.Sulton) *Ko'p emas, bir-ikki kun birga ulfatchilik qilib, o'z ta'biri bilan aytganda, "jinnilik" qilib ketadi.* (O.Yoqubov)

7. Kirish gaplar (so'zlovchining bayon qilinayotgan fikrga munosabatini ifodalaydi) ham asosiy gapning boshida kelganda, undan keyin, o'rtasida kelganda, har ikki tomonidan, oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *O'ylab qaragam, pastkashlikning katta-kichigi bo'lmas ekan.* (S.Ahmad) *O'zingiz bilasiz, nimaiki yangi gap chiqsa, avval shofyor xalqi biladi.* (S.Ahmad) *Men sizga aytsam, o'rtoq Eshquvvatov, asrimizning o'ziga xos kasalliklaridan biri ham shu... asab kasalligi bo'lyapti.* (Sh.Xolmirzayev) *Bamisoli qalam emas, men sizga aytsam, ovozsiz o'qday gap bu.* (A.Muxtor) *Chorva ham, o'zingiz bilasiz, haminqadar.* (S.Ahmad) *Bir parcha qog'ozga yozilgan jo'ngina xat har qanday odamning boshiga yetardi, men sizga aytsam.* (A.Muxtor) *Sizni dog'da qoldirmaydi, ishonavering!* (U.Uteuliyev)

8. Gapda *qani, nima, xo'sh* kabi so'zlar gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmagan holda turli modal ma'no nozikliklarini ifodalashga xizmat qilib, asosiy gapning boshida kelganda, undan keyin, o'rtasida kelganda, har ikki tomonidan, oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *Qani, Yo'ldoshali, oshga qarang.* (O.Jorqinboyev) *Nima, men go'dakmidim?* (Sh.Xolmirzayev) *Men*

qachon non-u tuz ko 'tarib, yovuzlarga peshvoz chiqqan ekanman, qani, ayt! (A.Muxtor) *Xo 'sh, nima qilish kerak endi?* (Sh.Xolmirzayev) *Suvi bir xil, yeri bir xil, lekin ikkita baravarini topib ber, qani?* (A.A'zam) *Tushundim, xo 'sh?* (T.Murod)

Ba'zan mazkur so'zlar yonma-yon kelsa, ular ham bir-biridan vergul bilan ajratiladi: *Xo 'sh, qani, bizga qanday xabarlar keltirdingiz?* (E.Vohidov) *Qani, xo 'sh, masalan, choynakning qopqog'ini ruscha nima deydi?* (A.Qahhor)

9. Salomlashish-xayrlashish, tabrik, minnatdorlik, tashakkur, uzrxohlik, ma'qullash, rag'batlantirish kabi muomala odatlarini bildiradigan so'z va qoliplashgan birikmalar gap boshida kelsa, undan keyin, o'rtasida kelsa, har ikki tomonidan, oxirida kelganda esa undan oldin vergul qo'yiladi: *Salom, Amirqul aka, hormang!* (O'.Umarbekov) *Xayr, siz bilan kechqurun ko 'rishamiz.* (T.Malik) *Uzr, tajribasizlik qilibman.* (A.Meliboyev) *Og 'ayni, tegib ketgan bo 'lsa, uzr, kechiring.* (A.Obidjon) *Rahmat, do 'stlar, buning hojati yo 'q.* (P.Qodirov) *Marhamat, keling, o 'rtoq Abdurahmonov!* (Sh.Xolmirzayev) *Xudoga shukur; qo 'shnilarim tillo odamlar.* (T.Malik) *Shukur; sog ', ba 'zi ishlar bilan bo 'lib kelolmadi.* (A.Qodiriy) *Men esam, shukur; yuzdan o 'tdim.* (A.Abdullayev)

10. Gapda tasdiq (*ha, xo 'p, mayli*) va inkor (*yo 'q*) ni bildiradigan so'zlar alohida gap yoki gap bo'lagi vazifasida qo'llanmagan va boshqa gap bo'lagi bilan grammatik aloqaga kirishmagan hollarda ular vergul bilan ajratiladi: *Ha, balli, buni fahmlab yetibsan.* (T.Malik) *Xo 'p, men shug'ullanaman bu bilan.* (O'.Umarbekov) *Mayli, yaxshi o 'qish bo 'lsa, bora qolsin.* (O'.Umarbekov) *Yo 'q, u ertaga uchrashuvga bormaydi.* (O.Yoqubov) *Sen-ku, mayli, o 'zimiznikisan.* (U.Hamdani)

Tasdiq bildiruvchi soʻzlar yonma-yon qoʻllanganda, ular vergul bilan ajratiladi: *Ha, mayli, bir piyola choy ichsak ichibmizda.* (U.Hamdam) *Xoʻp, mayli, agar Otani sizning makoningizga olib borsam, yaxshi kuta olasizmi?* (O.Yoqubov)

11. Gapda takrorlangan soʻzlar orasiga vergul qoʻyiladi: *Qani, qani, mehmonlarning qoʻliga suv quyvoringlar.* (A.Obidjon) *Kelib, mana, Farhodning uyqusini buzishibdi, uzr, uzr.* (E.Aʼzam) *Rahmat, rahmat, oʻzlari koʻraversinlar.* (E.Aʼzam) *Hozir, hozir moʻyqalamni olaman-u... mana bunday qilib...* (O.Jorqinboyev) *Bas, bas! Buyogʻini eshiting, opa.* (Sh.Xolmirzayev) *Yoʻq, yoʻq, siz meni jentlmenlik yoshidan oʻtgan deb oʻylamang.* (P.Qodirov)

12. Muayyan ikkinchi darajali boʻlakni mazmun va mantiq jihatidan odatdagiga qaraganda kuchli, taʼsirli, emotsional qilib berish, uning maʼnosini izohlash, aniqlashtirish maqsadi bilan mazkur boʻlak gapda ajratiladi va bunday ajratilgan boʻlaklarning har ikki tomoniga odatda vergul qoʻyiladi (baʼzan ifoda maqsadiga muvofiq tire ham qoʻllanadi, bu haqda quyiroqda aytiladi): *Enaxonning onasi, oʻzi pakana va uning ustiga bukchaygan kampir, oʻyin qilgan boʻlib, hammani kuldirdi.* (Choʻlpon) *Onam uvushgan oyoqlarini uqalagancha orqaga, bola yigʻlayotgan tomonga, qarab ketdi.* (Oʻ.Hoshimov) *Qayerdadir, yaqin joyda, daryo shovullaydi.* (Oʻ.Hoshimov) *Haligi yigit, qoʻlida tuguni bor edi-ku, sartarosh, ertaga taʼtilga chiqar ekan.* (A.Gʻulomov) *Nasihatimni, otangning soʻzini, esingda tut.* (A.Gʻulomov) *Kechqurun, yotar paytda, kampir ikkovini yoniga chaqirib, oʻz fikrini aytdi.* (Choʻlpon)

13. Gapda *-(i)b* qoʻshimchasi bilan yasalgan ravishdoshlar oʻziga tobe boshqa soʻzlar bilan kengayib kelganda, ulardan keyin

vergul qo'yiladi: *Uni kim quchoqlab, kim o'padi?* (Cho'lpon) *Binafsha uzoqdan yugurib kelib, dadasining bo'yniga osilib oldi.* (Sh.Boshbekov) *Ular soy bo'yiga chodir tikib, bir-ikki hafta turishgan edi.* (O.Yoqubov) *Qaysi bir yil olis bir qishloqdan o'gay akasi kelib, uch-to'rt kun qo'nib ketgan edi.* (Cho'lpon) *Siz, axir, men bilan bir shapaloq yerni talashib, shu to'g'rida nari-beri bo'lishib, shu tufayli shaharga kelib qolgan edingiz...* (Cho'lpon)

Ammo *-(i)b* qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdoshlar o'ziga tobe boshqa so'zlar bilan kengaymagan bo'lsa, ravishdoshlar odatdagi ravishlar bilan bir xil ma'noviy-grammatik maqomda bo'ladi va shuning uchun ulardan keyin vergul qo'yilmaydi: *Qo'shni xonada turadigan bir qiz yugurib kirdi.* (O.Yoqubov) *Divanda g'ujanak bo'lib uxlab yotar edi.* (O.Yoqubov) *Kotiba ko'zlarini pirpiratib chiqib ketdi.* (A.Namozov)

Biroq kengaymagan ravishdosh bilan fe'l kesim orasida to'ldiruvchi yoki hol vazifasidagi so'zlar kelganda, shu bo'limning 13-bandidagi kabi, ravishdoshdan so'ng vergul qo'yiladi: *Matluba bir-bir bosib, orqaga qaytdi.* (O.Yoqubov) *Ko'klamning sayroqi qushlari tabiat ko'rinishlarini kuylamoqdalar, ko'm-ko'k ko'katlar silkinib, qushlarni olqishlamoqdalar.* (Oybek)

Shuningdek, *-(i)b* qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdoshli qurilmalar tilda idiomatik, frazeologik iboralarga aylanib qolgan bo'lsa, ulardan keyin vergul qo'yilmaydi: *Bugun... yeng shimarib ishlab o'tirsam, qo'ng'iroq bo'lib qoldi.* (A.Meliboyev) *Og'zingga qarab gapir, men Vatan uchun jang qilib edim!* (T.Murod) *Ammo ko'zingga qarab ishla.* (T.Murod) *Zum o'tmay qo'lini yuvib chiqdi.* (O'.Hoshimov)

14. Gapda *-gach* qo‘shimchasi bilan yasalgan ravishdoshlar o‘ziga tobe boshqa so‘zlar bilan kengayib kelganda, ulardan keyin vergul qo‘yiladi: *Bir marta qaysi bir to‘y bir haftaga cho‘zilib ketgach, oltinchi kuni bizning so‘fi eshondan so‘ramay qochib kelgan!* (Cho‘lpon) *So‘fining baqirishidan so‘ng bir oz shoshib turgach, ular yugurgancha uyga kirdilar.* (Cho‘lpon) *Hech natija bo‘lmagach, uni bo‘shatishga qaror qilindi.* (T.Sodiqova) *Maydonga to‘rtta nazoratchi kirib kelgach, gazetchilar shaqirlatib suratga tushira boshlashdi.* (N.Eshonqul)

15. Gapda *-gan* qo‘shimchasi bilan yasalgan va o‘rin-payt kelishigining qo‘shimchasini olgan sifatdoshlar o‘ziga tobe so‘zlar bilan kengayib kelganda, ulardan keyin vergul qo‘yiladi: *Otam cho‘ponlik qilganda, men qo‘zi-uloq boqqanman.* (Sh.Xolmirzayev) *Ular dabdurustdan o‘rinlaridan turishganda, tag‘in xijolat hissi ezdi meni.* (Sh.Xolmirzayev) *Qosimjon mashinada xotinini bir aylantirmoqchi bo‘lib turganda, eshik taqillab qoldi.* (S.Ahmad) *O‘yin tamom bo‘lib, palov dasturxoni yozilganda, oy ancha balandga ko‘tarilgan edi.* (Cho‘lpon)

Ammo gapda *-gan* qo‘shimchasi bilan yasalgan va o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasini olgan sifatdoshlar o‘ziga tobe so‘zlar bilan kengayib kelmagan bo‘lsa, ulardan keyin vergul qo‘yilmaydi: *Kutilmagandayaqinginada Eronga otlangan Amir Temur Ko‘ragondan chopar yetganini aytdilar.* (M.Ali) *Kulganda ham silkinib-silkinib kuladi.* (S.Ahmad) *O‘n so‘m qarz berib turing, xotinim kelganda beradi.* (S.Ahmad) *Qariganda gina-kuduratni unutib, bordi-keldi qilaylik.* (T.Malik)

Shuningdek, *-gan* qo‘shimchasi bilan yasalgan va o‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasini olgan sifatdoshli qurilmalar tilda idiomatik, frazeologik iboralarga aylanib qolgan bo‘lsa, ulardan keyin vergul

qo'yilmaydi: *Ko'pam hovliqavermanglar, kelinni kelganda ko'r, sepini yoyganda ko'r.* (S.Ahmad) *U kun bo'yi saroydagi do'kondan chiqmas, uyga qosh qorayganda qaytardi.* (T.Malik) *Noinsofning kech kirganda uxlashini qarang!* (Cho'lpon) *Bir yilgacha marosimlarni o'tkazaman deb, qoqqanda qozig'im, osganda xurmacham qolmaydi.* (S.Ahmad)

16. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'rtasida alohida mazmuniy munosabatlar mavjud bo'lmay, bu gaplar bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'lgan (bo'ladigan, bo'layotgan) voqea-hodisalarni ifodalasa, odatda ular o'rtasiga vergul qo'yiladi: *Ko'klamning sayroqi qushlari tabiat ko'rinishlarini kuylamoqdalar; ko'm-ko'k ko'katlar silkinib, qushlarni olqishlamoqdalar.* (Oybek) *Botirlari kanal qazadi, shoirlari g'azal yozadi.* (H.Olimjon) *Sohibqironning bug'doyrang yuzi xiyol qoraydi, ko'zlari katta-katta ochildi.* (M.Ali) *Avval ular bizga yetib olishsin, keyin birga jo'naymiz.* (X.To'xtaboyev) *Sidiqjon to'xtadi, orqasidan kimdir kelayotgan edi.* (A.Qahhor)

17. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro *ammo, lekin, biroq* kabi zidlovchi bog'lovchilar bilan bog'langanda, bu bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi: *Kunlar ilib qolgan, ammo yerdan hali qishning zahri ketmagan.* (O'.Hoshimov) *U xuddi shu shaharga kelayotgan yo'lovchiday chaqqon tushdi, lekin qayerga kelganini hali bilmasdi.* (A.Muxtor) *Havo aytarli sovuq emas, biroq kuchsiz izg'irin badanni junjiktiradi.* (T.Malik) *Hammasini tinglardim, ammo O'xshashini topmasdim aslo.* (H.Olimjon)

18. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro *-u (-yu), -da* yuklamalari vositasida bog'langanda, bu yuklamalardan keyin vergul qo'yiladi: *Mevasini yeng-u, bog'ini surishtirmang, jonidan!* (O.Yoqubov) *Termometr hamshiraning qo'lidan tushib*

ketdi-yu, bir tomchi simob yaltirab polga dumaladi. (S.Ahmad) Zum o'tmay qo'lini yuvib chiqdi-da, mehmonlarni kutib olish uchun shoshildi. (O'.Hoshimov) Lo'li yigit Hikmatilloning kaftini chap qo'lga olib, o'ng qo'li bilan sharaqlatib urdi-da, poyezdga qarab yugurib ketdi. (O.Yoqubov). Bu holat mazkur yuklamalardan keyin zidlovchi bog'lovchilar qo'llanganda ham saqlanadi: Bu holat shuv etib o'tib ketdi-yu, lekin kayfiyatimni buzdi. (A.A'zam) Soqchilar yaqinlashayotgan qora sharpani ko'rishdi-yu, ammo uxlab qolganlarini o'zlari ham sezishmadi. (T.Malik)

19. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro takrorlangan ayiruvchi bog'lovchilar (*yo..., yo...; goh..., goh...; dam..., dam...* kabi) bilan bog'langanda, takrorlanayotgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: *Yo mehmon kelganini bilmaydi, yo o'zini bilmaganlikka soladi. (N.Jaloliddin) Dam jahlim chiqadi, dam kulgim qistaydi. (Oybek) Nuri goh sevinib, shirin xayollarga boradi, goh butun vujudini qo'rquv bosadi. (Oybek) Goh katta shaharlarga borib qolaman, goh daryolarda suzaman. (O'.Hoshimov)*

20. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro takrorlangan inkor bog'lovchisi (*na..., na...*) bilan bog'langanda, takrorlanayotgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: *Na bironta odamning sharpasi ko'rindi, na bir shitirlagan tovush eshitildi. (O'.Umarbekov) Na savdo-sotiq qiladi, na dehqonchilikka urinadi, na kosib-hunarmandlik peshasini tutadi. (Cho'lpon)*

21. Ergashgan qo'shma gaplarda ergash gap bosh gap bilan *chunki, negaki, shuning uchun, go'yo* kabi bog'lovchilar yoki bog'lovchi vositalar bilan bog'lansa, ulardan oldin vergul qo'yiladi: *Ular mening aytganimni qilishadi, chunki men oilamizning kenjatoyiman. (E.A'zam) Hozircha shunday deymiz, negaki uning o'zi*

shu uchrashuvni uzoq vaqtgacha baxtim deb yurdi. (O'.Umarbekov)
U Mingbuloqqa kelganidan xursand, shuning uchun xayollari
Mingbuloqdek tiniq edi. (O'.Umarbekov) *Tamara sahnada qushday*
uchadi, go'yo go'zal tovus o'ynab uchadi. (G'.G'ulom)

22. Ergash gap bosh gapga *-ki* yordamida bog'lansa, undan keyin vergul qo'yiladi: *Odam bolasi borki, barhayotlikni orzu qiladi.* (I.Sulton) *Bu hol shu qadar tez sodir bo'ldiki, Shavkat biron nima tushunishga ham ulgurmedi.* (Sh.Boshbekov) *Shuni mamnuniyat bilan ta'kidlaymanki, mening kasb tanlashimga otamning do'mbirasi sababchi bo'lgan.* (M.M.Do'st)

23. Kesimi shart maylidagi fe'l (*-sa* qo'shimchasini olgan) bilan ifodalangan ergash gapli qo'shma gaplarda mazkur kesimdan keyin vergul qo'yiladi: *Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi.* (Maqol) *Qayerda ahillik bo'lsa, o'sha yerda qut-baraka bo'ladi.* ("Tafakkur gulshani") *Kim yalqov bo'lsa, uning qo'lida obod yer ham xarob bo'ladi.* (S.Abdulla) *Ko'ziga nima ko'rinsa, shu uni qiziqтира boshladi.* (Oybek) *Dunyoda qanday yaxshilik va xayriyatlik bo'lsa, hammasini shu birgina qizi uchun istar va orzu qilardi.* (Cho'lpon)

24. To'siqsiz ergash gaplarning kesimi (*-sa* ham shaklida ifodalangan)dan keyin vergul qo'yiladi: *Shahodat xola ko'nglida qarshi bo'lsa ham, erining ra'yini qaytara olmadi.* (O'.Umarbekov) *Yarim tunda yotsa ham, ertalab tong otar-otmas uyg'onar edi* (P.Qodirov). *U o'g'lining tirishib o'qiyotganini bilsa ham, talabni yanada qattiqroq qo'yaverardi.* (T.Malik)

25. Ergash gap bosh gapga *deb* vositasida bog'lansa, undan keyin vergul qo'yiladi: *Hovlidagi supaga to'shalgan bo'yra ustiga yoyilgan turshaklarni qush talamasin deb, qo'riqlab o'tirdim.* (O'.Hoshimov) *Vatan uchun jangga bor deb, qurol berdim qo'lingga.*

(H.Olimjon) *Yubkaga mos tushsin deb, yo 'g'on poshnali qora amirkon tufisini ham berdi.* (O'.Umarbekov)

26. Ba'zan *deb* shakli gap tarkibida *sababli, tufayli, uchun* kabi yordamchi so'zlarning sinonimi kabi qo'llanadi, bunday holatlarda *deb* so'zidan keyin ham, oldin ham vergul qo'yilmaydi: *Arzimagan oshiq-ma'shuqning xati deb butun pochta ovora bo'ladi.* (O'.Umarbekov) *Yur, seni deb men ham kechikypman.* (A.Namozov) *Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku.* (Cho'lpon)

– *Nega... Nega o'ldiribdi?*

– *Sizning ishingiz deb.*

– *Mening ishim? – hayron bo'ldi Rahim Saidov.*

– *Ha. I-109 S deb. Ular preparatingizni yo o'g'irlamoqchi, yo yo'q qilmoqchi bo'lishgan. Xotiningiz... Munisxon bosh tortgan.* (O'.Umarbekov)

27. Ba'zan *deb* shakli gap tarkibida *sifatida* yordamchi so'zining sinonimi kabi qo'llanadi, bunday holatlarda ham *deb* so'zidan keyin ham, oldin ham vergul qo'yilmaydi: *Uyga ham, xotiniga ham o'z institutining, o'z hayotining bir qismi deb qarardi.* (O'.Umarbekov) *Said buni sovg'alarning debochasi deb bilardi.* (U.Hamdam) *U senga odam deb qaraydi.* (Cho'lpon) *Albatta, bu unga Mirazim oldida o'zini gunohkor deb his etmasligi uchun yetarli emasdi.* (U.Hamdam)

2. Nuqtali vergul

1. Gapda uyushiq bo'laklar meyoridan ortiq ko'p bo'lganda, ularni muayyan bir tarzda guruhlab berish zarurati tug'iladi va ayni shu guruhlarning har biri nuqtali vergul bilan ajratiladi: *Demak,*

bu daraxt ro'dapo boyar choponlarini-yu xipcha kamzul, yasama sochlarni; qora frak va silindrlar-u charm kurтка va budyonovkalarni; shalviragan ishtonlar-u torpocha shimlarni ko'rgan. (R.Hamzatov)

2. Muayyan tasnif tarkibidagi tartibni bildiruvchi raqamlar (yoki harflar) yarim qavs bilan ajratilgan bo'lsa, ular bilan ko'rsatilgan so'z, so'z birikmasi va gaplar oxiriga (eng so'nggisidan tashqari) nuqtali vergul (ba'zan vergul) qo'yiladi: *Nutq ham til va yozuv kabi ikki xil shaklga ega: a) og'zaki nutq; b) yozma nutq.* ("Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligi) *To'liqsiz gaplar bir qancha ko'rinishda bo'ladi:*

1) *ega aytilmagan bo'ladi <...>;*

2) *kesim aytilmagan bo'ladi <...>;*

3) *ega ham, kesim ham aytilmagan bo'ladi <...>;*

4) *ikkinchi darajali bo'laklar aytilmagan bo'ladi <...>.*

(A.G'ulomov)

3. Bog'lovchisiz yoki murakkab qo'shma gap tarkibidagi gaplar mazmunan sezilarli mustaqil bo'lib, bir-biriga mazmunan bevosita yaqin bo'lmaganda, odatda ular orasiga nuqtali vergul qo'yiladi: *Hamidaning boshi og'irlashib ketdi; ikki marta sekin, og'zini ochmasdan esnadi.* (A.Qahhor) *Faqat pashsha g'ing'illaydi, bemor inqillaydi; har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitiladi.* (A.Qahhor) *U otasi singari baland bo'yli, keng yag'rinli; otda ko'p yurgani uchun oyog'ini kerib tashlaydi, ovda ko'p bo'lganidan fikrini qo'l harakati bilan ham tushuntirib gapiradi.* (Sh.Xolmirzayev)

4. Bog'lovchisiz yoki murakkab qo'shma gap tarkibidagi gaplar bir nechta bo'lsa, ularning mazmunan bir-biriga yaqinlari vergul bilan ajratilib, qolgan muayyan bir yoki bir nechtasi nuqtali

vergul bilan ajratiladi: *Xotin uzoq yig'radi, eriga qattiq gapirganiga pushaymon bo'ldi, o'zini qarg'adi, o'lim tiladi; yig'idan tolib, tashqariga chiqdi. (A.Qahhor) Unsin ko'kragiga nihoyatda og'ir bir narsa bilan urilganday ko'ngli ozib tentirab ketdi-yu, yiqilmadi, lekin oyoq uzra turib hushidan ketdi; oradan qancha vaqt o'tganini bilmadi, ko'zini ochib qarasa, jonvor yelkasidan tushipti, emaklab boyagi sag'ananing orqasiga o'tib ketdi. (A.Qahhor) Yigit pochasini shimarib olgan, ikkisi ham oftobda pishib, yuzlari bo'g'riqib ketgan; buloqni topib borib, uzala tushganча rosa suvga to'yishdi, yuzlarini chayib, bir-birlariga suv sachratib o'ynashdi, yayrab ketib, xoli joyda ekanliklarini unutishdi, shekilli, xuddi o'z uylaridagiday qiy-chuv qilishdi. (A.Muxtor)*

5. Bog'lovchisiz yoki murakkab qo'shma gap tarkibidagi gaplarda ifodalangan voqea-hodisalarni solishtirish, qiyoslash mazmuni aniq ifodalanganda, ular orasiga nuqtali vergul qo'yiladi: *Ba'zilar ularning juda-juda inoq yashashlarini aytisharmish; ba'zilar esa aksincha, gap tarqatisharkanki, osmondan tushib, yerdan chiqqandek ko'payishib ketgan odamlarning bir-birlarini ko'rishga ko'zlari, otishga o'qlari yo'q. (Sh.Bo'tayev) Hovuzni o'ragan pastak devor ortidagi tosh ko'chadan qachon o'tsangiz, changalzordan qushlar chug'urini eshitasiz; hovuzning u tarafidagi supada esa oq tug'i o'ngib ketgan tanho qabr ko'rinib turadi. (Sh.Xolmirzayev)*

6. Bir qancha gaplar uyushganday bo'lib, yaxlit bir bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etganda, ular orasiga nuqtali vergul qo'yiladi: *Razzoq so'fining sovuq yuzlari uning ko'zlaridan yiroqlashgan; nasihat yo'li bilan minglarcha marta aytilgan va ta'kidlangan so'zlar unutilgan; sovuq so'filarning "harom" degan da'volari sinib, parcha-parcha bo'lgan; "nomahramlik" safsatalari*

ot oyoqlari ostida yanchilgan; to'rt devorning bu tutqun qizi o'ziga o'xshagan tutqunlardan boshqa hech bir guvoh va tilchi bo'lmagan shu keng dalaning quloch yetmas bag'rida yillardan beri tugilib kelgan alamlarini kuyga aylantirib, cheksiz bo'shliqlarga yoyib yuborgan edi. (Cho'lpon)

3. Tire

1. Ot kesim ot, son, olmosh, harakat nomi, taqlidiy so'zlar yoki ular hokim bo'lgan so'z birikmalari bilan ifodalanib, bog'lamasiz qo'llanganda, ega va kesim orasiga tire qo'yiladi: *Ulug' ustozlarim so'zi – qoida.* (I.Mirzo) *O'g'ilni uylantirish – otaning vazifasi.* (A.Mamarasulov) *Uyqu – umrning tanobi!* (Cho'lpon) *Samarqand – olamning sayqali, ko'rki.* (I.Mirzo) *Bu – hayvonlarga xos bo'lmagan xislat.* (H.Shayxov) *Dunyo go'zali – sen, qadoqqo'l singlim.* (I.Mirzo) *Ikki o'n besh – bir o'ttiz.* (Maqol) *Lekin hozir bizni qiynayotgan birdan bir masala – siz bilan bevosita fikr almashish metodikasini aniqlash.* (H.Shayxov) *Oyoq osti – “chilip-chilip”, Zirqiraydi eski yaralar...* (A.Muxtor) *Shabnam, bu – tunda oy to'kkan achchiq yosh, Hovur; bu – quyoshning ko'ksida alam.* (I.Mirzo)

2. Ammo ot kesim inkor shaklida (ya'ni undan keyin inkor ifodalovchi *emas* so'zi kelgan) bo'lsa, ega va kesim orasiga tire qo'yilmaydi: *Harqalay, erxotinningyugurdagi emas.* (A.Mamarasulov) *Salim Karimovich yomon odam emas.* (O.Yoqubov) *Odam bolasi quyon emas-ku! Yiliga o'n-o'n beshtadan tug'sa.* (S.Ahmad)

3. Agar ega bilan ot kesim orasida kirish so'z, undovlar kelsa, ular orasiga tire qo'yilmaydi: *Rashk, avvalo, kuchli muhabbat belgisi.* (O'.Hoshimov) *Tantana qahramoni, albatta, Bahrom Farang.* (M.Xo'jayev)

4. Ega bilan ot kesim orasida *ham, faqat* kabi yuklamalar kelgan bo'lsa, ot kesimdan oldin tire qo'yilmaydi: *Rahmat ham o'qituvchi. Velosiped ham transport vositasi. Mening bilganim faqat Sunnatullayev.* (T.Malik)

5. Ot kesimli gap tilda idiomatik, frazeologik iboralarga aylanib qolgan bo'lsa, ega va ot kesim orasiga tire qo'yilmaydi: *Insonning qo'li gul.* (Maqol)

6. Ega kishilik olmoshlari bilan ifodalanganda, odatda ot kesimdan oldin tire qo'yilmaydi: *Sen Lutfyning so'lim g'azali.* (A.Oripov) *Sen urush qatnashchisi.* (T.Murod) Ammo qarshilantirish ma'nosi voqelanganda, tire qo'yiladi: *Men – o'qituvchi, sen – talaba.*

7. Ot kesim (yoki ega) so'roq olmoshlari bilan yoki yuklamali so'zlar bilan ifodalanganda, ega va ot kesim orasiga tire qo'yilmaydi: *Do'sting kim? Do'sting nechta? To'y qachon? Oralaringda chaqqon va bilag'on Botirmi? Suv sening shaxsiy mulkingmi?* (E.A'zam)

8. Ot kesim sifat, ravish, tartib son yoki egalik olmoshi bilan ifodalanganda, ega va kesim orasiga tire qo'yilmaydi: *Dalalar ko'm-ko'k. Havo toza, musaffo, zangor.* (E.Vohidov) *Issig'i baland, alahsiraydi.* (T.Malik) *Ammo Miryoqub akaning yurishi ko'p!* (Cho'lpon) *O'sha amal seniki, xijolat tortma.* (A.Namozov) *Mana shu uy-joy turish-turmishi bilan seniki.* (T.Murod) *Eti sizniki, suyagi meniki, deb uyiga tashlab kelaman.* (S.Ahmad) *Mening o'g'lim hamisha birinchi...* (T.Murod)

9. Makon, zamon va miqdor chegaralari (“...dan ...gacha”)ni ko'rsatuvchi so'zlar orasiga tire qo'yiladi: *Andijon – O'sh yo'lini quyuyq tuman bosgan.* (S.Ahmad) *XII – XVI asrlarda bu shahar*

Yassi deb yuritilgan. (N.Karimov) Yosh Mirtemirning eski maktabda o'qigan davri 1914 – 1915-yillarga to'g'ri keladi. (N.Karimov)

10. Gapda uyushiq bo'laklardan keyin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin tire qo'yiladi: *Yozuvchining shaxsiga, qanaqa asarlar yozayotganiga, qanday yozishiga, hatto kechasi yo kunduzi yozishigacha – hamma-hammasiga qiziqadilar. (S.Ahmad). Ovozidagi boyagi bolalarcha hayrat, uyqusiz ko'zlarida porlagan quvonch, batareyalarni silagandagi bo'lakcha mehr – hammasi birdan so'nib, ovozida, xatti-harakatlarida kutilmagan bir horg'inlik paydo bo'ldi. (O.Yoqubov)*

11. Gapda umumlashtiruvchi so'zdan keyin kelgan uyushiq bo'laklar aniqlashtirish, izohlash, ilova mazmuniga ega bo'lsa, umumlashtiruvchi so'zdan keyin ikki nuqta emas, balki tire qo'yilishi mumkin: *Olloh taolo bul yulduzlarni uch maqsadda – osmonga ziynat, shaytonlarga otiladiringan tosh hamda bandalariga yo'l ko'rsatuvchi alomatlar bo'lmog'i uchun yaratdi. (N.Jaloliddin) Aytib beraversa barchaga barin – Omad-u judolik va yonganini, Rashk, umid, alami va afsuslarin, Aldagani, quvonganini. (A.Muxtor) Zotan, ziyolikka bir qarashingizdayoq unda uzoq asrlar mobaynidagi murakkab taraqqiyot jarayonida yuzaga keluvchi fikrlovchi mavjudotga xos hamma sifatlar – aql, farosat, bahodirlik, ko'tarinki ruh, oliyjanoblik, yumor va hokazolarni payqab olish sira qiyin emasdi. (H.Shayxov)*

12. Gapda umumlashtiruvchi so'zdan keyin kelgan uyushiq bo'laklarni kuchli ta'kidlash zarurati mavjud bo'lgan yoki ular ajratilgan izohlovchiday qo'llangan hollarda uyushiq bo'laklar ikki tomonidan tire bilan ajratilishi mumkin: *Sudda juda ko'p narsalar – tergovchilarning jinoyatkorona xatti-harakatlari-yu dastlabki sudning*

yuzakiligi, tergov va sudning protokolidagi qalbakiliklar – aniq isbotlar bilan fosh qilindi. (N.Aminov) Ikkala yosh – yuzlari kulgan, ko'ngillari yozilgan – qo'ltiqdashib ayvonga bordilar. (Cho'lpon)

13. Gapda aniqlashtirish, izohlash mazmunidagi ajratilgan bo'laklardan oldin tire qo'yilishi mumkin: *Gangrenaga – qorasonga aylanib ketsa nima bo'ladi?* (S.Ahmad) *Bu masalani hal etish, chamasi, hushyor, dovyurak, idrokli, aqli raso, iste'dodli yoshlarimiz – kelajak avlodlar zimmasiga tushadi.* (M.Hasaniy) *Alibek eng asosiysi – majaqlangan inni yerga tashlagandan keyin darhol tepkilash kerakligini esdan chiqargan ekan.* (A.Mamarasulov) *Xalqaro savdo yo'li – Buyuk ipak yo'li Temur va temuriylar davrida juda serqatnov bo'lgan.* (B.Ahmedov) *Tashqarida – gulzor tomonda esa ola qorong'ilik hukm surardi.* (Cho'lpon)

14. Ajratilgan bo'laklarni gapda alohida ta'kidlash zarurati bo'lganda, ular har ikki tomonidan tire bilan ajratilishi mumkin: *Toy hammadan uzoqdan – Beshqo'rg'ondan – o'ziga o'xshash yuvosh sigirini oldiga solib kelardi.* (O'.Hoshimov) *Oyim ko'p tayinlagani uchun biz – bolalar – unga tegmasdik.* (O'.Hoshimov) *Shuhrat Salimovich – mening sobiq yordamchim, meditsina fanlari kandidati, dotsent – xonamga kirib keldi.* (H.Shayxov) *Shu topda uning juda ehtiyot bilan – hech bir sharpa chiqarmay – bosgan qadamlarining bo'shang shitirlashi ham o'tirganlarga malol kelgan kabi edi.* (Cho'lpon)

15. Kirish va kiritma birliklar gapda har ikki tomonidan tire bilan ajratilishi mumkin: *Bittasi – ularning kattasi bo'lsa kerak – yonidagi sherigiga “beshikni yo'qot” deganday ishora qildi.* (Sh.Boshbekov) *Chaqaloq – tonggi salqinda sovuq qotganmi yo qorni*

ochganmi – big‘illab yig‘lardi. (Sh.Boshbekov) *Gulmiraning onasi – og‘zi to‘la tilla tish, pakana, semiz ayol – barmoqlari bilan stolni asabiy chertib o‘tiribdi.* (Sh.Boshbekov) *Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li – boyagi o‘n to‘qqiz yashar yigit – shunday xatti-harakatga jur‘at etgandi.* (N.Karimov) *Miryoqub – bir joyda bir nafas o‘tirolmaydigan narsa – olti-yetti kundan beri mingboshi yonidan jilmaydi.* (Cho‘lpon)

16. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari orasida o‘xshatish munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo‘yiladi: *Hamal keldi – amal keldi.* (Maqol) *Qor yog‘di – don yog‘di.* (Maqol) *Yulduz o‘chadi – Yo‘qlik dunyosiga ko‘chadi.* (A.Muxtor)

17. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari orasida savol-javob munosabati ifodalanganda, shuningdek, faqat birinchi qismi savoldan iborat bo‘lganda, ular orasiga tire qo‘yiladi: *Atrofda nima ko‘p – kimyo zavodlari ko‘p.* (H.Shayxov) *Yetimlik nima – mendan so‘rayver.* (Sh.Boshbekov) *Xayolidan ne o‘ylar o‘tdi – yolg‘iz xudoga ayon.* (Sh.Boshbekov)

18. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari orasida zidlash, qarshilantirish munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo‘yiladi: *Yulduzlarni xayolida har xil rangga bo‘yab ko‘rdi – yulduzlar o‘z rangida xira miltillab turaverdi.* (A.Muxtor) *It huradi – karvon o‘tadi.* (Maqol) *Jismimiz yo‘qolur – o‘chmas nomimiz.* (H.Olimjon)

19. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari orasida shart munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo‘yiladi: *Birovga ayta ko‘rmang – ikkovimiz ham baloga qolamiz.* (S.Ahmad) *To‘g‘ri bo‘ling – bexavotir bo‘lasiz.* (Maqol) *Qo‘shning tinch – sen tinch.* (Maqol) *Odamlarni biriktir – har birining yuragida bo‘ron qo‘zg‘aladi.* (Oybek)

20. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida sabab-oqibat, asos-xulosa munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Sen borsan – men uchun bu hayot go'zal, Sen borsan – men uchun dilbar koinot.* (A.Oripov) *Endi nima bo'lib shundoq bo'lganini aytib o'tirishga fursatim yo'q – idorada odamlar kutib o'tiribdi.* (A.Qahhor) *Uyda qadam bosgani joy yo'q – hamma yoq o'yinchoq.* (Sh.Boshbekov) *Keyingi kunlarda daryo qirg'og'ini chumchuq bosib ketdi – kanal miroblari suvi chekinib, ochilib qolgan orolchalarga sholi ekishgan.* (S.Ahmad) *Qarasam, oshxona tomondan gup-gup etgan tovush kelyapti – oyim o'g'irda tolqon qilyapti.* (O'.Hoshimov) *Narigi tomonda taraq-turuq boshlandi – quruvchilar ishga tushdilar.* (N.Jaloliddin)

21. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida payt munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Arava notinch bo'ldi – qo'shquloqdagi sut chayqaladi, to'kiladi.* (A.Qahhor) *Yon tarafdagi salobatli eshik ohista ochildi – yordamchi kerakli qog'ozlarning barchasini olib kiradi.* (A.Toshmatov) *Chala-chulpa u gapirdi – men angladim, chin ko'ngildan men gapirdim – u angladi.* (Cho'lpon)

22. Bog'lovchisiz qo'shma gapning ikkinchi qismi izoh, ilova xarakteriga ega bo'lsa, ular orasiga tire qo'yiladi: *Esladi – u sevgilisi Layli haqida gapirgandi.* (N.Jaloliddin) *Uning sarkash fe'li bor edi – birovning o'ziga bo'lgan munosabatining ma'nosini oydinlashtirmaguncha tinchimasdi.* (N.Jaloliddin)

23. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi ikkinchi gapning kesimi tushib qolgan hollarda ikki gap vergul bilan ajratilib, ikkinchi gapdagi egadan keyin tire qo'yiladi: *To'rg'ay dashtda kuylar, bulbul –*

chamanda. (I.Mirzo) Oltin o'tda bilinadi, odam – mehnatda. (Maqol)
Yaxshidan ot qoladi, yomondan – dod. (Maqol)

24. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda muallif gapidan oldin tire qo'yiladi ("Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilari" deb nomlangan qismda bu haqda batafsil aytiladi).

25. Dialoglarning replikalari ketma-ket bir qatorda emas, balki ularning har biri alohida abzas shaklida yangi qatordan berilsa, replikalar oldidan tire qo'yiladi:

– *Jadiding nimasi? Nima degan gap o'zi?*

– *Maktabini yoptirgan vaqtingizda aytib bergan edim-ku.*

– *Esda qolgan deysanmi?*

– *Jadid degani "yangi" degani bo'lsa kerak. Yurt orasida yangilikni rasm qilarmishlar... Yangi o'qish, yangi maktab, yangi urf-odat, yangi kiyim – har narsa yangi...*

– *Eskicha bo'lsa, kimga zarari tegar ekan?*

– *Unisini bilmadim... Ishqilib, jadidlarning qasdi shu emish...*

(Cho'lpon)

4. Ikki nuqta

1. Muayyan fikr-mulohaza, hukm, ilmiy ta'rif, qoida kabilarni ifodalovchi gaplardan keyin ayni fikr-mulohaza, hukm, ta'rif, qoidalarning to'g'riligini asoslash uchun keltirilgan birdan ortiq daliliy faktlarni ta'kidlab ko'rsatish maqsadida ikki nuqta qo'yiladi: *U (gap) ega va kesimdan yoki ega-kesim va ikkinchi darajali bo'laklardan iborat bo'ladi: Saida kuldi. Qalandarovning ko'zlari olayib ketdi. (A.Qahhor) Tong. Havo salqin. Yumshoq shamol mayingina esib turibdi. (A.G'ulomov)*

Ba'zan bunday hollarda mazkur gaplardan keyin *masalan, misol, dalil, chunonchi* kabi so'zlar qo'llanishi mumkin, bunda ikki nuqta ayni so'zlardan keyin qo'yiladi: *U (gap) ega va kesimdan yoki ega-kesim va ikkinchi darajali bo'laklardan iborat bo'ladi. Masalan: Saida kuldi. Qalandarovning ko'zlari olayib ketdi. (A.Qahhor) Tong. Havo salqin. Yumshoq shamol mayingina esib turibdi. (A.G'ulomov)*

2. Tasniflash qoliplari aks etgan gaplarda tasnif asosini ifodalovchi gapdan keyin tasniflangan birliklarni ta'kidlash uchun ikki nuqta qo'yiladi: *Bog'lovchi vositalarsiz birikkan qo'shma gap o'z tarkibidagi qismlarning munosabati jihatidan ikki xil bo'ladi: 1) teng qismli qo'shma gap; 2) tobe qismli qo'shma gap. (M.Asqarova)*

3. Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'z bu bo'laklardan oldin kelsa, umumlashtiruvchi so'zdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bu sirni faqat uch kishi: Abdulla, o'zi va Samad bilardi. (O'.Umarbekov) Ichkaridagilar: chaqaloqning ota-onasi, opa-akalari, Shavkatning ikkita sherigi ham qulab tushgan tom tagida qolib ketdi... (Sh.Boshbekov) Qish bo'yi allaqaysi go'r ostlarida junjib chiqq'an qush zotlari: chumchuqlar, chittaklar, to'rg'aylar, sa'valar va boshqa allaqancha qush turkumlari o'z to'plari bilan vijir-vijir, chug'ur-chug'ur sayrab kuladirlar. (A.Qodiriy)*

4. Ba'zan uyushiq bo'laklarni alohida ta'kidlash maqsadi bilan ular gapdan tashqariga chiqariladi, bunday hollarda bevosita umumlashtiruvchi so'zdan keyin emas, balki asosiy gapdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Lekin undan qimmatli narsalar ham bor: obro', vijdon, aql, madaniyat. (O'.Umarbekov) Divan oldidagi uch oyoqli stolchada talay qoqmevalar turibdi: chaqilgan yong'oq, bir hovuch turshak, bir hovuch qora kishmish. (Sh.Xolmirzayev) Sizlarga faqat*

shular kerak: yeyish, ichish, kiyinish, pul... (Sh.Xolmirzayev) *Abdulla ko'priikka yetganda, Gulchehraning eshigidan ikki kishining hovliqib chiqqanini ko'rdi: bittasi Samad, bittasi esa Gulchehra edi.* (O'.Umarbekov). *Erkak zotining bari bir xil: Amerikada ham, o'sha Afg'onida ham!* (E.A'zam)

Gapda umumlashtiruvchi so'z bo'lmagan hollarda ham asosiy gapdan keyin uyushiq bo'laklarni ta'kidlash uchun ikki nuqta qo'yiladi: *Mana shu qizil "Jiguli"damiz: xotanim, o'g'lim, qizim.* (Sh.Xolmirzayev) *Chiqib keldilar qator: Dante, Shiller va Bayron, Firdavsiy, Balzak, Tagor.* (E.Vohidov). *U tanidi: otasi, Hafiz, Ubaydulla aka... yana qandaydir ayollar.* (O'.Umarbekov)

5. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh (yoki olmoshga vazifadosh so'z, gap, odat, narsa, tomon, fikr kabi mazmuni tavsiflanishi lozim bo'lgan so'zlar) bilan ifodalangan yoki ifodalanmagan eganing mazmunini izohlab, aniqlab kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Faqat shu esida: ertasi kuni ko'zini ochganda, yonida Sobirjon yo'q edi.* (A.Qahhor) *Masalan, qadimdan qolgan gap bor: ovchi kiyikdan bitta otishi kerak...* (Sh.Xolmirzayev) *Uning g'alati odati bor edi: birov bilan suhbatlashganda, ko'zoynagi bor-yo'qligidan qat'i nazar, xuddi ko'zoynak tagidan qaraganday gaplashardi.* (Sh.Boshbekov) *Militsiyaga bir narsa qorong'i edi: u tasodifan tushib ketganmi yo o'zini tashlaganmi?!* (O'.Umarbekov) *Pishmagan yong'oqning bitta yaxshi tomoni bor: og'ir bo'ladi.* (O'.Hoshimov) *O'shanda uning xayoliga yomon fikr keldi: mashina xotinini yoki o'zini bosib ketganda nima bo'lardi?* (O'.Umarbekov)

6. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh (yoki olmoshga vazifadosh so'z) bilan ifodalangan kesimning

mazmunini izohlab, aniqlab kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bu doktorxona to'g'risida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch parkda, daraxtlar ichiga ko'milgan baland va chiroyli oq imorat; shisha qabzali kulrang eshigida qo'ng'iroq tugmasi bor.* (A.Qahhor) *Men oldinga surayotgan fikrning qisqacha mazmuni shu: inson tug'ilishidan qobiliyatsiz bo'lmaydi.* (E.Vohidov) *Endi gap bunday: bugundan boshlab siz opkegan harom ovqatingizniyam yemayman.* (Sh.Boshbekov) *Ravon yo'l bitta shu: bu ham yaxmalak.* (A.Oripov) *Erkak kishi o'zi shunaqa: bir kun uyda bo'lsa, o'n kun ko'chada.* (O'.Umarbekov) *Orzum shul: o'chmasin yongan chirog'ing.* (A.Oripov)

7. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh (yoki olmoshga vazifadosh so'z) bilan ifodalangan yoki ifodalanmagan to'ldiruvchining mazmunini izohlab, aniqlab kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *So'ngra men bir narsani ko'rdim, aniqrog'i, ishondim: bizning o'zbek bolalari yaxshi urishar ekan!* (Sh.Xolmirzayev) *Matluba o'shanda yana bir narsani ko'ngliga qattiq tugdi: o'qishi kerak!* (O.Yoqubov) *Muovininga ayting: o'rningizga boshqa birovni tayinlasin!* (O.Yoqubov) *Sizni ishontirib aytaman: qayerda bo'lmay, doim sizni o'ylayman.* (O'.Umarbekov)

8. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism so'roq shaklidagi gapdan iborat bo'lib, oldingi qismdagi ifodalangan yoki ifodalanmagan to'ldiruvchining mazmunini ochishga xizmat qilganda, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Lekin men bir narsani o'ylab goldim: bolangni nima qilasan?* (A.Qahhor) *Endi sizdan shuni ham so'rayin: xo'jasig'a sodiq bir qul, sizning ta'biringizcha, ma'naviy*

bir padar o'z o'g'lig'a yomonlik sog'inarmi? (A.Qodiriy) Xudoyimni o'rta qo'yib ayting: astoydil do'stmisiz? (Cho'lpon) Aytaman-u o'ylayman: onaning yosh-qarisi bo'ladimi? (O'.Hoshimov) Siz ham yotig'i bilan gapirib bering: nimaga tashqaridan kirar-kirmas, Zebini so'radingiz? (Cho'lpon) Endi bir boshdan gapirib ber: kim nima dedi, nima qildi? (Sh.Boshbekov)

9. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismda ifodalangan voqea-hodisaning sababini bildirsa (ikki gap orasiga *chunki* bog'lovchisini qo'yish mumkin bo'lsa), oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Soat 12 da institutda bo'lishim kerak: darsim bor. (Sh.Xolmirzayev) O'zingga qiyin bo'ladi: uchta bolang bor, qo'lingda hunaring yo'q... (A.Qahhor) Pakavira quvonib ketdi: ikki man oltin hazilakam boylik emas, bunga yangi bir kema sotib olish mumkin! (P.Qodirov) Lekin ancha vaqt shaharda qolib ketdim: Yakkachinorga boradigan bironta ham mashina yo'q edi. (O'.Umarbekov) Yanglishasiz: men ko'klarga berkingan Yer qizidan xayolimni olmaymen. (Cho'lpon)*

10. Bog'lovchisiz qo'shma gapda oldingi qism keyingi qismda ifodalangan voqea-hodisaning sababini bildirsa (ikki gap orasiga *shuning uchun* bog'lovchi vositasini qo'yish mumkin bo'lsa), oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Omon ovchining ov sarguzashtlari ko'plarni qiziqtirardi: ko'plari hikoya eshitish uchun kelardi. (Sh.Xolmirzayev) U haligi yuksak qahqahani eshitgach, uning ma'nisini angladi: yugurib Zebining yoniga kirdi. (Cho'lpon)*

11. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismda ifodalangan voqea-hodisaning natijasini, oqibatini bildirsa,

oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Keyin u yoqqa chopdim-bu yoqqa chopdim: uch-to'rt qop sement topdim.* (Sh.Xolmirzayev) *U chidayolmadi: so'richadan turib kelib, uy darpardalaridan birining takkinasiga o'tirdi.* (Cho'lpon) *Istiqlol yillarida bizda Navoiyga munosabat davlat siyosati darajasiga ko'tarildi: shoir yangidan qadr topdi, shon-shuhrat shohsupasiga ko'tarildi.* (E.Ochilov)

12. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh (yoki olmoshga vazifadosh so'z) bilan ifodalangan yoki ifodalanmagan aniqlovchining mazmunini izohlab, to'ldirib kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Ey Salomxon, bu eshon pochchamning o'g'illari bir yigit bo'ldi: o'ktamlikdayam, suqsurlikdayam tengi yo'q.* (M.Mansur) *Shoirlardan doimo talab: O'qimog'i kerak yangi she'r Va aytmog'i kerak yangi gap.* (E.Vohidov) *Sizdan bugun birgina o'tinch: Yolg'iz qo'ying meni, do'stlarim.* (E.Vohidov) *Adolatxondan xunuk bir xabar keldi: u Samarqanddagi maktabni bitirib, Toshkentga ketibdi.* (A.Qahhor)

13. Qo'shma gapning oldingi qismida *ko'rmoq, qaramoq, diqqat qilmoq, eshitmoq, bilmoq, tushunmoq, sezmoq, eslamoq* kabi fe'llar qo'llanib, keyingi qismda keladigan muayyan fakt bayoni yoki muayyan tavsifga semantik ishora qilib tursa, ikki qism orasiga ikki nuqta qo'yiladi: *Ertasiga ko'rdim: ishkom boshida yolg'iz bir tup shaftoli qiyg'os gullab chiqibdi.* (M.Mansur) *Avval yosh xotinning ko'zlariga qaradi: horg'inligi, uyqusiraganligi ochiq ko'rinib turardi.* (Cho'lpon) *Diqqat qildim: ko'nglida ajib bir olov yona boshlaganga o'xshaydi.* (Cho'lpon) *Rangidan sezgan edim: maishatining mazasi yo'q.* (Sh.Xolmirzayev) *O'zim ham bilgan edim: katta omburga chap berib bo'lmaydi.* (A.Qahhor) *Muhammad Churog'a dodxoh esladi:*

besh yil avval Samarqandda Bog'i Bihisht mehmonxonasida ham xuddi shunday voqea yuz bergandi. (M.Ali) Bular darvozadan chiqib, muyulishga yetganda u yoqdan O'lmasjon ko'rindi: charchagan otini horg'in-horg'in qamchilab, asta-asta sudralmoqda edi. (Cho'lpon)

14. Qo'shma gapning keyingi qismi oldingi qismdagi mazmunni umuman izohlab kelsa, ikki qism orasiga ikki nuqta qo'yiladi: *Mana, maqsadiga yetdi: mashhur Otashqalbning sevikli Ma'shuqasi nomini oldi. (E.A'zam) Daraning aholisi o'z ishi bilan mashg'ul: o'spirinlar podalarni haydab chiqib ketadi, erkaklar qo'sh qo'shib shudgor qilmoqda. (S.Ayniy) Musofir muxlis uni darrov tanidi: u tanimay kim tanisin! (E.A'zam) Sobiq maktabdoshini tanib-tanimay, noqulayroq biror gapni qo'zg'ab qolishidan yuragi takapuka bo'lib o'tirgan Oqsoqol shoir, nihoyat, yengil tortdi: shunisiga ham shukr! (E.A'zam)*

5. Qavs

1. Gap ichida asosiy fikrga qo'shimcha sifatida beriladigan izoh, ma'lumotni ifodalaydigan kiritma so'z yoki birikma qavsga olinadi: *Uni birinchi marta To'la aka (T.Xo'jayev)ning repetitsiyasida ko'rganman. (A.Meliboyev) Gulya Lagutina ichkarigi xonada o'ziga o'xshashib ketadigan (yo armani, yo ozari) bir ayol bilan achomlashib-cho'lpillashib, pichir-pichir qila boshladi. (E.A'zam) Bunga kaminaning qulog'ida va tevaragida kuchaygan (botiniy va zohiriy) shovqin ham sabab bo'ldi-yov. (E.A'zam) Farhodning taxminicha, kinoga bevosita daxldor bir-ikkitasini aytmasa, davradagilarning aksariyati (kelib-ketuvchilarini ham qo'shganda) anchayin san'at atrofida o'ralashib yuradigan, ammo o'zini uncha-munchadan kam sanamaydigan omadsizroq bir toifa edi. (E.A'zam) Bordi-yu, hushyorlik qilinmaganida, qora bozorga kamida 50 ming so'mlik*

(o'sha yillarning bahosida) zahri qotil mahsulot chiqib ketgan bo'lar edi. (A.Meliboyev) Jarohat o'rniga qov (kuydirilgan paxta) qo'ydi. (G'.G'ulom)

2. Gap ichida asosiy fikrga qo'shimcha sifatida beriladigan ma'lumotni ifodalagan kiritma gap qavsga olinadi: *O'sar Hojarga uylangach (uylanganigayam yigirma yildan oshdi), ana shu eski uychaga taqab bir dahliz va bir mehmonxona-yotoqdan iborat boshpana qurib olgan edi.* (Sh.Xolmirzayev) *Ota ishongan odamlar (ular orasida Sarkor ham bor) quvg'unga tushmasa hali!* (O.Yoqubov) *Matluba indamay park darvozasiga tomon yo'naldi. Samig'jon parkdan chiqishi bilanoq besh panjasini ko'rsatib (bu uning "besh so'm beraman" degani edi), duch kelgan birinchi mashinani to'xtatdi.* (O.Yoqubov) *Yana eshitganim (buni menga qishlog'imizdagi bir mayxo'r shinavanda asta qulog'imga shipshib qo'ygan) jin, alvasti aroq ichgan odamdan sal nari yurar ekan.* (A.Meliboyev)

3. Boshqa tildagi gapning yoki boshqa tildagi muayyan bo'lakning tarjimai qavsga olinadi: *OK. Continue the fly* ("Yaxshi. Uchishda davom eting"). (I.Sulton) *Yes, sir (Xo'p bo'ladi, ser).* (I.Sulton) *Mening birinchi maqolalarim qirg'iz tilida chiqadigan "Emgek danqi" ("Mehnat shuhrati") nomli tuman gazetasida bosilgan.* (A.Meliboyev)

4. Gap ichida asosiy fikrga muallifning subyektiv munosabatini ifodalaydigan kirish so'z yoki birikma qavsga olinadi: *Muqaddas esa (ajabo!) go'yo hech narsani sezmas, u nimagadir sevinib, hadeb kular... edi.* (O.Yoqubov) *Birov o'q borib uning qo'liga tekkan desa, boshqa birov (Asta'furulloh!) naqd og'ziga tekkan deydi.* (E.A'zam) *Menga bitilgan xatni ikki kun (ikki kun-a!) saqlab yuribsiz, o'sha ikki kun mobaynida xayolan ikki yuz ming ko'chaga kirib chiqqanimni tasavvur qilasizmi?* (X.Do'stmuhammad) *Tuyqus yon tomondan*

qo'llarida cho'qmor (ha, ha, rostakam cho'qmor!), korjoma kiygan ikki barzangi sahnaga kirib keldi. (E.A'zam)

5. Gap ichida asosiy fikrga muallifning subyektiv munosabatini ifodalaydigan kirish gap qavsga olinadi: *Ko'ngil qo'yganlari boshqa edi, boshqalar edi. Uni biz bilamiz (Bilmaylar ketaylik, iloyim!).* (E.A'zam) *Sizning xayollaringizni ostin-ustin qilgan o'zimdagi fazilatlarni (Rostdan ham, bormi ular?) topib, ardoqlab yashayman.* (X.Do'stmuhammad) *Boylar bo'lsa na fuqaroni bir chaqaga oladi (bunisi-ku mayli-ya), na mingboshini (mana munisiga chidab bo'lmaydi!). Ochiqdan ochiq so'kadi, haqorat qiladi...* (Cho'lpon)

6. Sahna asarlari matnidagi turli izoh, remarkalar qavs ichida beriladi: *SOHIBQIRON. Yo'q! Bari Ollohdan. Yaratgan egamning xohishi shul erkan. O'z jannatidan joy ato qilg'ay! (Qalqonbekka). Dafn taraddudini ko'ringlar! (Yuziga fotiha tortadi. Saragulni o'rnidan turg'izadi). Sen qachon kelding bu maskanga? (O.Yoqubov) OLIMJON (Alomatga qarab turib). Iye, bu o'chib qopti-ku... (Robotning yelkasidagi blokni kavlashtira boshlaydi.) (Sh.Boshbekov)*

6. Qo'shtirnoq

1. Har biri alohida abzas ko'rinishida yangi qatordan emas, balki ketma-ket bir qatorda berilgan dialog replikalari shaklidagi ko'chirma gap qo'shtirnoqqa olinadi ("Ko'chirma gapli qo'shma gaplarda tinish belgilari" deb nomlangan qismda bu haqda batafsil aytiladi).

2. Turli manbalardan olingan iqtiboslar qo'shtirnoq ichida beriladi: *Navoiy umrining oxirlarida yaratgan "Mahbubul-qulub" asarida yozadi: "Yaxshi-yamonning fe'lini bilibmen va yamon-u yaxshi xislatlarin tajriba qilibmen". (N.Komilov) "Odami ersang, demagil odami Onikim, yo'q xalq g'amidin g'ami". (Alisher Navoiy)*

ko‘rinishida yangi qatordan berilgan bo‘lsa, qo‘shirnoqqa olinmaydi va uning boshlanishi oldidan tire qo‘yiladi:

Shunda keksa olim dedi:

– O‘g‘lingizning dunyoda tengi bo‘lmaydi. (O‘.Umarbekov)

Birdan u qaddini rosladi va o‘choq boshiga qarab baqirdi:

– Oyi! Otini nima qo‘yamiz? (O‘.Umarbekov)

Eshikka yetganda Obid aka:

– Teshavoy! – deb chaqirdi. (O‘.Umarbekov)

2. Agar ko‘chirma gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan so‘ng ikki nuqta qo‘yiladi va ko‘chirma gap bosh harf bilan boshlanadi; ko‘chirma gap darak mazmunida bo‘lsa, nuqta qo‘shirnoqdan tashqarida, so‘roq mazmunida yoki emotsionallikka ega bo‘lganda esa so‘roq yoki undov belgisi, shuningdek, ko‘pnuqta yopiluvchi qo‘shirnoqdan oldin qo‘yiladi: *Barcha dedi barobar: “Ona tilim o‘lmaydi”.* (E.Vohidov) *Otasi gapini ma‘qulladi: “Tentirab yurma begona yurtlarda! Kelaver, ochingdan o‘lsang, men kafil”.* (O‘.Hoshimov) *Mansurning og‘zidan nogoh chiqib ketdi: “Jo‘ra, bir o‘tirish qilsam, nima deysiz?”* (Sh.Xolmirzayev) *Shahobiddin gap qotdi: “Otasi sotarmikan bu hurliqoni yo sandiqqa qamab, narxini oshirib o‘tiraverarmikan?”* (A.Ibodinov) *Salim uning qo‘lidan yulqinib, uyga chopdi, zum o‘tmay otasidan qolgan qo‘shig‘ni ko‘tarib chiqib, Polvonga o‘qtaldi: “Ket, bo‘lmasam, otaman!”* Mahfirat miltiqqa ko‘kragini tutdi: *“Avval meni otasan!..”* (M.M.Do‘st) *Dam o‘tmay ko‘chada onaning fig‘oni eshitildi: “Mening bolam o‘g‘ri emas, nega uni qiynaysizlar. Uning jigari kasal...”* (T.Malik)

3. Ko‘chirma gap muallif gapidan oldin kelsa, muallif gapidan oldin tire qo‘yiladi; ko‘chirma gap darak mazmunida bo‘lsa, qo‘shirnoqdan keyin vergul qo‘yiladi, so‘roq mazmunida

yoki emotsionallikka ega bo'lganda esa so'roq yoki undov belgisi, shuningdek, ko'pnuqta yopiluvchi qo'shtirnoqdan oldin qo'yiladi, muallif gapi esa kichik harf bilan boshlanadi: *"Tushunsangiz-chi, aya, o'z holimga qo'ying, yosh bola emasman"*, – dedi. (O'.Hoshimov) *"Sizga bir og'iz gapim bor edi"*, – dedim. (Sh.Xolmirzayev) *"Kimsan o'zing?"* – dedim jahlim chiqib. (E.A'zam) *"Hoy, shu kuningdan o'lganing yaxshimasmi?"* – deb baqirdim. (Sh.Xolmirzayev) *"O'zing panohingda asra, Xudo!"* – deydi Muyassar xayolan. (O'.Hoshimov)

4. Muallif gapi ko'chirma gapning ichida kelganda, muallif gapi ikki tomonidan tire bilan ajratiladi; bo'laklangan ko'chirma gap qismlarining har biri emas, balki yaxlit ko'chirma gap qo'shtirnoqqa olinadi, ya'ni ichida muallif gapi mavjud bo'lgan ko'chirma gapning boshida qo'shtirnoq ochilib, uning oxirida yopiladi; bo'laklangan ko'chirma gapning birinchi qismi bo'laklangunga qadar vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire kabi tinish belgilarini taqozo etgan yoki hech qanday tinish belgisini taqozo etmagan bo'lsa, ko'chirma gapning ayni uzilgan joyida vergul qo'yiladi va muallif gapidan keyin ham vergul qo'yilib, muallif gapi, shuningdek, ko'chirma gapning ikkinchi qismi kichik harf bilan boshlanadi: *"Kim astoydil harakat qilsa, – deydi keksalar, – o'sha har qanday maqsadiga erishadi"*. (Gazeta) *"Shuni ham aytib qo'yay, – so'zida davom etdi Ibrohimov, – hozirgi zamonda xotin baxtini erdan kutmaydi"*. (A.Qahhor) *"Lekin qobiliyat keyin ham yuzaga chiqishi mumkin, – deb o'zicha to'ng'illadi Zokir O'rin nihoyat. – Buyam talantday gap"*. (Sh.Xolmirzayev) *"Talabalar, – deydi ustozlar, – o'z ustlarida muntazam ishlamoqlari lozim"*. (Gazeta)

5. Agar bo'laklangan ko'chirma gapning birinchi qismi bo'laklangunga qadar nuqtani taqozo etgan bo'lsa, ko'chirma gapning ayni uzilgan joyida vergul qo'yiladi va muallif gapi kichik harf bilan boshlanib, undan keyin nuqta qo'yiladi; ko'chirma gapning ikkinchi

qismi bosh harf bilan boshlanadi: *“Ma, – dedi mashinaning qiya ochiq eshigidan uzatib. – Gulandomniyam og‘zi tegsin”*. (O‘.Hoshimov) *“Uch yildan beri shu gapni kutar edim sizdan, – dedi Omon iymanib. – Qiling. Bir yonini o‘zim ko‘taraman...”*. *“Yo‘q, hammasi o‘zimdand, – kesib ta‘kidladi Mansur. – Armonim shu edi, jo‘ra”*. (Sh.Xolmirzayev) *“Kambag‘alning ekkani unmaydi, bolasi ko‘payadi o‘zi, – deb o‘yladi Shoikrom ijirg‘anib. – Shu kunimdan ko‘ra urushga borib, o‘lib keta qolganim yaxshiydi”*. (O‘.Hoshimov)

6. Agar bo‘laklangan ko‘chirma gapning birinchi qismi bo‘laklangunga qadar so‘roq yoki undov belgisini taqozo etgan bo‘lsa, ko‘chirma gapning ayni uzilgan joyida so‘roq yoki undov belgisi qo‘yiladi va muallif gapi kichik harf bilan boshlanib, undan keyin nuqta qo‘yiladi; ko‘chirma gapning ikkinchi qismi bosh harf bilan boshlanadi: *“Nahotki, Sultonmurod akam? – deyman. – O‘zi qolib, sherik boshlab keptimi endi?.. Bo‘lakdir-e, o‘libdimi?!”* (M.Mansur) *“Tavba! – deyman. – Bu qanaqasi bo‘ldi!”* (Sh.Xolmirzayev) *“Menga desa, otib yubormaydimi?! – deb o‘yladi u ayvon labiga cho‘qqayib o‘tirganicha usti yopiq simni ochiq simga ildam ularkan. – Harna bitta haromxo‘rni o‘ldirganim”*. (O‘.Hoshimov)

7. Ko‘chirma gap muallif gapining ichida kelganda, u bosh harf bilan boshlanib, qo‘sh tirnoqqa olinadi va uning oldidan ikki nuqta qo‘yiladi; ko‘chirma gapdan keyin uning mazmuniga muvofiq vergul (yopiluvchi qo‘sh tirnoqdan keyin) yoki so‘roq, yoki undov, yoki ko‘p nuqta (yopiluvchi qo‘sh tirnoqdan oldin) qo‘yiladi, bu belgilardan keyin esa tire qo‘yiladi: *Kampirni uyg‘otib: “Tur, karomatingni ko‘rsat”, – dedim.* (Oybek) *Bunga qarshi o‘jar cho‘loq: “Avval quda qilib, keyincha o‘zim ham shaharga ko‘chmoqchiman”,*

– deb javob berdi. (Cho‘lpon) Mehmonlarga: “Zerikmadingizlarmi?”
– deb, supaning bir chetiga o‘tirdi. (Oybek) To‘n kiyib, belbog‘ bog‘lagan bolakaylar ko‘zidan duv-duv yosh oqib: “Buvijonim, buvijonim!” – deb chirillashar edi. (O‘.Hoshimov) Ona esa: “Bolam, qishlog‘imiz, odamlarimiz yana ham yaxshi bo‘lib ketdi, mana, kelsang ko‘rarsan...” – derdi. (S.Ahmad) Qizaloq: “Otam sizni yo‘qlayotuvdi. Zerikkanlar...” – dedi. (Sh.Xolmirzayev)

8. Ko‘chirma gap mazmunan muallifning o‘y-xayoli, ichki kechinmasi, ichki fikr-mulohazasi kabilarga daxldor bo‘lib, bevosita talaffuz qilingan nutq maqomida bo‘lmasa, ya‘ni muallif gapining sintaktik asosini ...deb o‘yladi, ... deb xayol qildi, ...deb fikr-mulohaza qildi, ...deya xavotir oldi, ...deya qo‘rquvga tushdi kabi, shuningdek, ...degan fikrdaman, ...degan gap, ...deganday bo‘ldi, ...deganday ishora qildi kabi so‘z shakllari tashkil etgan bo‘lsa, ko‘chirma gap kuchsizlangan, undagi voqeani nomlash darajasi esa kuchaygan bo‘ladi, shuning uchun mazkur “ko‘chirma gap” qo‘shirnoqqa olinadi, undan keyin yoki oldin esa hech qanday tinish belgisi ishlatilmaydi; faqat agar “ko‘chirma gap” emotsionallikka yoki so‘roq mazmuniga ega bo‘lsa, yopiluvchi qo‘shirnoqdan oldin undov yoki so‘roq belgisi qo‘yiladi: “Nahotki, birga o‘qisak, yaxshi qiz ekan” deb o‘ylardi. (O‘.Umarbekov). “Yana fe‘li aynibdi cholning!” deb o‘yladi kampir. (Cho‘lpon) Hozir, birpas nafasni rostlab olay, keyin “Yo pirim!” deb ko‘taramiz-u, ketaveramiz. (Sh.Boshbekov) “Yo‘q, gaplashish qiyin bo‘lsa kerak” deb o‘ylayman. (O‘.Umarbekov) “Uyda xotinim bor, qizim bor, ular nima yeydi?” deb o‘ylamaydi. (Cho‘lpon) “Bu joyda o‘zga maqsad bo‘lishi mumkin emas!” deb o‘ylardi u. (Cho‘lpon) “Bu ketishda, qizim sho‘rlik, to‘yga yetarmikan, yo‘qmikan?” degan xayollar onaning bag‘rini tilardilar. (Cho‘lpon) “Tashi yaltiroq, ichi

qaltiroq” degan gap bor. (Cho‘lpon) Zunnun “Yo‘q, yo‘q” degan ma‘noda qo‘lini chaypidi. (Cho‘lpon) Nizom qayiqni sokin qo‘ltiqqa burib kelib to‘xtatganda, Hamidaga ma‘yus termulib, “Yana qachon ko‘rishamiz?” degandek qaradi. (P.Qodirov) “Men qo‘yib yubordim, siz ham qo‘yib yuboring” degan ishorani bildirdi. (T.Murod) Ulug‘bek “Jim!” deganday o‘ng qo‘lini sal ko‘tarib qo‘yib, Abdulvahobga tikildi. (T.Malik) Yigitlar “Kim javob beradi?” degandek bir-birlariga qarab olishdi. (T.Malik) “Sendan yozuvchi chiqadi-yov” degan maqtovdan taltayib, oldidagi qog‘ozga battar yopishadi. (E.A‘zam)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдалиева Г.Р. Основы русской пунктуации. – Нукус, 2006.
2. Абдурахмонов Ф. Пунктуация ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1968.
3. Алимухаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва матнни англаш учун ишлатилган ишоралар ҳақида // Хорижий филология. 1-сон. Тошкент, 2016. – Б. 49–53.
4. Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 65 b.
5. Валгина Н.С. Русская пунктуация: принципы и назначение. – М., 1979.
6. Валгина Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – М., 2004.
7. Jamolxonov N. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zME, 2013.
8. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2019.
9. Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
10. Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент: Фан, 1974.
11. Назаров К., Эгамбердиев Б. Ўзбек тили ишора-имло коидалари (Пунктуация). – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
12. Содиков Қ. Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари) – Тошкент: Маънавият, 1997.

13. Fitrat A. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘rusida bir tajriba. 1-kitob: Sarf. 2-kitob: Nahf // Tanlangan asarlar. Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi H. Boltaboyev. – Toshkent, 2009. – 336 b.
14. Содиқов Қ. Эски туркий битиклар. – Тошкент, 2009.
15. Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фан. б. ф. д-ри. (PhD) дисс. – Тошкент, 2019.
16. Шоабдурахмонов Ш. Пунктуация асослари. – Тошкент, 1953.
17. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида пунктуация. – Тошкент, 1955.
18. Ғозиев Ҳ. Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти. – Тошкент: Фан, 1979.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИНИНГ
ДАВЛАТ ТИЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДЕПАРТАМЕНТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ

МЕЪЁРЛАРИ

(ПУНКТУАЦИЯ)

Тошкент
“Zamin nashr”
2021

УЎК 811.512.133:003.086
КБК 81.2-2(5Ўзб)

Ўзбек тили меъёрлари (пунктуация). – Тошкент: Zamin
nashr, 2021. – 232 б.

Тузувчилар:

Низомиддин Махмудов, филология фанлари доктори,
профессор

Абдувахоб Мадвалиев, филология фанлари номзоди, доцент

Неъмат Маҳкамов, филология фанлари номзоди, доцент

Дилрабо Анданиёзова, филология фанлари бўйича фалсафа
доктори

Масъул муҳаррир:

Ёрқинжон Одиллов,

филология фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили,
адабиёти ва фольклори институти илмий кенгашининг 2020 йил
2 декабрдаги 8-йиғилиш қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси
Халқ таълими вазирлиги тасарруфидаги Республика таълим
маркази илмий-методик кенгашининг 2015 йил 15 июндаги
қарори билан маъқулланган ва нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6888-4-1

© Zamin nashr, 2021

МЕЪЁР ТИЛНИНГ ЯШАШ ШАКЛИДИР

Адабий тил умумхалқ тилининг сайқалланган шакли сифатида аниқ меъёр ҳамда қоидалар асосида иш кўради. Миллий адабий тилни, унинг оғзаки ва ёзма шакллари пухта эгаллашда меъёрларнинг ўрни муҳимдир. Тилшуносликда **меъёр** тушунчаси мутахассислар томонидан қабул қилинган, маъқулланган ва тил эгаларига тушунарли бўлган тил бирликларининг нутқ жараёнида қўлланиш ҳолати ва имкониятини англатади. Ҳар қандай тилнинг муайян қолипга солинган, белгиланган меъёрларининг борлиги ўша тил қоидаларининг қатъийлиги, ўрганилиши қулайлигини таъминловчи муҳим омиллардандир. Тил ходисаларини, унинг меъёрий жиҳатларини тадқиқ этишда тилнинг миллий хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Маълумки, ўзбек тилшунослигида адабий тил меъёрлари юзасидан кўплаб тадқиқотлар олиб борилган, китоблар нашр этилган. Масалан, “Адабий норма ва нутқ маданияти” китобида ўзбек адабий тили қуйидаги меъёрлар асосида иш кўриши қайд этилган:

1. Фонетик меъёрлар.
2. Лексик-семантик меъёрлар (сўз қўллаш).
3. Талаффуз (орфоэпик) меъёрлари.
4. Акцентологик (урғунинг тўғрилиги) меъёрлар.
5. Грамматик меъёрлар.
6. Сўз ясалиш меъёрлари.
7. Имловий меъёрлар.
8. График (ёзув) меъёрлар.

9. Пунктуацион меъёрлар.

10. Услубий меъёрлар¹.

Бу ўринда биз диққат киладиган жихат ўзбек тили пунктуацияси меъёрларидир. Саводхонликни оширишда орфография – тўғри ёзишнинг ўрни қанчалик аҳамиятга эга бўлса, тиниш белгиларини тўғри қўллаш ҳам шунчалик муҳимдир. Зеро, ёзувда тиниш белгиларининг ўринли ишлатилиши нафақат ёзув эгасининг, балки миллатнинг савиясини, ёзув маданиятини кўрсатиб туради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг пунктуацион меъёрлари анча аввал ўрганилган ва мавжуд қодалар анча барқарорлашган бўлса ҳам, такомиллаштирилиши зарур жихатлар бор эди. Тиниш белгиларининг қўлланиши билан боғлиқ асосий қодалар 2015 йилда Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти олимлари томонидан ишлаб чиқилган ва чоп этилган эди².

Мазкур китобда замонавий ўзбек пунктуацияси меъёрлари, тиниш белгиларининг қўлланиши каби турли масалалар ҳақида фикр юритилади.

Ушбу китобнинг биринчи қисмини ёзишда пунктуация бўйича изланиш олиб борган К.Назаров, Ш.Шоабдурахмонов, Ҳ.Ғозиев, Ҳ.Жамолхонов, Б.Баҳриддинова каби тилшуносларнинг ишларига лозим ўринларда мурожаат қилинди.

¹ Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. – Тошкент, 1983. – Б. 75.

² Махмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н. Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қодалари. – Тошкент, 2015.

ПУНКТУАЦИЯНИНГ МАҚСАДИ ВА НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ёзув тарихига назар солинса, инсоният ҳозирги тиниш белгиларини қўлламасдан аввал ҳам ўз фикрини ёзувда турли воситалар орқали тўғри англатишга интилдигани аёнлашади. Шундай интилиш ёки изланишлар натижасида ёзувлар ўтмишида ҳар хил белгилар пайдо бўлган. Бу белгилар турли халқлар ёзувларида кўп ҳолларда шаклан бир хил ёки қисман ўзгача бўлган ва, асосан, бир хил вазифани ифодалаган.

Ҳозирги давр ёзувини тиниш белгиларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас, чунки ёзма нутқнинг ҳар томонлама ривожланиши, матбуот ва нашриёт ишларининг кенг таракқий этиши, фан ва техниканинг турли тармоқларига оид кўплаб китобларнинг нашр этилиши ёзувнинг ажралмас қисми бўлган пунктуацияга бўлган ҳаётий талаб ва эҳтиёжни кучайтирди. Ўзбек тилшунослигида ҳам пунктуациянинг вазифалари ва қўлланиш доираси кенгайди, бу борада муайян изланишлар олиб борилди, ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари ишлаб чиқилди.

Тилшуносликда *пунктуация* термини тиниш белгиларининг ишлатилиши ҳақидаги қонун-қоидалар мажмуи ва тиниш белгиларининг ўзига нисбатан ишлатилади. Пунктуация (лотинча *punctum* – нуқта) – тилшуносликнинг мустақил бўлими сифатида тиниш белгилари тизими ва уларнинг қўлланиш қонун-қоидаларини ўрганади. Пунктуация қоидалари ва меъёрларини билиш эса ёзма фикрни аниқ ва тўғри, мантиқли ва ифодали, раво ва тушунарли ҳамда мақсадга мувофиқ баён қилишда муҳимдир.

Тиниш белгиларининг асосий вазифаси ёзувда ифодаланадиган нуткнинг фикрий бўлинишини, гапнинг қандай қисмларга ажралишини ва у бўлақларнинг ўзаро муносабатларини кўрсатишдан иборатдир. Бундан ташқари, тиниш белгилари кўшимча маъно кўринишларини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Бунда улар нуткнинг бирор бўлаги ёки гап қандай мазмун англатганини ифодалаш учун ишлатилади.

Шундай ҳолатлар бўладики, тиниш белгилари ўрнининг ўзгариши ёки ўз ўрнида ишлатилмаслиги гап мазмунини бутунлай ўзгартиради. Масалан:

Афанди подшога қараб: “Сиз аҳмоқ одам эмассиз”, – деди. (Латифадан) Мазкур гапда аҳмоқ сўзидан кейин вергул қўйилса ҳамда оғзаки нутқда қисқа тўхтам билан айтилса, гапдан подшонинг ақллилиги эмас, балки аҳмоқ ва ёмон одамлиги англашилади. Аксинча, ёзувда вергул қўйилмаса, оғзаки нутқда қисқа тўхтам бўлмаса, подшонинг аҳмоқ эмаслиги тушунилади.

Замонавий рус пунктуацияси билан шуғулланган Н.С.Валгинанинг шундай гапи бор: “Тиниш белгиларни ўрганиш мумкин эмас, балки уларни қўллашни ўрганиш керак”.³ Олима бу фикри замирида тиниш белгиларнинг кенг вазифаларга, имкониятларга эгалигини ҳам назарда тутган бўлса, ажаб эмас. Чунки тиниш белгилари дастлаб фақат график белги вазифасини ўтаган бўлса, ҳозир уларнинг вазифалари бир қадар кенгайган. Олима фикрида давом этиб ёзади: “Ҳозирги тиниш белгилари ўзида улкан имкониятларни мужассам этади, улар ёзувчига нафақат фикрларини, балки ҳис-туйғуларини ҳам етказишда ёрдам беради”.

³ Бу ҳақда қаранг: Валгина Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – М., 2004. – С.12.

Дархақиқат, пунктуация, бир томондан, ижодкорга ўз ёзма нутқини аниқ, тўғри ва ифодали баён этиш имкониятини берса, иккинчи томондан, ўқувчига муайян матндаги фикрни муаллиф баён этганидек, у кўзда тутгандек тушунишини таъминлайди.

Умуман, саводхонликни оширишда орфография (имло) қоидаларини эгаллаш қанчалик зарур бўлса, тиниш белгиларини ўринли қўллай билиш малакасини ҳосил қилиш ҳам шунчалик аҳамиятлидир.

Пунктуация ижтимоий ҳодиса сифатида давр ўтиши, ёзувнинг тараққий этиши билан ўзгариб, такомиллашиб келган. Табиийки, ёзувда дастлаб қўлланилган тиниш белгиларининг қўйилиш ўрни ҳозирги ҳолатидан бошқача бўлган, қолаверса, вазифалари ҳозиргидек аниқ ва мураккаб ҳам бўлмаган. Масалан, ўзбек пунктуацияси масалалари билан шуғулланган тилшунос К.Назаров дастлаб юлдузча ва ромб кўринишидаги ўндан ортик ишораларнинг нуқта вазифасида ишлатилгани ҳақида маълумот берган⁴.

Тиниш белгилари ичида энг қадимийси нуқта бўлиб, бу белги номи кейинроқ тиниш белгиларини ўрганадиган соҳа номининг келиб чиқишига асос бўлган. Дастлаб нуқта вазифасида турли шаклдаги ишоралар (ромб, айлана, юлдузча, тўртбурчак ва б.) қўлланган. Жумладан, қадимги лотин, юнон, гот ёзувларида сўзлар баъзан бўш жой (интервал), баъзан нуқта ёрдамида бири-биридан ажратилган. Ёзувда сўзларни нуқта билан ажратиш Ўрта Осиё халқларининг оромий, руник ёзув намуналарида ҳам қисман учрайди.

XIX асрнинг охирига келиб нуқтанинг ҳозирги қўлланиш ўрни қатъийлашган. Бундан кўринадики, давр талабига боғлиқ

⁴ Назаров К. Ўзбек пунктуацияси тарихи. – Тошкент, 1976. – Б.7.

холда пунктуацион тизим ҳам ўзгариб боради, мукаммаллашади, қатъийлашади. Шунингдек, тиниш белгилари сони, уларни қўллаш меъёрлари тиллараро ҳар хилдир. Пунктуация айрим халқлар ёзувида олдин, айримларида эса нисбатан кейин пайдо бўлган.

Бугунги кунда тиниш белгилари нафақат гапнинг синтактик қурилиши, интонациясига, балки семантик структурасига, ифода мақсадига ҳам таъсир этадиган муҳим воситага айланган.

Пунктуация ёзув сингари миллатнинг маданий бойлиги ҳисобланади. Ундан фан, таълим, матбуот, нашриёт, маориф ва маданият ходимлари, умуман жамият ҳаётининг барча жабҳаларида кенг фойдаланилади.

Замонавий ўзбек адабий тили ва унинг вазифавий услублари тараққиёти, ёзув маданиятининг ўсиши, матбуот ва нашриёт ишларининг кенг ривожланиши пунктуациянинг ижтимоий-амалий аҳамиятини оширмоқда. Шулардан келиб чиқиб, тиниш белгиларининг асосий вазифалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Ёзув орқали ижодкор (муаллиф) ва ўқувчи ўртасида амалга ошадиган ижтимоий алоқа-аралашувнинг тўғри боришига ёрдам бериш. Агар муайян гап якунида ижодкор ундов ёки сўроқ белгисини қўйса, ўқувчи шу белгилар ёрдамида гапда сўроқ ёки ундов, ҳис-ҳаяжон мазмуни борлигини англайди ва муаллиф мақсадини аниқ тушунади.

2. Ёзма нутқдаги мақсад, мазмун ва сўзларнинг маъно қирраларини аниқлаштиришда иштирок этади. Масалан, гап охирига қўйилган нуқта, сўроқ ва ундов белгилари ёки кўпнуқта шу гапда қандай мазмун, сўзловчининг нутқий мақсади

ифодаланганлигини билдиради, айти пайтда, уларни бир-биридан фарқлайди.

3. Гап курилишини аниқ белгилашга ёрдам беради. Бунда гап бўлаклари, гапнинг тузилишига кўра турлари (сода ёки кўшма), уюшиқ ва ажратилган бўлақлар, ундалма, киритмалар орасидаги чегарани, боғловчисиз кўшма гап қисмлари ҳамда муаллиф ва кўчирма гап ўртасидаги муносабатни кўрсатади.

4. Ёзма нутқнинг ихчам ва раван ифодаланишини таъминлайди. Қиёсланг: *Тошкентдан Бухорога қатнайдиغان поезд / “Тошкент – Бухоро” поезда*. Кейинги мисолда тиренинг қўлланиши гапни анча ихчамлаштирган.

5. Ёзма нутқда мураккаб фикрий муносабатларни ифодалашда қўлланади. Масалан, бадий асарларда қахрамон руҳияти ва ҳис-туйғуларини беришда ижодкорлар тиниш белгилардан унумли фойдаланадилар:

– *Умид... борми, табиб?.. – Турсунбой жонталашининг овози титраб чиқди.* (У.Ҳамдам. Исён ва итоат)

– *Ёмонлик қилмаган бўлсангиз мунча қўрқасиз, Раҳимбой ака?! Ўғри эмассиз, бузуқи эмассиз – тўғрими?! – Раҳимқул Бозорнинг ўзига тикилиб турган кўзларига тик боқолмай тарракдек қотди.* (Х.Дўстмуҳаммад. Сўроқ)

Гапларнинг биринчисида кўпнукта орқали қахрамоннинг ички кўрқуви, гапиришга ботина олмаётгани ифодаланган бўлса, сўроқ белгиси ва кўпнуктанинг бирга қўлланиши савол берувчининг кучли ҳаяжонини ёритишга хизмат қилган. Иккинчи гапда сўроқ ва таажжуб муносабатлари ифодаланган.

Маълумки, қадимги ёзувлар, пиктографик (расмга асосланган ёзув) ёки логографик (алоҳида белги, шакллар орқали

фикр ифодалаш) шаклда бўлганлиги сабабли тиниш белгиларига эҳтиёж сезилмаган. Ижтимоий онгнинг ўсиши ва шунга боғлиқ ҳолда ёзувнинг тараққий этиши билан тиниш белгилари вазифасини бажарувчи турли ишоралар, кейинчалик тиниш белгилари ишлатила бошланган.

Пунктуациянинг пайдо бўлиш даври турли тилларда ҳар хил бўлиб, уларнинг хусусиятлари ҳам бир-биридан фарқли бўлган. Масалан, анъанавий пунктуацион тизимнинг шаклланиши Европа ёзувида XV асрдан, рус ёзувида XVIII асрдан, ўзбек ёзувида XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Шу сабабли пунктуация тарихи ҳар бир халқнинг ёзув тарихи, маданияти асосида ўрганилади.

Илмий манбаларда пунктуациянинг пайдо бўлиш асослари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:⁵

1. Ёзув тизимининг мураккаблашуви – синтетик усулдан аналитик усулга ўтилиши.

2. Ёзувнинг такомиллашуви натижасида тиниш белгиларини қўллашга бўлган эҳтиёж, заруратнинг туғилиши.

3. Тил ва тафаккурнинг диалектик тараққиёти туфайли турли ҳолат ва эмоционал-экспрессив муносабатларни ифодалаш заруриятининг пайдо бўлиши, шунингдек, тилнинг нафақат алоқа воситаси, балки эстетик ҳодиса сифатидаги моҳиятининг такомиллашуви натижасида пунктуация ва бошқа ёндош ҳодисалар интеграциясининг юзага келиши.

4. Турли ёзувларнинг ўзаро таъсирлашуви. Масалан, Ғарбий Европа ёзувининг рус пунктуацияси тараққиётига, кирилл алифбосига ўтилиши билан рус ёзуви ва пунктуациясининг ўзбек пунктуацияси тараққиётига таъсир этиши ва ҳоказо.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Назаров К. Ўзбек пунктуацияси тарихи. – Тошкент, 1976. – Б. 28–29; Bahrididnova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – В. 7.

Тиниш белгиларининг ўзига хос хусусиятлари

Тиниш белгисига қўйиладиган асосий талаблардан бири – уларнинг махсус шаклга эга бўлишидир. Шу жиҳати билан тиниш белгилари ёзувдаги бошқа воситалар (белги)дан фарқланади. Ва, албатта, ёзувда ишлатилган ҳар қандай ишора (белгилар)ни тиниш белгилари сирасига киритиб бўлмайди. Масалан, ёзувдаги айрим сўзлар ёки жумлаларни ажратиш кўрсатиш жиҳатидан курсив (қиялама, сўзларни бир томонга эгиб ёзиш)нинг вазифаси қўштирноқнинг баъзи вазифасига ўхшайди, лекин курсив тиниш белгиси эмас.

Рус тилшунослигида абзацни пунктуацион воситалар тизими ичида қараш аънанаси мавжуд. Масалан, А.Н.Гвоздев тиниш белгиларини шарҳлар экан, шундай ёзади: “Вазифасига кўра абзац тиниш белгилари сирасига киради... Абзац янги фикрлар қаторининг кўрсаткичи сифатида хизмат қилади; абзац ичида мустақил гаплар билан ифодаланган фикрлар, барибир, мазмунан бирлашган бўлади ва муайян кичик мавзунини ривожлантиради... Бир неча гап ёки ҳатто битта гапни алоҳида абзац сифатида ажратиш бу гапларга муайян салмоқ бахш этади, бундай ажратиш муаллиф томонидан ўз мақсадига боғлиқ тарзда амалга оширилади”⁶.

Таъкидлаш лозимки, абзацни тиниш белгилари қаторига киритиш учун грамматик асос йўқ ва у ўз график шаклига ҳам эга эмас. Шу сабабли абзац ҳам тиниш белгиси ҳисобланмайди.

Биз тиниш белгиларининг ўзига хос хусусиятларини қуйидагича кўрсатамиз:

⁶ Бу ҳақда қаранг: Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2019. – Б. 70.

1. Тиниш белгиларининг ҳар бири ўз график шакли ва қўлланиш тизимига эга. Тиниш белгиларининг айна жиҳатини баъзи белгиларга қиёслаш орқали аниқ тасаввурга келиш мумкин. Масалан, оралиқ белгиси (пробел) ёзувда сўзни бошқа сўздан ажратади, лекин тиниш белгиси бўлиш учун ажратиш хусусиятининг ўзи етарли эмас. Айтилганидек, умуммеъёр асосидаги ўз график шаклига эга бўлиши керак.

2. Тиниш белгиларининг қўлланиши нутқнинг ифода мақсади, семантик-грамматик тузилиши билан боғлиқ. Масалан, дарак гап охирида қўйиладиган нукта шу гапдан дарак, хабар мазмуни ифодаланаётганини билдиради ва гапнинг тугалланганлигини кўрсатади.

3. Ҳар бир тиниш белгиси муайян ижтимоий вазифани бажаради. Тиниш белгилари миллий ёзувнинг таркибий қисми бўлиб, умумий меъёрлар асосида қўлланади. Нутқнинг шаклидан қатъи назар, аниқ бир маънони ифодалайди, бирдек тушунилади ва тасаввур қилинади. Демак, тиниш белгилари кишилар ўртасида ёзув орқали амалга ошириладиган ижтимоий муносабат – фикрлашувни таъминлаш учун хизмат қилади.

ЎЗБЕК ПУНКТУАЦИЯСИ ТАРИХИ

Илмий манбаларда ўзбек ёзувида тиниш белгиларининг қўлланиш даври сифатида XIX асрнинг иккинчи ярми кўрсатилади⁷.

Тарихда ўзбекча матнларда ҳозиргидек шакл ва мазмундаги тиниш белгилари қўлланмаган, аммо қадимги қўлёзмаларда тугал фикрни ёки унинг айрим қисмларини бўлақларга ажратувчи махсус ишоралар ишлатилган.⁸ Жумладан, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асари қўлёзмасида (Истанбулдаги Миллат кутубхонаси, арабча асарлар бўлими, инв. №4189) туркий сўз ва унга берилган туркий мисолларни матнда ажратиш учун тепасига қизил чизиқ тортилган. Боб номлари, мисоллар, изоҳ учун келтирилган ҳарфлар қизил сиёҳда берилган. Асардаги ҳар бир сўз-мақола баргсимон белги билан ажратилган⁹.

Шунингдек, профессор Қ.Содиқов ҳам тиниш белгиларининг қўлланиш тарихига диққат қаратиб, қуйидагиларни келтиради: “Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари Наманган (ТошДШИ қошидаги Шарқ қўлёзмалари маркази, инв. №1809) ҳамда Қоҳира (Миср миллий кутубхонаси, инв. №168) нусхаларида боб номлари алоҳида қатордан берилган. Наманган нусхасида боб номлари алмаштирилиб, қора ва қизил сиёҳда битилган. Қоҳира нусхасида асар ичидаги боб номлари асосий

⁷ Назаров К. Ўзбек пунктуацияси тарихи. – Тошкент, 1976. – Б. 31.

⁸ Ғозиев Ҳ. Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти. – Тошкент, 1979. – Б. 5.

⁹ Бу ҳақда қаранг: Алимухаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва матнни англаш учун ишлатилган ишоралар ҳақида // Хорижий филология. 1-сон. – Тошкент, 2016. – Б. 49.

матндан катта ҳарфлар ва қалинроқ сиёҳ билан ажратилган. Асарнинг Ҳирот нусхасида (Вена миллий кутубхонаси) матндаги сўзлар ва баъзи ҳарфларни тўғри тушуниш учун ўрни билан араб ёзувидаги ҳарфлардан фойдаланилган”¹⁰.

Умуман, ўзбек пунктуацияси тарихи, тараққиёт йўллари ҳамда илмий назарий асослари масаласи анча мураккаб. Мутахассислар бу мураккабликнинг сабабларини қуйидаги омиллар билан боғлиқ деб ҳисоблайди:

1) ўзбек пунктуацияси тарихининг кенг ва чуқур текширилмаганлиги ва илмий асосда етарлича ўрганилмаганлиги;

2) кадимги ўзбек тили ёдгорликларининг араб алифбосида бўлганлиги, улардан маълум қисмининг умумтуркий тилларга мансублиги;

3) ўзбек тили ёдгорликларининг яқка шахслар – хаттотлар томонидан кўчирилганлиги;

4) Ўзбекистонда матбаачиликнинг пайдо бўлиши, матбуот ва нашриёт ишларининг ривожланиши¹¹.

Пунктуация тарихини белгилашда халқнинг ёзув тарихи муҳим ўрин тутди. Чунки ёзув тарихи билан боғлиқ маълумотлар пунктуация тарихини даврлаштиришда асосли маълумотлар беради.

Маълумки, ўзбек халқи ўз тарихий тараққиёти давомида сўғд, ўрхун-энасой, уйғур, араб, лотин ва кирилл ёзувларидан фойдаланган ва уларда ҳам муайян белгилар, ишоралар қўлланганки, буларнинг барини ҳозирги ўзбек тили пунктуациясининг асослари дейиш мумкин. Масалан,

¹⁰ Содиқов Қ. “Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. – Тошкент, 2010. – Б. 16–18

¹¹ Назаров К. Кўрсатилган асар. – Б. 30.

V–VIII асрларда Ўрта Осиёда кенг ишлатилган руник ёзувларда “ажратувчи белгилар”дан фойдаланилган.

Қадимги манбалар тадқиқи бўйича изланиш олиб борган олимларнинг маълумот беришича, Ўрхун-Энасой ёдгорликлари орасида “Ирқ битиги” турли ишоратларга бойлиги билан ажралиб турган. Ундаги ишоралар ҳақида қуйидаги фикр айтилади: “Асардаги бўлимлар бир-биридан қора сиёхли қўшалок келган бир, икки, уч ҳамда тўртта кичик думалоқлар тизими билан ажратилган. Думалоқларнинг ичи қизил сиёх билан бўялган. Бу тартибга асарнинг бошидан охиригача амал қилинган. Асарнинг ҳар бир бўлими янги катордан бошланган”¹².

Шунингдек, бу давр ёдгорликларида икки нуқта (:) билан бир каторда, бир нуқта (•) ҳам қўлланган бўлиб, ушбу белгилар (қизил сиёхта) сўз ва жумлаларни бир-биридан ҳамда қўшимчаларни сўзлардан ажратишга хизмат қилган.

VIII асрга келиб араб ёзуви қўллана бошлангач, “ажратувчи белгилар” билан боғлиқ анъана бузилган ва уларнинг ўрнига араб ёзувиغا хос бошқа ишоралардан фойдаланилган.

Манбаларда араб ёзувида “ёрдамчи воситалар” сифатида қуйидаги ишоралар қўллангани ҳақида маълумотлар учрайди:

а) “таъкид белгилари” – тик тўғри чизик, қизил ва қуюқ қора ранглар;

б) “маъно белгилари” – Қуръондаги туруш ва детерминативлар;

в) “безак белгилари” – булар XIV–XIX асрларда ёзувда кенг қўлланган бўлиб, бу даврда араб ёзувини ислоҳ қилиш, шунингдек, сўзларни ажратиб ёзиш анъанаси юзага келган;

¹² Алимухаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва матнни англаш учун ишлатилган ишоралар ҳақида // Хорижий филология. 1-сон. – Тошкент, 2016. – Б. 51.

г) тиниш белгилари. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, араб графикаси асосидаги ўзбек ёзувида махсус тиниш белгилари кўллана бошлаган¹³.

Ўзбек тили пунктуацияга доир тадқиқотлардаги фикрларга таяниб, ўзбек пунктуацияси тарихини қуйидагича даврлаштириш мумкин¹⁴:

1. I – VIII асрлар. Бу даврга оид оромий ва туркий руник ёзувдаги манбаларда ишлатилган тиниш белгиси характеридаги воситаларнинг дастлабки вазифаси ажратиш бўлган, яъни гап қисмлари маълум оралиқ масофа – интерваллар воситасида ажратилган. Бу белгилар ҳеч қандай маъно ифодаламаган, шунчаки сўзларнинг ўзаро қўшилиб қолмаслигига хизмат қилган.

2. IX – XIX асрлар. Пунктуация тараққиётининг бу даврида араб графикасига асосланган эски ўзбек ёзуви амалда бўлган ва ажратувчи белгилар тугалланганлик, хабар, сўроқ, буйруқ каби қўшимча вазифаларни бажара бошлаган. Маъноларни ёки гап мазмунини фарқлаш учун нуктанинг турли кўринишларидан фойдаланилган.

3. XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг охирларигача бўлган давр. Бу вақтга келиб тиниш белгилари тизими ва уларнинг вазифалари аниқлаштирилган ва тил эгаларида тиниш белгиларини қўллаш малакаси шаклланган. Босмаҳоналар, нашриётлар пайдо бўлиб, китоб, газета ва журналлар нашр этилган. Табиийки, бунда нашр этилган ишлардаги ҳар бир фикрни ўқувчига аниқ ва тўғри етказиш зарурияти туғилган.

¹³ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 31; Ғозиев Ҳ. Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти. – Тошкент, 1979.

¹⁴ Бу ҳақда қаранг: Назаров К. Кўрсатилган асар. – Б. 30 – 33; Bahriddinova B. Zamonaviy o'zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – B. 8–9.

Ўзбек пунктуациясининг шаклланиши ва ривожда, айниқса, 1871 йилнинг 28 апрелидан бошлаб, 1917 йилнинг бошларигача (деярли 50 йил мобайнида) мунтазам равишда нашр этилган “Туркистон вилоятининг газети” муҳим ўрин тутган. Бу даврда таржимачилик ҳам жуда ривожланган ва айни жараёнда аслиятдаги тиниш белгилари ҳам ўзбекча нусхага ўтган.

4. XX асрнинг охиридан ҳозиргача бўлган давр. Соҳада изланишлар олиб борган тилшунослар томонидан пунктуациянинг назарий ва амалий масалалари ўрганилган, тиниш белгиларини қўллаш бўйича қоидалар такомиллаштирилган.

Ўзбек пунктуацияси тарихи ҳақида сўз борар экан, бевосита Алишер Навоийнинг тиниш белгилари вазифасида қўллаган турли ишоралари кизиқтириши табиий. Илмий манбаларда шоир асарларида турли мақсадларда бир неча ишоралар қўллангани ҳақида маълумотлар бор. Масалан, Р.Алимуҳаммедов қуйидагиларни ёзади: “Туркиядаги Сулаймония кутубхонасининг Фотих бўлимида (инв. №4056) сакланаётган Алишер Навоийнинг куллиётида жамланган барча асарларида қора ва қизил сиёҳдан кенг фойдаланилган. Жумладан, қўлёзмадаги “Мажолис-ун-нафоис”даги ҳар бир мажлис ва унда келтирилган шоирлар номи қизил сиёҳда битилган. Мисол тариқасида келтирилган шеърини парчалар олдида ёзилган *шеър* сўзи қизилда берилган. Навоийнинг насрий асарлари, жумладан, “Муншаот” ичида берилган назмий парчалар асосий матндан жой ташлаб битилган. Матнга кўз ташлаган ўқувчининг диққатини матннинг мана шу еридаги бўш жой ўзига тортади. Бу, ўз навбатида, ўқувчига матнни тушунишга ёрдам беради”¹⁵.

¹⁵ Алимуҳаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва матнни англаш учун ишлатилган ишоралар ҳақида. Хорижий филология. 1-сон. – Тошкент, 2016. – Б. 50.

Умуман, қадимги туркий матнларда ҳозирги даврдагидек пунктуацион белгилар қўлланмаган бўлса-да, уларда ўқувчи учун матнни англаш ва фикрни тушунишни енгиллаштириш мақсадида турли ишоратлардан фойдаланилган. Буларга матннинг турли рангларда берилиши, матн ости ва матн усти белгилари, матн орасида жой қолдириш, сўзлар орасида турли белгиларнинг ишлатилиши ва бошқаларни келтириш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ўзбек пунктуацияси тараққиётида ўзбек вақтли матбуотининг биринчи қалдирғочи бўлган “Туркистон вилоятининг газети” салмоқли ўрин тутди. Бу газета ўша давр ўзбек маданияти, ўзбек адабий тили ва ўзбек графикасининг намунаси сифатида ҳам муҳим тарихий ҳужжат ҳисобланади. Таъкидлаш керакки, газета ўзбек ёзув маданиятининг янада ривожланиши ва такомиллашувида, ўзбек адабий тили меъёрларининг шаклланиши ва такомлида муҳим ўрин тутган. Шу сабабли ўзбек пунктуацияси тарихи, унинг шаклланиши ва ривожланиши, тараққиёт қонунларини ўрганишда тадқиқотчилар мазкур манбага асосландилар. Жумладан, К.Назаров ўз тадқиқотида “Туркистон вилоятининг газети”га кўп мурожаат қилган¹⁶.

Олимнинг ёзишича, “ўша давр ёзувида қўлланувчи барча ёзув белгилари “Туркистон вилоятининг газети”да ҳам ишлатилганини кўрамиз. Буларни шундай гуруҳлаб ўрганиш мумкин:

- а) ҳарфлар;
- б) рақамлар;
- в) турли фанларга оид илмий белгилар;
- г) тиниш белгилари (пунктуация);

¹⁶ Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент, 1974. – Б. 17–22.

д) транскрипцион ва диакритик белгилар;

е) турли шаклдаги “безак” белгилар”¹⁷.

Тиниш белгиларининг айна газетада қўлланиш ҳолатларига таяниб, ўзбек пунктуацияси тарихи, тиниш белгиларининг ўзбек матбуотида ишлатилиш даври юзасидан қуйидагиларни айтиш мумкин: Тиниш белгилари “Туркистон вилоятининг газети”да 1870 йилдан, яъни газета нашр этилган йилданок қўллана бошланган ва бунда рус тили пунктуациясининг тажрибаларидан ижодий фойдаланилган. Бироқ ҳозирги кунда амалдаги ёзувимизда қўлланаётган тиниш белгиларининг ҳаммаси ҳам газета саҳифаларида бир вақтдан бошлаб ишлатилган эмас, яъни улар қуйидагича бирин-кетин қўллана бошланган:

1. “Туркистон вилоятининг газети”да нисбатан олдин ишлатилган тиниш белгиси тире бўлган. У газетанинг 1871 йилдаги 20-сонидан қўлланган бўлиб, ундан дастлаб иш қоғозлари ва эълонларда фойдаланилган.

2. Кўпнукта “Туркистон вилоятининг газети”да 1872 йилги 18-сонидан бошлаб қўлланган. Дастлаб расмий қоғозларда (турли ҳужжатлар, ҳисоб-китоб, почта қоғозлари ва эълонларда) ишлатилган. Кўпнукта 1901 йилдан сўроқ ва ундов белгилари билан биргаликда қўлланган.

3. Қавс “Туркистон вилоятининг газети”да энг кўп фойдаланилган тиниш белгиси бўлиб, у 1873 йилнинг 6-сонидан бошлаб қўлланган. Шунингдек, қавснинг ўша даврдаги шакли, вазифаси, қўлланиш ўрни ҳозиргидан фарқланган. Манбаларда қавснинг беш хил шаклда ишлатилгани ҳақида маълумот берилган, яъни одатдаги қавс, катта қавс, ўрта қавс, гулли қавс, “безак” қавс (бунда “безак” белгиси қавс вазифасида ишлатилган).

¹⁷ Назаров К. Кўрсатилган асар. – Б. 17–22.

4. Нукта вазифасини дастлаб, бўш жой – жумлалар орасидаги пробел бажарган. 1875 йилдан бошлаб, турли хил “безак” белгилардан нукта вазифасида фойдаланилган. Нуктанинг ҳозирги шакли газетада 1881 йилдан қўлланган.

5. Тиниш белгиларининг ўзбек вақтли матбуотида дастлабки қўлланиш усули ва шакли ҳозиргидан фарқланган. Масалан, сўрок, вергул, нуктали вергул каби тиниш белгилари араб ёзувига мос равишда ўнгдан чапга томон йўналтирилган. Қўштирноқнинг уч хил шаклда бўлгани ҳақида маълумотлар келтирилган: одатдаги қўштирноқ (“ ”); бурчак шаклидаги қўштирноқ (« »); “ярим ой” ёки қўшқавс шаклидаги қўштирноқ.

6. Ўзбек тилидаги ёзувларда амалда қўлланаётган тиниш белгиларининг ҳаммаси “Туркистон вилоятининг газети”да 1901 йилдан қўллана бошлангач, уларнинг вазифалари, қўлланиш ўрни қатъийлашган. Уларни ёзувда ишлатиш одат тусига кирган¹⁸.

Таъкидлаш керакки, ўзбек тилидаги аксар тиниш белгиларининг ишлатилиши “Туркистон вилоятининг газети” билан боғлиқ бўлсада, айрим тиниш белгиларининг ўзбекча матнларда қўлланиши бу газетадан анча аввалроқ бошланган.

Тиниш белгилари ҳақидаги дастлабки илмий маълумотлар Ашурали Зоҳирий ва Абдурауф Фитрат асарларида учрайди. Жумладан, Фитрат тиниш белгиларини **туруш белгилари** номи остида ўрганиб, “Нахв” асарида 12 та тиниш белгисини келтиради ҳамда қуйидагича номлайди: “Нукта (.), бир тиниш (;), ярим тиниш (,), сўраш белгиси (?), ундаш белгиси (!), қўш нукта (:), тирноқлар (“ ”), ёйлар (), тўртқўл ёйлари [], улкан ёйлар { }, чизик (–), нукталар (...)”¹⁹.

¹⁸ Бу ҳақда қаранг: Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент, 1974. – Б. 20–22.

¹⁹ Fitrat. Nahv. – В. 8.

Фитрат “Нахв” асарида тиниш белгилари ҳақида шундай дейди: “Туруш белгилари – сўзларни тўплаб, бир-бирига бойлаб гап тузишда ўй қулай англансин деб турли белгилар ишлаймиз. Буларнинг ҳаммаси бирдан туруш белгилари ёки соддача турушлар дейилади”²⁰.

Демак, ҳар бир тиниш белгиси ўзининг ҳозирги аниқ шакли ва вазифасига эга бўлгунча маълум муддат ва тажриба жараёнидан ўтган.

Ҳозирги ўзбек тилида 10 та тиниш белгиси мавжуд бўлиб, уларнинг ўз тарихи, график шакли ва қўлланишининг илмий асослари мавжуд.

1.	Нуқта (.)	6.	Сўроқ белгиси (?)
2.	Вергул (,)	7.	Ундов белгиси (!)
3.	Нуқтали вергул (;)	8.	Кўпнуқта (...)
4.	Икки нуқта (:)	9.	Қавс (), []
5.	Тире (-)	10.	Қўштирноқ – (“ ” , « »)

Мавжуд илмий манбаларда тиниш белгиларининг ўзбек ёзувида қўлланиш тарихи қуйидагича кўрсатилган:

Нуқта энг қадимий тиниш белгиларидан бири бўлиб, у ёзув белгиси сифатида қадимги араб манбаларида Абдул

²⁰ Fitrat. Кўрсатилган асар. – Б. 6.

Малик халифалиги (ҳижрий I аср) давридан қўллана бошлаган. Аммо қадимги матнларда нукта том маънодаги тиниш белгиси сифатида эмас, балки турли мақсадларда ишора белгиси сифатида ишлатилган. Ўзбек манбаларида тиниш белгиси сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмидан қўллана бошланган.

Вергул²¹ энг кўп қўлланадиган тиниш белгилар жумласига киради. Унинг қўлланиш ўрни, шакли турли даврларда ва турли тилларга оид ёзувларда ҳар хил бўлган. Ўзбек тилида вергул *тескари пеш, пеш, ярим туриш, ярим тиниш* каби номлар билан ҳам юритилган. Вергул дастлаб қисқа пауза учун ишлатилган, кейинчалик унинг қўлланиш доираси ва вазифаси кенгайган. Вергул XV асрдан бошлаб Ғарбий Европада, ўзбекча матнларда эса XX асрдан, хусусан, “Туркистон вилоятининг газети” да 1901 йилдан, “Тараққий” газетасида 1906 йилдан учрайди. Вергул энг кўп қўлланувчи ва энг кўп вазифа бажарувчи тиниш белгиларидан ҳисобланади.

Сўроқ белгиси гап охирида қўлланувчи асосий белгилардан ҳисобланади. Унинг келиб чиқиши лотинча “*questio*” – сўроқ сўзига бориб тақалади. Профессор А.Н. Гвоздёв сўроқ белгиси (?) *questio* сўзининг бош ҳарфидаги *Q* нинг шаклига асосланганини кўрсатади.²² Дастлаб сўроқ маъносида мазкур сўзнинг биринчи ҳарфи *Q* ишлатила бошланган, кейинчалик унинг шакли ҳозирги ҳолатга (?) келиб қолган.

Бу белги ўзбекча матнларда 1885 йилдан учраб турган, 1900 йилдан сўнг мунтазам қўллана бошланган.

Ундов белгиси ўзбек ёзувларида XX асрдан кўпчилик тиниш белгилари каби ўша даврнинг ягона адабий тил меъёрларига амал

²¹ Французчада *вергул* демакдир.

²² Бу ҳақда қаранг: Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 60.

килинган “Туркистон вилоятининг газети”да мунтазам қўлланган. Мутахассисларнинг фикрича, у лотинча “lo” ундов сўзидан келиб чикқан бўлиб, ундаги “l” ҳарфининг нукта билан қўшилишидан ҳосил бўлган.

Қавс ўзбек ёзувида тиниш белги сифатида XIX асрнинг охирги чорагидан бошлаб ишлатила бошланган. Дастлаб “Туркистон вилоятининг газети”да 1873 йилда қўлланган. Қавс чегараловчи тиниш белгиларидан бўлиб, ёзма нутқдаги муайян қисмнинг синтактик жиҳатдан бошқа қисмлар билан кучсиз боғланганлигини, семантик жиҳатдан у ёки бу даражада алоқадорлигини кўрсатади. Қавс – икки таркибли тиниш белгиси. У якка ҳолда ҳам, қўш ҳолда ҳам (очилувчи ва ёпилувчи қавс) ишлатилиши мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида қавснинг қўлланилиш доираси ҳамда вазифаси кенгайган. Илгари фақат асосий гап билан маъноси яқин бўлмаган қисмлар қавс билан ажратилган бўлса, ҳозирги кунда асосий матн билан мазмун жиҳатдан алоқадор матнлар ҳам қавсга олинади. Бу ўзбек тили вазифавий услубларининг ривожланиши, ўзбек пунктуациясининг такомиллашуви билан боғлиқдир.

Кўпнукта ўзбекча матнларда XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ишлатила бошлаган. 1876 йилдан эътиборан “Туркистон вилоятининг газети”да мунтазам қўлланган.

Кўпнукта ижодкорнинг турли ҳис-туйғулари, мақсад ва истакларини ёзувда акс эттиришга имкон беради. Бу жиҳатдан кўпнуктанинг ёзма нутқ учун аҳамияти каттадир.

Тире (французча tiret – чизиқча, tîrer – тортиш, узайтириш) узун чизиқ билан ифодаланадиган тиниш белгисидир. Тире ўзбек ёзувида XIX асрнинг 70-йилларига келиб қўллана бошлаган. Бу белги гаплар, қўшма гап қисмлари, гап бўлаклари орасидаги

синтактик муносабатларни кўрсатиш учун ишлатилади. Тире 30-йилларда *чизиқ* термини билан, кейинчалик чизиқча (дефис) дан фарқлаш мақсадида *тире* термини билан аталишга ўтган.

Қўштирноқнинг ўзбек ёзувида тиниш белгиси сифатида ишлатилиши XIX асрнинг 80-йилларига тўғри келади. У 1886 йилдан “Туркистон вилоятининг газети”да қўлланган.

Икки нукта ўзбек ёзувида нисбатан кейин пайдо бўлган тиниш белги ҳисобланади. Унинг илк қўлланиш даври XIX аср охири XX аср бошларига тўғри келади.

Нуктали вергул ўзбек ёзувида 1885 йилдан бошлаб учрайди. Бу тиниш белгиси бошқа тиниш белгиларига нисбатан кам қўлланади.

ЎЗБЕК ПУНКТУАЦИЯСИ АСОСЛАРИ

Тилшуносликда пунктуация асослари масаласи муҳим муаммолардан ҳисобланади. Пунктуация асослари масаласи билан пунктуация тамойилларини ўзаро фарқлаш лозим.

Пунктуация асослари деганда, муайян тилдаги тиниш белгиларининг қандай назарий таянч заминида қўлланиши тушунилади²³.

Пунктуация ёзма нутқнинг ифода мақсадига асосланади: тиниш белгилари ёзма нутқда ифодаланиши лозим ва зарур бўлган мақсадга боғлиқ ҳолда ишлатилиб, маълум коммуникатив вазифани бажаради. Мақсад ҳар бир тил грамматик қурилишига мос равишда турли хил шакл ва усулларда ифодаланади. Шунга кўра, тиниш белгилари тиллараро ҳар хил қўлланади.

Мавжуд илмий манбаларга кўра, пунктуация асослари асосан уч хил ёндашув асосида белгиланади. Мазкур ёндашувлар масалага турлича ёндашиш, тиниш белгиларининг асосий вазифаларини турлича аниқлаш туфайли келиб чиққан. Масалан, К.Назаров бу қарашларни қуйидагича гуруҳлайди²⁴:

1. Пунктуацияга маънони асос қилиб олиш. Бу қараш вакиллари (С.И.Абакумов, А.Б.Шапиро ва бошқалар) пунктуация қоидаларини белгилашда кўпроқ мазмунга эътибор берадилар. Тиниш белгиларининг қўлланишини маънога боғлаб изоҳлайдилар.

2. Пунктуацияга грамматик қурилишни асос қилиб олиш. Улар (С.Булич, Н.Греч, Ш.Абдурахмонов ва бошқалар) тиниш

²³ Bahrididina V. Zamonaviy o'zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – B. 9.

²⁴ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 34.

белгиларининг қўлланишини аниқлашда кўпроқ гапнинг синтактик курилишига диққат қилиб, тиниш белгиларининг ишлатилишини гап тузилишига боғлаб изоҳлайдилар.

3. Пунктуацияга интонацияни асос қилиб олиш. Бу олимлар (Л.В.Шчерба, А.М.Пешковский, Ҳ.Рустамов ва бошқалар) пунктуация қоидаларини гапнинг оҳанги, интонацияси билан боғлаб тушунтирадилар.

К.Назаров бу қарашларга қуйидагича муносабат билдиради: “Пунктуация асосларини бундай белгилаш бир ёқлама бўлиб, масаланинг моҳиятини тўлиқ акс эттира олмайди. Чунки интонация ҳам, нутқнинг синтактик структураси ҳам, гапнинг мазмуни ҳам алоҳида-алоҳида олинганда, яъни бир-биридан ажратилган ҳолда, пунктуация учун асос бўла олмайди, чунки булар бир нарсанинг уч томони – бир ҳодисанинг уч хислатидир”²⁵.

Бизнингча ҳам, пунктуация асосларини белгилашда нутқ мазмуни, тузилиши ва оҳанг хусусиятлари бир бутун ҳолатда олиб қаралиши зарур. Умуман, бугун ривожланган тилларда ҳам замонавий пунктуация гап курилиши, мазмун ва оҳанг бутунлигига асосланади²⁶.

Шулардан келиб чиқиб, ўзбек тилида тиниш белгиларларини қўллашнинг асослари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

- 1) гапнинг тузилиши;
- 2) мазмуни;
- 3) оҳанги.

Тиниш белгиларининг ўрни ҳамда вазифасини белгилашда мана шу уч хил ҳодиса алоҳида-алоҳида эмас, балки, юқорида

²⁵ Назаров К. Кўрсатилган асар. – Б. 34.

²⁶ Бу ҳақда қаранг: Валгина Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – М., 2004. – С. 33; Абдалиева Г.Р. Основы русской пунктуации. – Нукус, 2006. – С. 10.

таъкидлаганидек, уларнинг бир бутунлиги назарда тутилади. Чунки булар ўзаро боғланган бир ходисанинг уч томони – уч хусусиятидир. Нуткнинг тузилиши, мазмуни, оҳанги ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, ҳар қандай гапда шу уч хусусият мужассамлашади. Масалан: *Ҳурматли абитуриентлар! Имтиҳонларда фақат ўз билимингизга ишонинг!* Мазкур гап: 1) тузилишига кўра содда; 2) буйруқ ҳамда мурожаат мазмунига асосланган; 3) кўтарилувчи оҳангга эга.

Маълумки, сўзловчининг мақсади оғзаки нутқда оҳанг билан, ёзма нутқда гапнинг грамматик қурилиши ва тиниш белгилари билан ифодаланади. Тиниш белгилари фикрни, сўзловчи мақсадини ёзувда кўрсатишда қўшимча, аммо зарурий восита ҳисобланади. Гапда сўзловчининг мақсади, коммуникатив нияти баъзан фақат тиниш белгиларида акс этади: *Бувим келдилар. Бувим келдилар! Бувим келдилар?*

Тиниш белгиларининг ўзгариши билан гап оҳангида, мазмунида ҳамда қурилишида ўзгариш юз бериши мумкин. Масалан: *Она азиз, фарзандига елни ҳам раво кўрмайди.* Мазкур гап тузилишига кўра қўшма гап ҳисобланиб, *азиз* сўзи биринчи содда гапнинг кесими вазифасини бажариб келган. Айнан шу гапда тиниш белги қўйилмаса, гап тузилиш жиҳатидан содда гапга айланади. *Азиз* сўзи эса *фарзанд* сўзининг аниқловчиси вазифасида келади. Масалан: *Она азиз фарзандига елни ҳам раво кўрмайди.*

Қуйидаги гапларда ҳам тиниш белгиларининг ўзгариши нафақат гап оҳангига, балки синтактик қурилиши ва мазмунига ҳам жиддий таъсир этади:

Бахтли-тахтли бўлгин, онанг каби бахтсиз бўлма / Бахтли-тахтли бўлгин онанг каби, бахтсиз бўлма.

Ташқарига чиқиш мумкин эмас, совуқ / Ташқарига чиқиш мумкин, эмас совуқ.

Тўғри, йўлларда ҳам машаққат бор / Тўғри йўлларда ҳам машаққат бор.

Гуллар чиройли, столни безаб турибди / Гуллар чиройли столни безаб турибди.

Аждодларимиз улуғ темурийларга бориб тақалади / Аждодларимиз улуғ, темурийларга бориб тақалади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўзбек пунктуацияси назарий жиҳатдан уч муҳим белги – мазмун, оҳанг ва гапнинг грамматик қурилиш бутунлигига асосланади.

ЎЗБЕК ПУНКТУАЦИЯСИ ТАМОЙИЛЛАРИ

Пунктуация тамойиллари тиниш белгиларнинг қандай усул ва тартибда қўлланишини кўрсатади. Шунинг учун тиниш белгиларининг қўлланишидаги барча қонун-қоида ва тартиблар пунктуация тамойиллари асосида белгиланади. Пунктуация тамойиллари тиниш белгиларининг тизимлилигини таъминлайди, оғзаки нутқнинг мазмуни, қурилиши ва интонацион хусусиятларини ёзма нутққа кўчириш имконини беради.

Илмий манбаларда, ўқув қўлланмаларида тиниш белгиларининг қўлланиш усули ва тартиби қуйидаги тамойиллар асосида белгиланиши кўрсатилган²⁷:

1. Мантикий-грамматик тамойил. Бу тамойил нутқнинг семантик-грамматик томонини ёзувда тўғри ифодалашга асосланади. Яъни тиниш белгилари гап мазмуни, тузилиши ва оҳангига кўра қўлланади. Масалан, хабар мазмунини англатган гап охирида нуқта, сўроқ мазмунини англатган гап охирида сўроқ белгиси, ҳис-ҳаяжон ифодалаган гап охирида ундов белгисининг қўйилиши мазмунига асосланган. Қуйидаги шеърий парчада сўроқ мазмуни етакчилик қилган:

Қон йиглатди қайси бағритош,

Жайрон, нега кўзинг тўла ёш?

Оёгингга қўйиб ётай бош,

Жайрон, нега кўзинг тўла ёш? (М.Юсуф. Жайрон)

²⁷ Шоабдурахмонов Ш. Пунктуация асослари. – Тошкент, 1953; Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976; Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015.

Тиниш белгилари асослари нуқтаи назаридан олиб қаралганда, мантикий-грамматик тамойил етакчи тамойил сифатида эътироф этилади. Шунингдек, қоидалар, биринчи навбатда, нутқнинг синтактик тузилишини ҳисобга олиб тузилади.

2. Услубий тамойил. Бу тамойилга кўра, тиниш белгилари нутқ услуби талабидан келиб чиқиб қўйилади. Ҳозирги кунда тиллар вазифавий услубларининг ривожланиши пунктуация тараққиётига, қўлланиш доирасининг кенгайишига олиб келмоқда. Услубий тамойил термини кенг маънодаги термин бўлиб, пунктуация қоидаларининг барча нутқ услублари учун муштарак, умумий қонуниятларини билдиради. Тиниш белгиларининг индивидуал услубга кўра қўлланиши мазкур услубий тамойилнинг бир кўриниши ҳисобланади ва шунга асосланади.

Услубий тамойил тиниш белгиларининг қўлланишидаги нутқ услубларига хос умумий ҳолатларни аниқлашда ва муайян услубга хос жиҳатларни белгилашда ҳам муҳимдир. Маълумки, кўпнуқта, вергул, нуқта, сўроқ ва ундов белгиларининг қўлланилиши деярли бир хил. Бирок баъзи тиниш белгиларининг ишлатилишида фарқлар ҳам кузатилади. Масалан, бадий асарларда (диалогик нутқда) ихчамлик учун қаҳрамонлар нутқи қўштирноқ билан эмас, тире билан ажратилади. Асосан, наср учун хос ушбу ҳолатни шеърий асарларда ҳам кузатиш мумкин:

Болалик экан-да,

Муаллимдан

Сўрабман бир куни:

– Айтинг -чи, агар –

Ер шундай тезликда айланса чиндан,

Не учун тўкилиб кетмас одамлар? (Э.Воҳидов. Тасаввур)

Драматик асарларда эса нутқ эгаларининг номи келтирилганлиги сабаб, уларни тире билан ажратишга ҳам, шунингдек қўштирноққа ҳам эҳтиёж бўлмайди:

Ф а р м о н. *Болаларим, сизларга ҳаром томоқ едирганманми?*

Ў ғ и л л а р (*қатъий*). *Йўқ.*

Ф а р м о н. *Менинг бир гапимни икки қилганмисизлар?*

Ў ғ и л л а р. *Йўқ.* (С.Аҳмад. Келинлар кўзғолони)

Индивидуал услубда тиниш белгилари, кўпинча, турли субъектив мақсадлар, фикрни эмоционал ифодалаш, таъсирчанликни ошириш учун қўлланади. Нутқда айнан бир сўз орқали турли ижодкор турли мақсад ва муносабатни ифодалаш мумкин ва бунда айна мақсадлар тиниш белгилари орқали етказилади. Албатта, бундан ҳар бир ёзувчи тиниш белгиларидан ўз билганича, ўз истагича фойдаланиши мумкин, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳар бир тиниш белгиси, агар унинг асосий маъно ва ички имкониятлари тушунилиб, мақсад билан ишлатилса, матнга маҳкам ўрнашади.

“Ўзбек пунктуацияси қоидалари”да кўпнуқтанинг ишлатилиш сабаблари ва ўринлари аниқ кўрсатилган. Маҳоратли ижодкорлар тиниш белгини ўрнида ва меъёр доирасида ишлатиб, уларни матн қолипига пухта жойлай оладилар. Масалан, куйидаги парчада кўпнуқта ўз вазифасидан келиб чиқиб ўринли қўлланган. Шунингдек, ижодкорнинг бадий ниятини ёритишга ҳам хизмат қилган:

Асаблар,

Асаблар,

Асаблар...

Сабабсиз сочилган газаблар,

Гуноҳсиз чекилган азоблар.

Кўз ёшлар...

Барига сабаблар

Асаблар, асаблар, асаблар. (Э.Воҳидов. Асаблар)

Мутахассислар ҳозирги кунда пунктуациянинг имкониятларини жуда юқори баҳолайдилар ва куйидаги фикрни айтадилар: “Замонавий тиниш белгилари кенг имкониятга эга бўлиб, булар пунктуациянинг ўзаро боғлиқ уч тамойили туфайлидир”²⁸.

Демак, тиниш белгиларининг индивидуал услуб талабига кўра қўлланиши ҳам услубий тамойилнинг умумий меъёрига бўйсунди. Меъёр чегарасини ҳис қилиш ёзувчининг истеъдоди, унинг маданияти кўрсаткичларидан биридир.

3. Фарқлаш тамойили. Мазкур тамойил асосидаги коидалар тиниш белгиларининг қўш ҳолда қўлланишидаги тартибни, гапдаги мураккаб мазмунни аниқлаштириш керак бўлганда, улардан фойдаланиш йўлларини белгилаб беради.

Илмий услубда, жумла ичида сўзларни қисқартиришда, иқтибосларнинг манбасини кўрсатишда, ҳаволаларда, китоб муқоваларида нашриёт номи ва нашр вақтини кўрсатишда тиниш белгилари мазкур тамойилга асосан ишлатилади. Масалан, манбаларда муаллиф номининг қисқартириб берилиши, ёнма-ён келган тиниш белгиларнинг қўлланиши (*Юсуф, Муҳаммад. Сайланма: шеърлар, дostonлар, хотиралар / М.Юсуф. – Тошкент: “Шарқ”, 2014. – 288 б.)* каби.

²⁸ Валгина Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – М., 2004. – С. 34.

Кўп ҳолларда фармон ва қарорларда тире ҳар бир гап олдидан қўйилиб, нумеративлик вазифасини бажаради, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат қаторларини ажратиб кўрсатади, бунда ҳам фарқлаш тамойилига асосланилади.

Умуман, ҳозирги кунда замонавий пунктуациянинг имкониятлари жуда кенг бўлиб, у ижодкорнинг, матн тузувчининг сўз каби асосий қуролларидандир. Тиниш белгилари нафақат фикр, балки субъектив муносабат ифодалаш учун ҳам зарур. Буларнинг барчаси бир хил аҳамиятга эга бўлган, аммо ўзига хос қонуниятлари билан фарқланувчи юқорида саналган уч тамойил орқали юзага чиқади. Шу боис замонавий пунктуацияда бир тамойилга таяниб иш кўриш кўп ҳам ўзини оқламайди, чунки улар ўзаро боғлиқдир. Ҳозирги ўзбек тили пунктуациясида мантикий-грамматик тамойил етакчи бўлиб, кейинги икки тамойилга асос бўлади.

ПУНКТУАЦИЯНИНГ БОШҚА СОҲАЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ

XXI аср ҳеч қайси фаннинг ихоталанган ҳолда тараққий эта олмаслигини, интеграция фанларнинг янгича яшаш шакли эканлигини ҳар томонлама исботлаб берди. Тадқиқотчилар бу асрни “фанлар интеграцияси асри” деб ҳам атамоқдалар, чунки ҳар қандай фандаги объект моҳиятини турли фанлар ютуқларидан фойдаланиб ёритиш яхши натижа бермоқда. Жумладан, пунктуация масалаларини ҳам тилнинг бошқа бўлимлари ёки ёндош лингвистик ҳодисалар билан ҳамкорликда ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Пунктуация тилшуносликнинг қуйидаги бўлимлари билан узвий боғлиқдир:

Пунктуация ва графика боғлиқлиги. Маълумки, графика муайян тилнинг ёзув тизимини бир бутун ҳолда, барча белгилар йиғиндисини ўрганувчи соҳа. Таъкидланганидек, пунктуация ёзувнинг таркибий қисми ҳисобланади. Ўқитиш ишлари, саводхонликни ошириш ва нутқ маданиятини эгаллашда алифбони ўрганиш қанчалик аҳамиятли бўлса, пунктуацияни билиш ҳам шунчалик ижтимоий-амалий жиҳатдан муҳимдир. Ёзув ўзгариши билан пунктуация тараққиётида ҳам янги давр бошланади. Араб ёзувида бош ҳарфлар, тиниш белгиларининг йўқлиги, тил нуқтаи назаридан эҳтиёж бўлса-да, шу алифбога асосланган ўзбек ёзувида тиниш белгиларини қўллашга монелик қиларди. XIX аср охирларидан кирилл, лотин ёзувларининг таъсирида ўзбекча матнларда айрим тиниш белгилари ишлатила бошланган.

Нукта, сўрок, ундов белгиларидан кейин келган гапларнинг бош ҳарф билан бошланиши, шунингдек, вергул, икки нукта, нуктали вергуллардан кейинги гапларнинг кичик ҳарф билан бошланиши ҳам пунктуация ва ёзувнинг бевосита алоқадорлигини кўрсатади.

Тилшуносликнинг фонетика, фонология, графика ва бошқа соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борган Ҳ.Жамолхонов тиниш белгиларини ёзувнинг асосий қисми сифатида қуйидагича гуруҳлаштиради:

1. Марказий, асосий белгилар – ҳарф (фонографема), тиниш белгилари (просодемографема).

2. Қўшимча белгилар – рақамлар, илм-фаннинг маълум соҳаларида қабул қилинган махсус идеографик символлар (логографема), чизикча, апостроф (тутук белгиси) каби орфографик белгилар, сигнализаторлар, компьютер лингвистикаси тараққиёти билан боғлиқ бошқа тиллардан ўзлашаётган сон-саноксиз типографик ва турли диакритик белгилар²⁹.

Тиниш белгилари ёзувнинг барча шакллари ва услубларида бирдек қўлланиши билан асосий белгилар тизимига киради. У ёзувнинг бошқа воситалари (ҳарфлар, рақамлар, диакритик белгилар) ҳамда тил воситалари (сўзлар, морфемалар) билан кўрсатиш мумкин бўлмаган турлича фикрий муносабатлар ва психологик ҳолатларни ифодалашда ҳам катта аҳамиятга эга

Пунктуация ва орфография алоқадорлиги. Орфография сўзларнинг тўғри ёзилишини (имло қоидаларини) ўрганиб,

²⁹ Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zME, 2013. – B. 157–160.

морфология билан зич боғланса, пунктуация гапларнинг тўғри тузилиши, ундаги фикрнинг тўғри ифодаланиши учун хизмат қилиб, синтаксис билан боғланади. Масалан, гапнинг сўрок, ундов, нукта каби тиниш белгиларидан сўнг бош ҳарф билан, икки нукта, нуктали вергуллардан кейин кичик ҳарф билан ёзилиш ҳолатлари пунктуация билан орфографиянинг алоқадорлигини кўрсатади.

Пунктуация ва оҳанг боғлиқлиги. Пунктуация гап оҳанги билан ҳам узвий боғлиқ. Оҳанг овознинг турли даражаси: кўтариллиши, пасайиши, сусайиши, тиниши (узилиши); суръати: тез ва секинлиги, осойишталиги; сифати: чўзик, қисқалиги, кучли ва кучсизлиги; даврий ва давомлилиги, такрорланиши кабиларда кўринади.

Оҳанг мураккаб просодик ҳодиса бўлиб, урғу, пауза, мусикийлик кабиларни ичига олади. Оҳанг гап мазмун-мундарижасининг ажралмас қисми: усиз гап шаклланмайди, гапнинг коммуникатив (алоқа-аралашув) вазифасини оҳанг бошқаради. Оҳангнинг ўзгариши гапнинг мазмун ва тузилиш жиҳатидан ўзгариб кетишига сабаб бўлади: мазмун фарқлайди, гап қайта шаклланади. Қуйидаги гапларнинг оҳангини қиёслаб кўрайлик:

1. *Салим, укам врач бўлди.*
2. *Салим – укам врач бўлди.*
3. *Салим, укам врач бўлди.*

1-гапта *Салим* билан *укам* сўзлари санаш оҳанги билан айтилади: уюшиқ эгалар; 2-гапта *укам* сўзи гапга нисбатан сал тез ва пасаювчи оҳанг билан айтилади: ажратилган бўлак; 3-гапта

Салим сўзи мурожаат оҳанги билан гапдан ажратилиб, бироз пауза қилинади: ундалма.

Тиниш белгиларини гап оҳанги белгилайди. Нукта, ундов, сўроқ каби гап охирида ишлатилувчи тиниш белгилари оҳанг тугаллигига ишора қилади; ажратилган бўлак, киритма, ундалма, уюшиқ бўлақлар орасида оғзаки нутқда кичик тўхтам бўлади, ана шу тўхтамни ёзма нутқда вергул билдиради; санаш оҳанги ҳам шу муносабат билан вергул ёрдамида намоён бўлади. Аммо бу пунктуация ва оҳанг бир ходиса, дегани эмас. Биринчидан, улар нутқнинг икки шакли, яъни пунктуация ёзма нутққа, оҳанг оғзаки нутққа хос. Иккинчидан, тиниш белгиларининг қўйилиши ҳамма вақт ҳам интонацияга қараб белгиланмайди.

Пунктуация тарихида тиниш белгиларининг ишлатилишини фақат оҳангга боғлаб изоҳлаш ҳоллари ҳам бўлган. Аммо кўпчилик тадқиқотчилар бу ҳолатнинг бир ёклама қараш эканлигини айтишади. Орфография орфоэпияга тўлиқ мос келмаганидек, пунктуация ҳам интонация билан айнан эмас. Шунингдек, интонация гапни шакллантирувчи асосий воситалардан биридир ва уни гапдан алоҳида ажратиб олиб бўлмайди. Зеро, гап семантик, грамматик ва интонацион жиҳатдан бир бутун, яхлит тил бирлигидир.

Пунктуациянинг интонацияга тўлиқ мос келмаслигини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. Гапнинг маъноли қисмлари – синтагмалар нутқ жараёнида, тиниш белгиси қўлланмаса-да, қисқа тўхтамлар билан ажратиб талаффуз қилинади: *Чин дўстлик // бошга кулфат тушганда // билинади*. Бу гапда қисқа тўхталиш билан ажратиб талаффуз этиладиган учта синтагма бор.

Баъзан вергул қўйиш лозимдек туюлган ўринларда, аслида оҳанг талаби билан қисқа тўхтам бўлади. Масалан, *Сиз эса буни унутманг* каби гапларда *эса* сўздан кейин кўпинча амалда вергул қўлланганини кўриш мумкин. Бу хато. *Бўлса, эса* сўзлари боғланган қўшма гаплардаги содда гапларни боғлашга хизмат қилганда қиёслаш мазмунини англатади ҳамда бу сўзлардан кейин вергул қўйилмайди: *Ой тунда керак, ақл эса // кунда керак; Эгрилик инсонни қабоҳатга етаклайди, тўғрилиқ бўлса // уни саодатга бошлайди.* Демак, *бўлса, эса* сўзлари боғланган қўшма гап қисмларини боғлаш билан бирга, улар ўртасидаги қиёслаш ва зидлаш муносабатини юзага чиқаради, қиёсланаётган бўлакларни оғзаки нутқда қисқа тўхтам ажратади. Шу ўринда эслатиш керакки, *Ким ёмон бўлса, жазо олади* каби гаплар *бўлса, эса* сўзлари ёрдамида боғланган қўшма гап эмас, балки шарт майли билан бириккан эргашган қўшма гапдир. Бу тип гап таркибидаги содда гаплар ёзувда вергул билан, талаффузда қисқа тўхтам билан ажратилади.

2. *Албатта, холос* каби сўзлар гап охирида келганда, уларни ажратувчи тўхтам жуда қисқа бўлади. Шунга қарамай, кириш сўзларда тиниш белгиларининг қўлланиши қондасига мувофиқ ёзувда тиниш белгилари билан ажратилади: *Агар йўлингиз тушиб қолса, шаҳримиздаги ҳайвонот богига бир киринг, албатта.* (С.Аҳмад)

3. Гап ўртаси ва охирида келган ундалмаларда тўхтам, оҳанг унча сезилмаса-да, улар гапдаги бошқа бўлаклардан доим вергул билан ажратилади:

Бугун шоҳ эрурман, тилак тилагил,

Бугун мен гадоман, тингла, малагим. (Р.Парфи)

4. Гап ичида келган иктибослар, турли хил кўчма маънодаги сўзлар сўзлашувда алоҳида оҳанг, тўхтамга эга бўлмаса ҳам, кўштирноқ билан ажратилади: *“Ёрдам” шу бўлдики, икки томондан бегуноҳ одамлар қирилди.* (Ў.Ҳошимов) *Бу кишини биз эркалаб “қора буви” деб атаймиз.* (Ғ.Ғулом)

Хуллас, пунктуация ва оҳанг икки хил нутқ турига хос мустақил категориялар бўлиб, улар бир-бирига тенг келмайди, бинобарин, пунктуация интонациянинг ёзувдаги ифодаси эмас. Уларнинг ўзаро алоқадорлиги ҳақида гапирганда, оҳангнинг гапдаги даражаси ҳисобга олинади.

Пунктуация ва синтаксис боғлиқлиги. Пунктуация синтаксис билан ҳам узвий алоқада бўлиб, пунктуация тамойиллари, тиниш белгиларининг қўлланиш ўринлари гапнинг синтактик тузилиши ҳамда грамматик қурилишига асосланади. Пунктуация қоидалари ҳар бир тилнинг синтактик қонуниятлари, меъёрлари асосида ҳам ишлаб чиқилади. Пунктуация қоидаларини синтактик қурилишга боғлаб баён қилишнинг, шу асосда белгилашнинг ўз илмий асослари ва тамойиллари мавжуд. Матннинг гапларга бўлиниш, гапнинг тузилиш жиҳатдан муайян синтактик қисмларга ажратилиш қоидалари асосий пунктуацион қоидалар ҳисобланади. Ва, албатта, ҳар бир тиниш белгисининг қўлланиш ўрни ва тартибини белгилашда тилнинг синтактик хусусиятлари ҳисобга олинади.

Пунктуация ва лингвопоэтика муносабати. Бугунги кунда ўзбек тилшунослигида лингвистиканинг *лингвопоэтика* деб аталувчи мустақил соҳаси жадал суръатлар билан ривожланмоқда. Лингвопоэтик ёндашувнинг такомиллашуви бадий матнни ташкил қилувчи тил бирликларини қайтадан

кўздан кечириш имконини ўртага чиқарди. Чунки ҳар қандай тил бирлиги бадиий матнда муаллифнинг бадиий ниятига хизмат қилувчи бебаҳо воситага айланиши ҳамда тамоман ўзига хос поэтик қонуниятларни намоён қилиши мумкин. Аслида, муайян тилнинг бойлиги, бадиий имкониятлар доирасининг сарҳад билмаслиги айнан бадиий матнда вокеланади.

Тил эстетик вазифасининг асосий намоён бўлиш ўрни бадиий матн эканлиги мутахассислар томонидан кўп бор айтилган. Бадиий матнни тугал англаш, унинг таркибидаги мураккаб тузилишга эга бўлган қатламларни фаҳмлаш учун ўзбек тили грамматикасини етарли даражада билиш кифоя қилмайди. Чунки “бадиий матнда ифодаланган асосий ғоя-фикр-мазмунни тушуниш шунчаки иш эмас, балки анча қийин ва мураккаб ижодий жараёндир. Бадиий асарда мутлақо ўзига хос, гоҳ очик, гоҳ яширин ишоралар, тағмаънолар билан намоён бўладиган мазмунни тўғри англаш маънавий-маданий, аклий-ҳиссий ва лисоний-эстетик фаолият натижасида мумкин бўлади”³⁰.

Маълумки, бадиий матнда поэтик қимматга эга тил бирликлари ижодкорнинг турли бадиий ниятини ёритишга хизмат қилади. Бу борада тиниш белгилари ҳам муҳим ўрин тутади. Масалан, кўпнукта бадиий матнда энг кўп поэтик вазифа бажарадиган тиниш белгиси ҳисобланади. Кўпнуктанинг бадиий матндаги ўрни, лингвопоэтик хусусиятлари ҳақида М.Йўлдошев шундай ёзади: “Бадиий матндаги график образлилик, ифодалиликни юзага келтиришда кўп нукта энг фаол воситалардан ҳисобланади. Меъёридан ортиқ кўркув,

³⁰ Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 4.

кувонч, хаяжон, турли жисмоний ва ҳиссий оғриқ-изтироблар ва шунга ўхшаш аффектив ҳолатлар натижасида рўй берадиган нутқнинг эмфатик бўлаккланиши, нутқнинг “ҳаприқиш”и бадий матнда график жиҳатдан, одатда, кўп нуқта орқали ифодаланади. Масалан, қуйидаги парчаларда аччиқкланиш натижасида нутқнинг эмфатик бўлаккланиши кўп нуқта воситасида график акс этган: – *Мен, албатта, ўқийман, – деди Саудий ва жўрттага қизнинг қитизига тегди, – сиз ҳеч бўлмаса эшикнинг тирқишидан дарс эшитишга ҳам розидирсиз?*

– *Қиз кибр билан бошини кўтарди:*

– *Мен... мен энг олдинги курсида ўтириб дарс эшитаман.*

(А.Қаҳҳор. Сароб)³¹.

М.Йўлдошевнинг кўпнуқтанинг бадий матндаги ўрни бўйича фикрларига таяниб, бу тиниш белгисининг яна қуйидаги лингвопоэтик вазифаларини келтириш мумкин³²:

1. Кўпнуқта қаҳрамоннинг турлича рухий ҳолатини ифодалашга хизмат қилади. Баъзан асар қаҳрамони ҳар хил ҳиссий ҳолатлар таъсирида айтмоқчи бўлган фикрининг аниқ ва ўринли ифодаси учун зарур сўзни қидириб қолади. Ана шу сўз излаш жараёнида, табиийки, нутқ оқимида узилишлар бўлади, бу узилишлар, паузалар бадий матнда кўп нуқта воситасида таъкидланади. Шу тарзда айтилишлар поэтик жиҳатдан актуаллашади, яъни тегишли бадий маънолар касб этади. Бундай узилишлар матннинг бутунлигини бузгандай, парчалагандай кўринади, аммо аксинча, айтилишлар поэтик актуаллашувга кўра матн интеграциясининг кучайишида иштирок этади.

³¹ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2019. – Б. 191.

³² Бу ҳақда қаранг: Йўлдошев М. Кўрсатилган асар. – Б. 192–195.

Масалан:

– Сен... нима десам экан... – секин, сўз танлашга қийналиб гап бошлайди Аваз.

– Жудаям... тубан... махлуқсан. Ёмон кўргансан, лекин яшагансан. Яна тиржайиб яшагансан. Энди ўлганига қувоняпсан!.. Бундан ҳам баттарроқ... аблаҳлик бўлмаса керак. (М.Бобоев. Кечки троллейбус);

– Йўқ, энди, бу гапингиз тўғри, – деди Мансур қийналиб ва сўзламоққа сўз қидириб. – Лекин, лекин... какликлар камайиб қолган-ку. (Ш.Холмирзаев. Озодлик)

2. Баъзи ҳолларда қахрамоннинг мураккаб ҳиссий ҳолати унга нафақат гапларни, балки сўзларни ҳам тўлиқ, охиригача талаффуз қилишга имкон бермайди ёки ахлоқ меъёрларига кўра сўзни тўлиқ талаффуз қилиш маъқул кўрилмайди. Масалан: *Ғилайнинг қорнидан оқаятган қон ерни қип-қизил қилиб ташлади. – Мен... тўймай қолдим. Озгина нонингдан бер. Озгина... Нон... Но-о...* (А.Дилмуродов. Нон) *Шунда Султон Мирзо нари-бери юрганча ички бир ҳадик билан бот-бот қиблага тикилган, бот-бот кўкрагини чангаллаган, ахийри, сабри тугаб даҳшатга тушиб зорланган: – Йўқ, йўқ! Бундай яшаб бўлмайди, чидаб бўлмайди бунга! Одамқушлик бу! Истеъ...* (Ғ.Ҳотам. Азал ва абад) *Тушунган одам экансиз, барака топинг, шунинг учун сизга гапнинг дангалини айтган маъқул, тўғрими? – Т... тўғ...* (Х. Дўстмуҳаммад. Жимжитхонага йўл)

3. Кўпнукта бадий матнда суҳбатдошнинг гапириши лозим бўлган вазиятда сўзсиз қолганлигини ҳам билдиради. Бу график образлилик воситаси бадий матнда персонажнинг гапирмаган

гапини “гапиртиради” ва йўқ гапни поэтик актуаллаштиради. Қуйидаги мисоллар бу фикрни далиллайди:

– *Ҳозиргина дунёда э-энг бағри тош одам бўлиб туюлган эдилар-ку?*

– ...

– *Аввал ачиндинг, кейин яхши кўриб кетдингми? (Хуршид Дўстмуҳаммад. Беозор кушнинг қарғиши);*

– *Эртадан бел боглаб ишга киришсинми?*

– ...

Шотир Бек бошқа иложингиз йўқ-ку барибир, деган каби чап лабини қимтиб, мийиғида қулди. (Ғ.Ҳотам. Азал ва абад)

Шуни ҳам айтиш лозимки, бугунги давр ижодкорларининг бир гуруҳи тиниш белгиларидан бадийий восита сифатида фойдаланишда ўз маҳоратини намоён қилаётган бўлса, яна бир гуруҳи тиниш белгилари хизматидан ҳам бутунлай воз кечиш орқали ўз услубини яратишга уринмоқда:

тун сочиб юборар одамни

парчалайди бешафқат

зулмат қадар кенгаясан тунлари

юлдузлар

сенинг сачраб кетган хаёлларингдир (Фахриёр)

Ёки:

кўздан ичкарида йўл йўқ

сўздан ичкарида йўл йўқ

аммо хўроз қичқириги ортига

шафақранг қишлогим бекиниб олган (Б.Рўзимухаммад)

Умуман, тиниш белгиларининг поэтик имкониятлари бадийий матн доирасида тадқиқ этилганда янада ойдинлашади.

Пунктуация ва ахборот технологиялари. Глобаллашув даврида ахборот технологиялари кун сайин ҳаётимиздан чуқур ўрин эгалламоқда. Бугун ёзма нутқ деярли ахборот технологиялари орқали амалга ошмоқда. Бирон матн ёки хабарни электрон ҳолатда ёзар эканмиз, бевосита тиниш белгиларига ҳам мурожаат қиламиз. Баъзан электрон матнда сўзлар бир-бирига қўшилиб қолади ва шунда тиниш белгиларининг ўрни қанчалик муҳим эканлиги амалда кўринади. Гапнинг боши, охири, эга-кесими қаердалигини бир-бирига ёпишган сўзлардан дарҳол англаш жуда қийинчилик туғдиради.

Тадқиқотчи И.Эрматов пунктуацион тизимга *оралиқ белгиси* терминини киритишни таклиф қилган бўлиб, бу масалага “Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти” номли диссертациясида алоҳида диққат қилган. Диссертациясида пунктуация билан боғлиқ терминлар, уларнинг тараққиёти ҳамда она тили дарсликларидоғи айрим тиниш белгилар ҳақида ҳам асосли фикрлар айтилган. Масалан:

“Ўрни келганда тиниш белгилари юзасидан бир мулоҳазани айтиб ўтиш жоиз. Маълумки, гап таркибидаги сўзлар бир-биридан ажратиб ёзилади. Масалан, *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи.* (Мақол) Агар шу гапдаги сўзларни *Яхшиотгабирқамчи, ёмонотгамингқамчи* тарзида ажратмай ёзсак, гапни ўқиш қийинлашади. Жумладаги сўзларни ёзишда улар орасида масофа ташланади ва бу масофа сўзларни осон ўқишга хизмат қилади. Бошқа тиниш белгилари ҳам шундай ёки шунга яқин вазифани бажаради. Ушбу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда “оралиқ белгиси” терминини жорий этиш керак. Шу кунгача икки сўз

орасидаги масофа (ажратиб ёзиш) хакида тушунча бор-у, лекин уни атовчи термин йўқ. Тўғри, бу ерда ҳеч қандай “белги”, яъни тиниш белгиси амалда кўрсатилмайди, бироқ икки сўз орасида сақланадиган масофа “оралик белгиси” сифатида талқин этилса, мақсадга мувофиқ бўлади”³³.

Бу ўринда айтиш керакки, компьютер лингвистикаси тармоғининг кескин ривожланиши тиниш белгилари тараққиётида янги босқични бошлаб берди. Бу тиниш белгиларининг электрон матнларда автоматик қўлланиши билан боғлиқ масалаларни ойдинлаштиришни ҳам тақозо этмоқда. Маълумки, компьютер тилида мавжуд бўлган пунктуацион меъёрлар кўпгина Европа тиллари учун умумий бўлган қонуниятлар асосида ишланган. Мутахассислар тўғри таъкидлаганидек, бу ҳодисалар компьютер лингвистикаси ҳамда ўзбек тилининг миллий хусусиятларидан келиб чиқиб текширилгандагина илмий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилинади³⁴.

Тиниш белгиларининг ахборот технологияларидаги ўрни масаласини ўрганиш замонавий ўзбек пунктуацияси олдидаги долзарб муаммолардан ҳисобланади.

³³Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фан. б. ф. д-ри. (PhD) дисс. – Тошкент, 2019. – Б. 40.

³⁴Бу ҳақда қаранг: Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – B. 15.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Пунктуацияга оид адабиётларда тиниш белгилари умумий хусусиятларига кўра куйидагича тасниф қилинади:

1. Қўлланиш ўрнига кўра.
2. Ишлатилиш усулига кўра.
3. Тузилишига кўра.
4. Вазифасига кўра³⁵.

Тиниш белгилари қўлланиш ўрнига кўра икки хил:

а) гап охирида қўлланувчи тиниш белгилари – нуқта, кўпнуқта, сўрок ва ундов белгилари;

б) гап ичида қўлланувчи тиниш белгилари – вергул, нуқтали вергул, тире, икки нуқта, қавс, қўштирноқ.

Гап охирида қўлланувчи тиниш белгиларининг умумий хусусиятлари сифатида куйидаги фикрларни айтиш мумкин: 1) гапнинг тугалланганини кўрсатади; 2) гапда қандай мазмун ифодаланганини билдиради; 3) гапнинг тугалланиш чегарасини, мазкур гапнинг кейинги гапдан ажралишини кўрсатади; 4) улар гап охиридан бошқа ўринларда ишлатилганда бошқа вазифа бажаради ва айрим мақсадлар учун ишлатилади.

Гап охирида қўлланувчи тиниш белгилари умумий ва ўхшаш хусусиятларга эга бўлишига қарамай, муайян гапда қандай мазмуний муносабат ифодаланаётганлигини билдириши жиҳатидан ўзаро фарқланади. Масалан, нуқта хабар мазмуни,

³⁵ Бу ҳақда қаранг: Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б.50–54; Bahriddinova V. Zamonaviy o'zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – В. 16.

сўроқ белгиси сўроқ мазмуни, ундов белгиси эса гапдан буйруқ, ташвиқ, ҳис-ҳаяжон мазмуни ифодаланишини кўрсатади.

Нукта, сўроқ ва ундов белгилари гап ўртасида ҳам қўлланиши мумкин, бироқ бунда улар юқоридаги асосий функциясини бажармайди, балки бошқа вазифа учун хизмат қилади. Масалан, *З.М. Бобур ҳаёти ва ижодини ўргандик* гапида нукта синтактик вазифа бажариш учун эмас, сўзнинг қисқарганлигини кўрсатиш учун қўлланган. Сўроқ ва ундов белгилари ҳам гап ўртасида қўйилганда, юқоридаги каби қўшимча вазифада келади. Масалан: *Иқтисодий юксалиш натижасида, турмуш даражаси сезиларли равишда яхшилланган – оналар ўлими 2 баробар, болалар ўлими 3 баробар камайган, одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёшдан 73 (!) ёшга, жумладан, аёлларнинг ўртача умр кўриши 75 (!) ёшга етган.* (А.Иброҳимов. Умримиз боқийдир, боқий!) Бу ҳақда сўроқ ва ундов белгисининг қўлланиш қоидаларида батафсил маълумот берилган.

Қўлланиш усулига кўра тиниш белгилари иккига бўлинади:

1. Якка ҳолда қўлланувчи тиниш белгилари. Бунга фақат икки нукта киради.

2. Якка ва такрор қўлланувчи тиниш белгилари. Қавс, ундов, сўроқ якка ҳолатда ҳам, такрор ҳам қўлланади. Масалан, қавс ёпилувчи қавс шаклида қўлланганда якка ишлатилади:

Олмошларнинг грамматик хусусиятлари: 1) олмош отга хос синтактик шакл ясовчиларни олади; 2) олмош ҳеч вақт ўзидан олдин аниқловчи олмайди; 3) жуфт ҳолда қўлланиб, бошқа сўз туркуми вазифасида келади. (“Ҳозирги ўзбек адабий тили” китобидан)

Ундов белгиси кучли ҳис-ҳаяжон билан айтилган гапларда кўша қўлланади: *Эй пурвиқор тоғлар! Нега жимсизлар, нега!!!* (Чўлпон)

- Ана, кўряпсанми?

Менинг дадамлар!

Дада!!! (Э.Воҳидов)

Бадиий адабиётда турли мақсадларда сўроқ ва ундов бирга қўлланади:

Офтоб елиб толса кўк узра,

Унга осмон сандиги ҳужра.

Ҳақдан ҳукм, бандадан ижро,

Худо билар, ким олдин кетар?! (М.Юсуф)

Тиниш белгилари тузилишига кўра икки хил:

1. Бир таркибли тиниш белгилари: вергул, тире, нуқта.
2. Кўп таркибли тиниш белгилари: икки нуқта, нуқтали вергул, қавс, қўштирноқ, кўпнуқта, сўроқ ва ундов белгиси.

Кўп таркибли тиниш белгилари тарихан икки ва ундан ортиқ белгидан ташкил топган бўлиб, уларга ҳозирги кунда бир график белги сифатида қаралади. Масалан: икки нуқта белгиси иккита нуқтанинг вертикал усулдаги бирикуви асосида ҳосил бўлган, яъни (:); кўпнуқта нуқтанинг горизонтал усулдаги бирикуви асосида пайдо бўлган, яъни (...); нуқтали вергул нуқта ва вергулнинг қўшилуви асосида юзага келган. Қавс ҳам икки элементдан иборат бўлиб, унинг биринчиси “очилувчи қавс”, иккинчиси “ёпилувчи қавс”, баъзан “ярим қавс” ҳам дейилади ва тартибни билдирувчи рақам ёки ҳарфдан сўнг қўйилади.

Сўроқ, ундов ва қўштирноқларнинг таркиби янада мураккаброк. Улар ҳам икки элементдан иборат бўлиб, мавжуд

манбаларга кўра, сўрок белгисининг лотинча *quaistio* (сўрок), ундов белгисининг *lo* (оҳ, эҳ) сўзларидаги бош ҳарфларнинг нукта билан қўшилиши асосида ҳосил бўлгани айтилади. Умуман, ҳар бир тиниш белгисининг ўз тарихи бор. Улар ҳақида тегишли ўринларда тўхталинган.

Тиниш белгиларининг вазифасига кўра таснифи

Амалдаги ўзбек пунктуациясида тиниш белгиларининг вазифалари аниқ қоидалар асосида тушунтирилган бўлиб, уларни ўзлаштириш тиниш белгиларидан ўринли фойдаланиш қўникмаларини эгаллашга ёрдам беради.

Тиниш белгиларининг асосий вазифаси нутқнинг мазмуний бўлинишини кўрсатиш, шунингдек, гапнинг синтактик тузилиши ва оҳанг жиҳатини аниқлашга ёрдам беришдир. Илмий манбаларда тиниш белгилари вазифасига кўра уч гуруҳга бўлиб ўрганилган³⁶:

1. Чегараловчи тиниш белгилари. Қўштирноқ ва қавс шундай вазифадаги тиниш белгиси бўлиб, улар контекстдаги айрим қисмларнинг лексик-семантик фарқланиши ва ажралишини, грамматик-услубий чегараланишини, уларнинг бошланиш ва тугалланиш нуктасини кўрсатади.

2. Айирувчи тиниш белгилари. Бу гуруҳга нукта, сўрок, ундов, нуктали вергул мансуб бўлиб, улар матн қисмларини бири-биридан ажратишга хизмат қилади.

3. Мураккаб вазифали тиниш белгилари. Булар матн қисмларини ўрни билан ҳам ажратиш, ҳам чегаралаш, баъзан эса бириктириш вазифасини ҳам бажаради. Масалан, икки нукта ажратиш ва бириктиришга, вергул ва тире ажратиш, чегаралаш,

³⁶ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 54.

бириктиришга хизмат қилади. Кўпнукта эса фикрнинг бўлиниши, қисқариши каби вазифаларни бажариш учун қўлланади.

Замонавий рус пунктуацияси масалалари билан шуғулланган тилшунос Н.С.Валгина тиниш белгиларининг чегаралаш ва айириш хусусиятлари орасидаги фарқ жуда муҳимлигини таъкидлайди ва пунктуация коидаларини шакллантиришда биринчи навбатда айна вазифалар ҳисобга олиниши зарурлигини қайд этади³⁷.

³⁷ Валгина Н.С. Русская пунктуация: принципы и назначение. – М., 1979. – С. 34.

ТИНИШ БЕЛГИЛАРИНИНГ ТАКРОР ВА ҚАТОР ИШЛАТИЛИШИ

Ўзбек тилида услубий равлонлик, фикрий аниқлик ҳамда турли лексик-грамматик маъноларни ифодалаш учун тиниш белгилари биргаликда (такрор ва қатор) ҳам қўлланади. Тиниш белгиларидан бу тарзда фойдаланиш турли услубий вазифаларни бажариш, фикрий-грамматик муносабатларни кўрсатиш кабилар билан ҳам боғлиқдир. Айниқса, бадиий услубда тиниш белгилари бирдан ортик қўлланганда, ижодкор бадиий ниятини тўлиқроқ ёритишга хизмат қилади. Публицистик услубга хос матнларда ҳам тантанаворлик ёки ўқувчи диққатини жалб қилиш мақсадида бундай қўллашлардан фаол фойдаланилади.

Ўзбек ёзувида тиниш белгиларининг турли мақсадларда қатор ишлатилиши иккитадан бошлаб бештагача, баъзан етти-саккизтагача кузатилиши мумкинлиги – фактик материаллар (бадиий асарлар, матбуот материаллари) асосида ўрганилган³⁸. Бироқ бу каби қўллашлар илмий-назарий жиҳатдан асосли бўлса-да, фикрий мураккаблик ёки талқиндаги чалкашликни келтириб чиқаради, шунингдек, ёзув эстетикасини ҳам бузади. Ушбу ҳолат юзага келмаслиги учун фикрни ихчам баён этиш, тиниш белгиларидан ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Шу сабабли тиниш белгиларининг қатор қўлланиш хусусиятларини атрофлича аниқлаш, ундаги тартиб, мунтазамликни, қўллаш ўринларини белгилаш пунктуациянинг тадқиқ доирасига киради.

³⁸ Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент, 1974. – Б. 26; Bahriddinova V. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent, 2015. – В. 31.

Тиниш белгиларининг кетма-кет қўлланишидаги қоидаларга амал қилмаслик ҳолатларини бир неча мисоллар орқали таҳлил қилган К.Назаровнинг қуйидаги фикрига диққат қилсак:

“Асар уларга манзур бўлдимми, ё...? (Газетадан)

Мисолда кўп нукта ва сўроқ белгиси нотўғри қўлланган. Чунки ҳеч қачон **кўп нукта сўроқ, ундов белгиларидан олдин қўлланмайди**³⁹.

Кўпнуктанинг сўроқ ва ундов белгилари билан бирга қўлланиши қуйидагича бўлади: “сўроқ белгиси+кўп нукта”, “ундов белгиси+кўп нукта”, баъзан “сўроқ белгиси+ундов белгиси+кўп нукта”. Сўроқ, ундов ва кўп нуктанинг бундай тартибда қўлланиши ҳозирги ўзбек пунктуацияси учун меъёр ҳисобланади.

Қуйидаги мисолларда ҳам ундов ва сўроқ белгиларининг кўп нукта билан бирга қўлланиши меъёрдир.

Музлатди!.. Музлатди ҳижроннинг рўзи,

Жонимда изгирин бетиним эсди...

Бизни учраштираган тангрининг ўзи —

Юрагим сезди! (У.Азим. Такдир)

Ёки:

Боқма кўзларимга

Бемажол, хаста,

Менинг топганларим

Гулми бир даста,

Йўқотганим сенми

Энди, Онажон?.. (М.Юсуф. Онажон)

Шу ўринда айтиш жоизки, баъзан ундов ёки сўроқ

³⁹ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 108.

белгисидан сўнг кўпнукта қўйиш керак бўлган ўринларда уч нукта ишлатилади. Бу коида айрим адабиётларда тўғри деб баҳоланган бўлса-да⁴⁰, ҳозирги ўзбек пунктуациясида мазмунан тугалланмай қолган сўроқ ёки буйруқ гапларда кўпнуктанинг бошқа тиниш белгилари билан бирга “?..” ҳамда “!..” тарзида қўлланиши, яъни кўпнуктанинг икки нукта шаклида қисқартириб қўлланиши меъёр ҳисобланади⁴¹.

Тиниш белгиларининг биргаликда қўлланиши турлича характерга эга бўлиб, уларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Бир хил тиниш белгисининг бирдан ортиқ қўлланиши. Бунда айнан бир тиниш белгиси такрор ҳолда қўлланади. Масалан, гапда эмоционаллик даражасининг беҳад ортиқ эканлигини кўрсатиш учун баъзан гап охирига бирдан ортиқ (учтагача) ундов белгиси қўйилиши мумкин: *Ҳа, мен ўғриман!!! Шу йўл билан кун кўраман! Сен тугилгунинггачаям шунақа эди.* (Ш.Бошбеков). *“Ҳамширааа!!!” бақриб юборганимни сезмай қолдим. Эшик тарақлаб очилиб ҳамшира кириб келди.* (М.Йўлдошев. Мамдух)

Кўчирма гапли қўшма гапларда ёки бирор мавзу таркибида асар номи қўлланганда қўштирноқдан қандай фойдаланиш керак? Адабиётларда бу ҳолатга қуйидагича ёндашилади: “Баъзан бир ўринда икки очилувчи ёки икки ёпилувчи қўштирноқларнинг биргаликда (қўша) қўлланиши лозим бўлади. Бунда уларнинг иккаласи параллел ишлатилиб, биттаси ўз шаклини ўзгартирган

⁴⁰ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 114–115.

⁴¹ Бу ҳақда қаранг: Nurmonov A. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – В. 112; Валгина Н.С. Русская пунктуация: принципы и назначение. – М., 2006. – С. 46; Махмудов Н. ва бошқалар. Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари. – Тошкент, 2015. – Б. 12.

ҳолда қўйилади. Масалан: “*Ҳали ҳам эсимда дадам айтиб берган «Уч оғайни ботирлар»*”, – деб мақтанди – *Салим*”⁴².

Бизнингча, бу ҳолат тўғри эмас. Ҳозирда ёзув ишлари, асосан, компьютерларда олиб борилгани боис қўштирноқ қўйилиши маълум шрифтларни алмаштириш билан юзага келади, бу эса ноқулайлик туғдиради, қолаверса, ёзув эстетикаси, ихчамликка интилишни инобатга олиб бу ҳолатни қуйидагича қоидалаштириш мумкин: қўштирноқ ёки қавс кетма-кет келганда, улардан бири ёзилади, бунда битта қўштирноқ ёки қавс ҳар икки вазифани бажаради. Масалан, “*Ўтган кунлар*” романининг лингвопоэтикаси” мавзусида тадқиқот олиб бордим. Ёки: *Олий ўқув юртига кириш имтиҳонида “Бобурнома”нинг бугунги кундаги аҳамияти*” мавзусида ишио ёздим; “*Ҳали ҳам эсимда дадам айтиб берган «Уч оғайни ботирлар»*”, – деб мақтанди *Салим*.

Баъзан гап қурилиши бир ўринда икки очилувчи ёки икки ёпилувчи қавснинг бирга, ёнма-ён қўлланишини талаб этади. Бу ҳолат математикага оид матнларда, илмий адабиётларда кўпроқ учрайди. Бунда ҳам юқоридаги қоидага асосан қавсларнинг бири ёзилади.

2. Турли вазифадаги икки хил тиниш белгисининг бирга қўлланиши.

Турли вазифадаги икки хил тиниш белгисининг биргаликда қўлланишини қуйидагича гуруҳлаб ўрганиш мумкин:

а) гап охирида қўлланувчи тиниш белгиларининг бирга қўлланиши.

⁴² Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент, 1974. – Б. 62.

Бу хилдаги кўлланишнинг асосийлари куйидагилар:

1) сўроқ+ундов. Сўроқ гапларда кучли ҳис-ҳаяжон мавжуд бўлганда, сўроқ белгисидан кейин ундов белгиси ҳам қўйилади. Бадиий матнда сўроқ ва ундов белгиларининг бирга кўлланиши жуда кенг тарқалган:

Дунё экан...

Ишқ деган савдо

Борми фақат менинг бошимда?!

Кимни этмас бу кўнгил шайдо,

Ким шеър ёзмас менинг ёшимда?! (Э.Воҳидов. Кимни этмас бу кўнгил шайдо)

Одамзод нима учун неварасини етаклаб неча замон аввал ўтиб кетган бобосининг қабрини зиёрат қилади? Марҳум уларни кўрмайди-ку?! (Ў.Ҳошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар);

2) кўштирноқ+нуқта. Барча деди баробар: “Она тилим ўлмайди”. (Э.Воҳидов)

“Ҳар гал шундай аҳвол. Уялмайсизми?

Келасиз ўқишмас, қилиш учун сайр.

Бу сафар ҳам икки қўймай тураман,

Эртага қолганлар топширсинлар. Хайр”. (М.Абдулҳаким);

3) сўроқ+кўштирноқ. Мансурнинг оғзидан ногоҳ чиқиб кетди: “Жўра, бир ўтириш қилсам, нима дейсиз?” (Ш.Холмирзаев) *Ўчоқ бошида томчидек гувалачалардан ясалган унида қунишиб ўтирган қалдирғочларни кўрдим. “Ёмғирда уни ивиб кетмадимикан?” деб кўзимни катта-катта очиб ўша томонга қарадим.* (М.Йўлдошев. Бувим ва қалдирғочлари);

4) ундов+кўштирноқ. “Эй бадбахтлар! – дедим сўнгра. Биламан, сиз Дилоромни деб келмоқдасиз!” (И.Султон. Озод)

Қари толга суяб
Иргай асони,
Оқсоқол сўрига аста ёнбошлар.
Хаёлдан ўтказар кори дунёни:

“Эҳ, ҳозирги ёшлар,
Ҳозирги ёшлар!” (Э.Воҳидов. Ҳозирги ёшлар);

5) **кўпнукта+кўштирноқ.** Ниҳоят, “Хотиралар” сиртмоқдек бўйнимдан бўгадилар-а...” деди-ю, ўрнидан ҳафсаласизгина қалқди. (У.Ҳамдам. Исён ва итоат) “Ким билади дейсиз, бўштоброқмикин, Эркатоёроқмикин ҳозирги ёшлар...” (Э.Воҳидов. Ҳозирги ёшлар);

6) **сўроқ+кўпнукта.** Сўроқ мазмунини билдирган гапларда фикр тугалланмай қолса, мазкур белгидан сўнг кўпнукта кўйилади:

Умр ўтиб кетди. Йиғлама.

Ўтди дунё – бесарҳад қайғу.

Ўлим келса?..

Хўш, келса, нима?

Айрилиқдан даҳшатлими у? (У.Азим)

Дўхтир ўзи қарайвурди, даволайди-да, иши шу бўлгач?
Ёки?.. Ёки?.. Бошқа нимани тайинлаш мумкин дўхтирларга?
(Х.Дўстмуҳаммад. Сўроқ);

7) **ундов+кўпнукта.** Ундов мазмунини билдирган гапларда фикр тугалланмай қолса, ундов белгисидан кейин кўпнукта кўйилади:

Пиртирайди осмон яғринда,

Тиканингнинг учи кўздадир...

Ҳеч огринма, гулим, огринма,

Капалакнинг умри қисқадир!.. (У.Азим)

б) гап ичида қўлланувчи тиниш белгиларининг қўшалок қўлланиши:

1) вергул+тире. – *Мана бу бинони, – деди профессор биз энди қура бошланган улкан иншоотнинг олдига келгач, – муолажамиз ва муваффақиятимиз авлодларни ҳам доим ҳайратга солиб, бизнинг холис ва улуг ниятларимизни акс эттириб туриши учун бош мия шаклида қурмоқчимиз.* (Н.Эшонқул. Муолажа);

2) қўштирноқ+вергул. “*Йўқолинг*”, бақирдим ўзимни *тутолмай*. (Назар Эшонқул. Қора китоб) *Ўн ёшимда китоб ўқий бошладим. “Ўқиш китоби”, Ойбекнинг “Қутлуғ қон”, Гафур Гуломнинг беназир шеърлари...* (И. Гафуров);

3) тире+кўпнукта. Бунда матнда муайян сабаб билан узилиб қолган фикр баёнининг давом эттирилганини кўрсатиш учун ёки суҳбатдошнинг олдинги суҳбатга турли муносабатини ифодалаш учун гап бошига кўп нукта қўйилади. Бу ҳолат, асосан, диалогларда кузатилади ва аввал тире, кейин кўпнукта ишлатилади:

– *Ўлим барҳақ, ҳаммамизга ҳам навбат келади. Йўлга чиқишдан олдин ортиқча юкларни ташлаб юборган маъқул. Рух учун энг оғир юк нафрат бўлади. Нафратдан қутилмаган сироти мустақимдан ўтолмайди, болам. Кечиримли бўлки, сени ҳам яратган эгам кечирсин...*

– ... *Сизга нималар деб шикоят қилди? Нега менга учрамади? Қачон келди ўзи?* (М.Йўлдошев. Мамдух)

3. Тиниш белгиларининг мураккаб қўшалок қўлланиши. Бунда иккитадан ортиқ турли тиниш белгилари кетма-кет қўлланади ҳамда мураккаб синтактик-услубий муносабатларни ифодалайди. Тиниш белгиларининг бу тарзда қўлланиши, асосан, кўчирма гапли қўшма гапларда учрайди.

Бир неча тиниш белгисининг кетма-кет, яъни мураккаб ҳолда қўлланиши уларнинг тасодифий жамланмаси бўлмай, муайян фикрни ифодаловчи қонуниятга асосланган ёзув воситасидир. Ёзма нутқ маданияти, саводхонлиги аъло бўлган, пунктуация меъёрларини пухта эгаллаган ҳар ким, хусусан, ижодкорлар тиниш белгиларининг мураккаб кўринишдаги кетма-кет қўлланишидан тўғри фойдалана олади.

Таъкидлаш керакки, муайян матнга боғлиқ ҳолда қўлланган иккитадан ортиқ тиниш белгилари йиғиндиси мураккаб кўша қўлланиш ҳисобланади. Кетма-кет қўлланган тиниш белгиларининг барчаси ҳам доим бир гапга алоқадор бўлавермайди.

Бирдан ортиқ турли тиниш белгилари бир гап доирасида бирикиб келганда алоҳида-алоҳида вазифа бажариш билан бир қаторда, қўлланиш ўрни, тартиби ва мазкур матндаги умумий вазифасига кўра бир-бири билан узвий боғланади. Бу умумий боғланиш, ўзаро алоқадорлик уларнинг муштарак характерга эгаллигини кўрсатади. Тиниш белгиларининг биргаликдаги хусусияти контекст орқали аниқланади.

Умуман, тиниш белгилари мураккаб қўшалок қўлланганда, қуйидаги вазифаларни бажариб келади:

- а) турли мазмуний муносабатлар умумлаштирилади;
- б) матн услуб жиҳатидан равон бўлади, соддалашади;
- в) матндаги айрим қисмларнинг чегарасини кўрсатиб, матннинг умумий синтактик тузилишини ва унинг айрим бўлинишларини тўғри аниқлашга ёрдам беради;
- г) ёзувчи учун нутқни ихчамлаш ва ўзининг турлича мақсадларини ифодалаш имкониятини яратади⁴³.

⁴³ Бу ҳақда қаранг: Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б. 113

Тиниш белгилари куйидаги ҳолатларда мураккаб қўлланади:

1) сўроқ+ундов+қўштирноқ. *Исмсиз аламнинг авж пардасида кўзларига ёш ҳам қалқиб чиқди: “Энди нима бўлади?!” деган гоят хавотирли савол миясини аёвсиз чўқиди...* (У.Ҳамдам. Қайтиш) *Кўнглига даҳшатли фикр келди: “Нега бехосдан бундай гапларни гапириб қолди?!”* (А.Мухтор) *Ушбу сўзларга айланди-ку менинг дунём – “Сен мени алдамайсанми? Алдамайсанми?!”* (Р.Парфи);

2) ундов+кўпнукта+қўштирноқ. Бунда ундов белгиси эмоционалликни, кўпнукта фикрнинг бўлинишини ёки турли ҳаяжон, ҳолатни, ёпилувчи қўштирноқ шу матндаги маълум қисмнинг чегараланишидаги сўнгги нуктани – чегарани кўрсатади:

Носиржон эшикни ёпгандан кейин Фарида ичи сидирилиб Акбарни ўйлай кетди: “У ҳам шу Носиржоннинг бири, ҳатто бундан бешбаттар ҳаёлпараст. Оилали, бола-чақали одамга тишириб қўйибдимиз бегона юртларда? Инсонликнинг маъносини излаб юрганмиш. Ахир иккита болангни тарбиялаб эл қаторига қўшишида эмасми ўша зорманда маъно!..” (У.Ҳамдам. Исён ва итоат);

3) кўпнукта+қўштирноқ+тире. Кўчирма гапда фикр тугалланмай

қолган бўлса:

Қиш куни — бир тутам. Қорайганди қош.

Иккиланди. Ўтмак керак, ахир, қирдан.

Эри ҳам келмади олиб кетишга

“Кўнгли совидими...” – ваҳм этди бирдан. (М.Абдулҳаким);

4) **қавс+икки нукта+кўштирнок.** Дадаси ёнини олди (ҳарқалай, эркак-да): “Болани ўз ҳолига қўй, онаси, раис бир нимани билмаса гапирмайди”, – деди. (Ў.Ҳошимов);

5) **ундов+қавс+кўпнукта.** Одатда, бу тартибдан кам фойдаланилади.

Қалбга томчи ёшдай тўкилди олам –

Руҳнинг руҳдан қуюқ қаъридадурман.

Куз йўқ (йиглаяпман!)... Куз йўқдир (алам!).

Энди кузакдан ҳам наридадурман... (У.Азим);

6) **вергул+тире+кўпнукта.** – Халос, халос, – деди муфти, – ... аммо мулла Абдураҳмон мулоҳазасининг қиймати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур. (А.Кодирий);

7) **ундов+кўштирнок+тире.** “Ўзинг паноҳингда асра, Худо!” – дейди Муяссар хаёлан. (Ў.Ҳошимов) Она: “Қораланган оқ болам! Агар дийдор қиёматга қолган бўлса, мендан рози бўлгин!!!” – деб фарёд урди. (Т.Малик);

8) **сўроқ+кўштирнок+тире.** Бу ҳолат кўчирма гапли кўшма гапларда кўп учрайди. Бунда кўчирма гап муаллиф гапидан олдин келган бўлиб, сўроқ белгиси кўштирнокдан олдин қўлланади: “Қаранглар, ўтларнинг қовжсираганини кўрдингларми?” – дейди аравакаш қўлини қулочкашлаб. (Ойбек);

9) **кўпнукта+кўштирнок+тире.** Она эса: “Болам, қишлоғимиз, одамларимиз яна ҳам яхши бўлиб кетди, мана келсанг кўрарсан...” – дерди. (С.Аҳмад);

10) **тире+кўштирнок+кўпнукта.** Бу ҳолат кўчирма гапли кўшма гапларга хос бўлиб, асосан, гап бошида учрайди:

– “...Шум болалар кўп. Тур, чиқ ҳовлига, бир жуфт хатчўп ясаб кел!” – деб буюради яна бир шогирга домлам. (Ойбек);

11) сўроқ+қўштирноқ+вергул+тире. “Кўяверинг, жинни бўлган битта сизми?”, – деб юпатди (Ў.Ҳошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар);

12) сўроқ+ундов+қўштирноқ+тире. – “А?!” – деди ҳамма бирдан, нафаслар ичга тушиб кетди. (А.Мухтор);

13) сўроқ+ундов+қавс+вергул. Ундан кўнглимни тамом совитиб юборадиган хусусиятни топгудай бўлсам, орамиздаги инжа муносабатларга барҳам беришга баҳонаи сабаб бўлармикан деган хаёлларда юрган пайтларим бўлди, бироқ излашлар-изланишларнинг бари беҳуда кетди (Шу эмасми изтиробларимизнинг илоҳийлиги?!), йўқ, беҳуда кетди десам ёлгон айтган бўламан. (Х.Дўстмухаммад. Мен – сенсиз, сен – менсиз)

Шунингдек, ёзманутқда сўроқ+ундов+кўпнукта+қўштирноқ, сўроқ+кўпнукта+қўштирноқ тартибидаги қўлланишлар ҳам учрайди. Тиниш белгиларининг бундай ёнма-ён қўлланиши “сўроқ+таажжуб+фикрни чегаралаш”, “сўроқ+фикрнинг бўлиниши+чегаралаш” каби синтактик муносабатларни ифодалашга хизмат қилади.

Тиниш белгиларининг тушиб қолиши

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тиниш белгиларининг тушиши ходисаси ҳам учрайди. Бунда бир турдаги ёки турли тиниш белгилари кетма-кет қўлланганда, вазият талаби билан бир тиниш белгиси қўлланмайди. Мутахассислар бу ходисани ёзма нутқнинг мантиқий-грамматик ва услубий-синтактик жиҳатлари ҳамда тиниш белгиларининг характери билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар⁴⁴.

⁴⁴ Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент, 1976. – Б.118.

Тиниш белгиларининг куйидаги ҳолларда тушиб қолиши меъёр ҳисобланади:

1. Агар кўпнуктадан кейин вергул қўйилиши талаб этиладиган вазият бўлса ҳам вергул ишлатилмайди. Масалан: “*Мен... албатта, сизга қарши ҳеч гап айтмайман*”.

Маълумки, модал сўзлар, киритмалар гапнинг ўртасида келганда, икки томондан вергул билан ажратилади. Юқоридаги мисолда, одатда, модал сўз (албатта)дан олдин вергул қўйилиши керак, лекин ундан олдин кўпнукта бўлгани боис вергул тушиб қолган.

2. Баъзан мавзу ичида асар номи қўлланганда, ҳам мавзу, ҳам асар номи очилувчи қўштирноқни талаб қилади. Бунда очилувчи қўштирноқларнинг фақат биттаси қўлланади ва ҳар икки очилувчи қўштирноқ вазифасини бажаришга хизмат қилади. Масалан, “*Бобурнома*”нинг бугунги кундаги аҳамияти” мавзусида ишро ёздим. Бу гапда аслида очилувчи қўштирноқ такрор ҳолда, яъни: ““*Бобурнома*”нинг бугунги кундаги аҳамияти” мавзусида ишро ёздим шаклида бўлиши керак эди. Бироқ кўринганидек, икки қўштирноқ кетма-кет қўлланганда, ёзув эстетикаси бузилади. Шу сабабли бир қўштирноқ тушиб қолади. Бу ҳақда юқорида “Бир хил тиниш белгисининг бирдан ортиқ қўлланиши” мавзусида ҳам батафсил тўхталдик.

3. Тире қўйилиши лозим бўлган ажратилган бўлақлар гап охирида келганда, кейинги тире тушиб қолади: *Шеърга солиб у бедорлигин, Сўнгра тутар менга – аёлга.* (Э.Охунова)

Демак, ҳозирги ўзбек тилида тиниш белгиларининг тушиб қолиши ҳодисаси ҳам бўлиб, бу ҳол маълум шарт-шароит, қоидалар асосида вужудга келади.

Ҳаволада тиниш белгиларининг қўлланиши

Ҳавола *арабча* сўз бўлиб, ўзбек тилида “фикр, мулоҳаза ва шу кабилар ҳақида маълумот учун бирор манбага қарашга ундаш, шу манбани кўрсатиш” каби маъноларни ҳам англатади⁴⁵.

Ҳавола (сноска) илмий адабиётларда кўп учрайди. Маълумки, илмий адабиётлар: монография, диссертация, автореферат ёки мақолани талаб даражасида ёзишда тадқиқотчидан пухта пунктуацион билим талаб этилади. Бунда фойдаланилган илмий материал ёки манба ҳақидаги маълумотлар аниқ ва ўринли берилиши қанчалик муҳим бўлса, тиниш белгиларини қўллаш меъёрларини тўғри билиш ҳам шунчалик зарурдир. Бирок бу борада аниқ қоида ва меъёрлар кўрсатилган алоҳида қўлланмаларнинг мавжуд эмаслиги ҳаволада тиниш белгиларининг қўлланиши билан боғлиқ ҳар хилликларни юзага келтирмоқда.

Ҳаволаларда тиниш белгиларининг ишлатилиши қуйидагича:

Ҳаволада фамилиядан сўнг исм, зарурат бўлса, ота исмининг бош ҳарфи ёзилади ва улардан кейин, шунингдек, ҳаволадан сўнг нуқта қўйилади: *Саломов Ф. Таржима таъвишлари. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 67-бет.*

Ёки: *Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, 2013. 261-бет.*

Агар бир муаллифга кетма-кет мурожаат қилинса, *Шу муаллиф бирикмаси* қўлланади ва ундан кейин нуқта қўйилади: *Одилов Ё. Фразеологик энантиосемиянинг синхрон табиати // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013. 4-сон, 12–16-бетлар; Шу муаллиф.*

⁴⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2020. – Б. 502.

Энантисемия лисоний ассиметриянинг титик кўриниши сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013. 5-сон. 82–85-бетлар.

Ҳаволада илмий журнал номи кўрсатилса *иккита тик чизиқ*, газета, илмий тўплам ёки конференция материаллари номи кўрсатилса, *бир тик чизиқ* қўйилади: *Солижонов Й., Мўминов С. Бадий асарларда исмнинг айрим функциялари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1984. 2-сон, 44–49-бетлар; Кўчқорова М. Эркин Аъзам насри ва киноявий бадий шартлилик / Эркин Аъзам бадий олами. – Тошкент: Тигон zamin ziyo, 2014. – Б. 81–97.*

Ҳавола Бу ҳақда қаранг ёки Қаранг каби ишора қилувчи сўзлар билан бошланса, бу сўзлардан сўнг *икки нукта* қўйилади: *Қаранг: Эргашев А., Халилова Д. “Ёзи ва Зебо” – ишқ достони. – Қарши: “Насаф”, 2000.*

Ҳаволада манбанинг нашр қилинган жойини кўрсатувчи шаҳар номидан сўнг *нашриёт номи* келтирилса, жой номидан кейин *икки нукта* қўйилади. Масалан: *Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 3-нашр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. 58–59-бетлар; Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. 336-бет. Ёки: Қаюмов А. Назм ва тафаккур қуёши. – Тошкент: Фан, 1992. 46-бет.*

Агар *нашриёт номи* кўрсатилмаса, у ҳолда жой номидан сўнг *вергул* қўйилади: *Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 2001. 19-бет. Ёки: Норматов У. “Ўтган кунлар” ҳайрати. – Тошкент, 1996. 60-бет.*

Ҳавола рақами матн ичида тиниш белгисидан олдин қўйилади. Агар хатбоши *иктибос* олинган жумла билан тугаса, аввал ҳавола рақами, кейин тиниш белгиси қўйилади.

Манбаларда тиниш белгиларининг ишлатилиши қуйидагича:

1. Турли манбалардан олинган иктибослар кўштирноқ ичида, манба номи эса қавсда берилади ҳамда манба қавсидан кейин нуқта қўйилмайди: *“Одами эрсанг, демагил одами Ониким, йўқ халқ гамидин гами”*. (Алишер Навоий)

2. Муаллифларнинг исми, фамилияси ёки тахаллуси тўлиқ ҳолда берилса, улардан сўнг нуқта қўйилмайди: *(Боту)*, *(Ўткир Ҳошимов)*.

3. Исм, отаисм қисқартирилиб, фамилия тўлиқ ёзилганда ёки исм, тахаллус баъзан фамилия ҳам қисқартирилганда, қисқартмалардан кейин нуқта қўйилади. Бунда яхлитликни бузмаслик учун исм, отаисм ва фамилия бўшлиқ қолдирмасдан ёзилади: Э.А.Бегматов, Т.Малик, Ғ.Ғ., Ҳ.О.

4. Манба номига келишиқ кўшимчаси қўшилганда, унинг номи кўштирноқ ичида, келишиқ кўшимчаси эса кўштирноқдан сўнг бўшлиқ қолдирмасдан ёзилади. Масалан: *“Дафтар ҳошиясидаги битиклар”дан олинди*; *“Қутадғу билиг”га кўп мурожаат қиламан каби*.

Ҳозирги кунда амалиётда фойдаланилган адабиётлар рўйхатини шакллантиришда манба ва адабиётлар ҳақидаги маълумотларни қуйидагича ёзиш барқарорлашмоқда:

Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2002. – 168 б.

Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юртларининг филология факультетлари талабалари учун дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 387 б.

Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: Фан, 2004. – 128 б.

Худойберганова Д. Сегментли матнлар ҳақида // Филология масалалари. – Тошкент, 2004. №4. – Б. 35–39.

Песина С.А. Слово в когнитивном аспекте. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 236 с.

Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. дисс. – Тошкент, 2009. – 313 б.

Ҳакимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли лугавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Фарғона, 2004. – 23 б.

Турдалиева Д. Ўзбек халқ мақолларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. б. ф. д-ри. (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2019. – 47 б.

Қурбонов Т. Бадиий асарлардаги топонимларни ўрганиш масаласи / Бадиий асарлардаги топонимларнинг лингвистик таҳлили ва изоҳи масалалари. – Самарқанд, 2006. – Б. 11–16.

ПУНКТУАЦИЯ – ФИКРНИ ЁЗМА МУКАММАЛ ИФОДАЛАШ ВОСИТАСИ

Ёзув маданиятини шакллантириш ва такомиллаштиришда пунктуация – тиниш белгиларининг алоҳида аҳамияти бор. Тиниш белгилари ёзувнинг бошқа воситалари (харфлар, рақамлар, диакритик белгилар) ҳамда тил бирликлари (сўзлар, морфемалар) билан кўрсатиш мумкин бўлмаган турлича фикрий муносабатларни, психологик ва интонацион ҳолатларни ифодалашда ҳам фавқулодда муҳим аҳамиятга эга.

Пунктуация тилнинг синтактик қурилиши билан узвий боғлиқ бўлиб, ёзма нутқни тўғри, ифодалади, аниқ баён қилишда, унинг услубий раванлигини, тез тушунилишини таъминлашда бениҳоя зарурий воситадир. Илмий манбаларда, ўқув қўлланмаларида тиниш белгиларининг қўлланиш усули ва тартиби пунктуациянинг мантикий-грамматик, услубий ва дифференциация (фарқлаш) тамойиллари асосида белгиланиши таъкидланади. Бунда *мантикий-грамматик тамойил* нутқнинг семантик-грамматик томонини ёзувда тўғри ифодалашга қаратилган бўлса, *дифференциация тамойили* асосидаги қоидалар тиниш белгиларининг қўш ҳолда қўлланишидаги тартибни, гапдаги мураккаб мазмунни аниқлаштириш керак бўлганда, улардан фойдаланиш йўллари белгилаб беради. *Услубий тамойил* тиниш белгиларининг қўлланишини нутқ услублари асосида белгилашни назарда тутаяди, лекин бу унчалик тўғри эмас, чунки муайян бир услубгагина хосланган тиниш белгиси бўлмайди. Зарурат туғилганда, ҳар қандай услубда ҳам хоҳлаган тиниш белгисидан фойдаланиш мумкин.

Муайян тилдаги пунктуация анъаналарининг мустаҳкамланиши ва такомиллашувида таникли ёзувчиларнинг ижоди ҳамда тиниш белгиларининг қўлланиш қоидаларини умумлаштирувчи ва тартибга солувчи тилшунослар фаолияти катта аҳамиятга эга. Ҳозирги ўзбек пунктуациясининг шаклланиши, ривожининг унинг ўрганилиши Фитрат, С.Иброҳимов, Ҳ.Ғозиев, О.Усмонов, Ғ.Абдурахмонов, К.Назаров ва бошқа тилшуносларнинг номи билан боғлиқ.

Пунктуация масалалари билан бевосита шуғулланган Ҳ.Ғозиев (“Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти”, 1969, 1979), Ғ.Абдурахмонов (“Пунктуация ўқитиш методикаси”, 1968), К.Назаров (“Тиниш белгилари ва ёзма нутқ”, 1974; “Ўзбек тили пунктуацияси”, 1976)ларнинг асарлари нашр этилганига анча йиллар бўлди ва улардаги тиниш белгиларининг ишлатилиши ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ҳам бир қадар ўзгарди. Бунинг устига, “муаллиф пунктуацияси”, яъни муайян муаллиф томонидан тиниш белгиларининг амалдаги қоидаларга бўйсунмаган, унга риоя қилмаган ҳолда индивидуал қўллаш ҳолатлари учрайдики, бу ҳам кенг ўқувчилар оммасини чалкаштиради, шубҳалантиради.

Мазкур ҳолатни ҳисобга олган ҳолда ва тиниш белгиларининг ишлатилиши билан боғлиқ айрим чалкашликларни бартараф этиш мақсадида ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг бир гуруҳ етакчи олимлари: проф. Н.Махмудов, доцент А.Мадвалиев, доцент Н.Маҳкамов томонидан ушбу “Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари” ишлаб чиқилган эди. “Қоидалар” Институт илмий кенгаши томонидан маъқуллангач, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 2015 йил 1-сонида ҳамда “Маърифат”

газетасининг 2015 йил 1, 4, 8, 11 апрель кунларида эълон қилинди, журнал ва газета ўқувчиларидан олинган маъбул фикр-мулоҳазалар, таклиф ва тавсиялар асосида янада такомиллаштирилди. “Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари” Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази илмий-методик кенгаши томонидан маъқулланган.

ЎЗБЕК ТИЛИ ПУНКТУАЦИЯСИНИНГ АСОСИЙ ҚОИДАЛАРИ

Тиниш белгиларининг гап охирида қўлланиши

1. Нуқта

1. Тугалланган дарак гапларнинг охирига нуқта қўйилади:
Қўқон томон кетяпмиз. Ҳозиргина бизни кузатиб қолган бу ажойиб инсон тўғрисида ўйлаяпмиз. Уни биринчи марта кўришимиз. Фақат бир соатгина у билан ҳамсуҳбат бўлдик.
(С.Аҳмад)

2. Дарак мазмунидаги гаплар тузилиши жиҳатидан қандай бўлишидан (содда, қўшма, тўлиқсиз, атов, илова ва ш.к.) қатъи назар, уларнинг ҳар қандай типи охирига нуқта қўйилади:
Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиқлай бошлади. (Чўлпон) Дунёда қандай яхшилик ва хайриятлик бўлса, ҳаммасини шу биргина қизи учун истар ва орзу қиларди. (Чўлпон) (ҚЎЧҚОР. Болаларинг қани?) ҚУМРИ. Мактабда. Ундан чиқиб, тўғри шу ёққа келишади. (Ш.Бошбеков) Шавкатнинг хонаси. Каравотда Бинафша пишиллаб ухлаб ётибди. (Ш.Бошбеков) Жалил ака дераза тагида ётарди. Тўшакда. Болиши баланд. (Ш.Холмирзаев)

3. Агар алоҳида эмоционалликка эга бўлмаса, буйруқ гаплар охирига нуқта қўйилади:
Фойда чиқадиган томонини кўзлайверинг. (А.Қаҳҳор) Болаларга бирон нарса олиб бер. (А.Қаҳҳор) Эркаликни Бегимқулга қилинг. (О.Ёқубов) Эсон-омон хизматни бажариб кел. (О.Ёқубов)

4. Гаплар сарлавҳа вазифасида қўлланганда, дарак (ва номинатив) мазмунида бўлишига қарамасдан, уларнинг охирига нуқта қўйилмайди: *Мустақиллик ўзликни танимоқдир* (Б.Қосимов); *Улар халқнинг юрагида яшайди* (Б.Қосимов). Аммо сарлавҳа икки гап (қисм)дан иборат бўлса, мазмун шуни талаб қилса, биринчи қисмдан кейин нуқта қўйилади: *Ҳукмларнинг сон ва сифат жиҳатидан бирлашган классификацияси. Ҳукмларда терминларнинг бўлиниши.* (“Логика” ўқув қўлланмаси)

5. Муайян тасниф таркибидаги тартибни билдирувчи рақамлардан кейин нуқта қўйилган бўлса, бу рақамлар билан кўрсатилган гаплардан кейин ҳам нуқта қўйилади: *Келишик шаклидаги сўзлар ганда бошқа сўзлар билан қуйидагича муносабатда бўлади:*

1. *Қаратқич келишиги от билан отни грамматик алоқага киритади: китобнинг вараги, одамнинг гавдаси.*

2. *Тушум, жўналиши, ўрин, чиқиш келишиклари отни феъл билан алоқага киритади: китобни ўқиди, бозорга бордим, мактабда кўрдим, институтдан келдим.* (“Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслиги)

Аммо мазкур тартибни билдирувчи рақамлар (ёки ҳарфлар) қавс билан ажратилган бўлса, улар билан кўрсатилган гапларнинг сўнггисидан бошқалари охирига нуқта эмас, балки нуқтали вергул (баъзан вергул) қўйилади: *Диалектология фанининг объекти маҳаллий лаҳжа ва шевалар бўлиб, мақсади ва вазифаси қуйидагилардан иборат:*

1) *айрим шева ва диалектларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик хусусиятларини ҳар томонлама тавсиф қилиши;*

2) миллий тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида шеваларнинг тутган ўрнини ва шу миллий тилга асос бўлган шеваларни аниқлаш; < ... >

5) умумий ўхшаши лингвистик хусусиятларини белгилаш асосида шеваларнинг маълум ҳудудларда тарқалиши хариталарини тузиши ва шеваларни тасниф қилиши. (“Ўзбек диалектологияси” дарслиги)

2. Сўроқ белгиси

1. Сўроқ мазмунидаги гаплар охирига сўроқ белгиси қўйилади: *Ҳай, нима бу ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди? Зебинисахон қанилар? Салтанатхон, айланай, ўртоқсонингизни топмайсизми? (Чўлпон) Одамлар кўнглига Сен ҳам битта ниҳол экдингми? Баҳра ололдими бир зот юраги? Бирор қалб губорин юва олдингми? Сен ҳам ўз шеърларинг замиридаги Шўр сувларни қува олдингми? (Э.Воҳидов)*

2. Сўроқ мазмунидаги гаплар қандай воситалар ёрдамида шаклланган бўлишидан (сўроқ олмошлари, сўроқ-таажжуб юкламалари, сўроқ интонацияси ва ш.к.) қатъи назар, уларнинг ҳар қандай кўриниши охирига сўроқ белгиси қўйилади: *Сизлар амал талашган чоғда Ким турғизар бурчакка сизни? (Э.Воҳидов) Жаноб Пакавира, Ҳиндистонга қачон келгансиз? Уч йил? Уч йилдан буён қаерда истиқомат қилмоқдасиз? (П.Қодиров)*

– *Хўп, Бинафша. Фамилияси?*

– *А?.. Кимни?..*

– Ўзингизнинг болангизми, ахир? (Ш.Бошбеков)

Йўқ, фамилиянгиз? Қурбонов? Аҳа, яхши, яхши! Соғлиқ қалай, ўртоқ Қурбонов? Отдай бўлиб юрибсизми? (Т.Мурод)
Ичингда армонларинг бордир, ахир? (С.Ахмад)

3. Сўроқ мазмуни ифодаланган содда гапларнинг ҳам, қўшма гапларнинг ҳам охирига сўроқ белгиси қўйилади: *Сен... бу ерда нима қилиб юрибсан? (О.Ёкубов) Эсингиздами, бир марта иккаламиз ялтиз терган эдик? (Ў.Умарбеков)* Аммо гапда кучли эмоционаллик, ҳис-ҳаяжон мавжуд бўлганда, сўроқ белгисидан кейин ундов белгиси ҳам қўйилади: *Қачон жиловлаб қўйилади бу извогар, галамислар-а?! Қачон бартараф бўлади бу анонимчилар-а?! (Т.Мурод) Ўтган бозор куни еган анорингни ўйнашинг олиб келганмиди?! (А.Қахҳор) Асқарали тоға, бас энди, шу чойни ичайми-йўқми?! (Т.Малик) Ўғлингиз от олмоқчи эди бу пулга, сизда инсоф деган нарса борми?! (Т.Малик)*

4. Қўшма гаплар (боғловчисиз боғланган, боғловчили боғланган, эргашган) компонентларининг ҳар иккисида ҳам сўроқ мазмуни ифодаланиши мумкин, аммо сўроқ белгиси фақат яхлит қўшма гапнинг охирига қўйилади: *Нега ерда учрашдилар бу икки малак, Нега суҳбат қурмадилар фазолар аро? (Э.Воҳидов) Ўрнига ким экан – билсак бўладими? (Э.Аъзам) Биз, раҳбарларга ишонасизми ё мана шунга ўхшаган подачига ишонасизми? (Т.Мурод) Бу ўзингизнинг фикрингизми ё бирор кўрсатма борми? (Т.Малик) Ранг-рўйингизга нима бўлди, тузукмисан ўзи? (Э.Аъзам)*

5. Қўшма гаплар (боғловчисиз боғланган, боғловчили боғланган, эргашган) компонентларининг фақат биттасида

сўроқ мазмуни ифодаланиши мумкин, аммо сўроқ мазмунини ифодалаган компонентнинг олдин ёки кейин туришидан катъи назар, сўроқ белгиси яхлит қўшма гапнинг охирига қўйилади: *Отаси ҳам ҳайрон: кимга тортган бу қиз?* (Ў.Ҳошимов) *Аввал менга айтинг, шу қишлоқ қизидан олим чиқадими?* (С.Аҳмад) *Шу аҳволда ўлиб-нетиб кетсанг, шунча бола чирқиллаб қолишини ўйладингми?* (С.Аҳмад) *Дарҳақиқат, туянинг устига гам юкини ортса, нега кофирлар озод бўлади?* (С.Аҳмад) *Эсингиздами, бир марта иккаламиз ялпиз терган эдик?* (Ў.Умарбеков) *Жалил ота карахт тортиб қолди: қаёқдан пайдо бўлди бу дард?* (Ш.Холмирзаев) *Қандай донишманд одамсизки, қалбимни дарҳол билдингиз?* (Ш.Холмирзаев)

6. Риторик сўроқ гаплар охирига, асосан, сўроқ белгиси қўйилади: *Бирон орзуси бўлмаган, бирон нарсага интилмаган одамнинг мушукдан нима фарқи бор?* (А.Қаҳҳор) Аммо гапда кучли эмоционаллик, ҳис-ҳаяжон мавжуд бўлганда, сўроқ белгисидан кейин ундов белгиси ҳам қўйилади: *Халқини севган қайси фарзанд Ватанини озод кўришни хоҳламайди?!* (Э.Аъзам)

7. Сўроқ мазмунидаги гаплар сарлавҳа вазифасида қўлланганда, улардан кейин сўроқ белгиси қўйилади: *Тошпўлат тажанг нима дейди?* (А.Қодирий) *Шамол нимадан пайдо бўладир?* (Чўлпон) *Мен нечун севаман Ўзбекистонни?* (А.Орипов) *Ватанни нега севадилар?* (Б.Қосимов) *Ўзбекистонда ким яхши яшайди?* (Ш.Жабборов)

8. Ўзганинг фикр-мулоҳазасига шубҳа ёки эътироз-норозиликни ифодалаш учун баъзан матнда мазкур фикр-мулоҳаза баён қилинган иқтибосдан кейин қавсга олинган сўроқ

белгиси кўйилади: *Насрий ифода бўлса: “Бу Зарафишон дарёси тепаликда жойлашгани учун (?) “Кўҳак” деб ном бердилар... Шу тепаликдан пастга қараб қўйилгани учун ҳам (?) Зарафишонни Кўҳак дарёси дейдилар”*(104-бет). Самарқанд Африкада ёинки Америка қитъасида эмас, шундайгина икки қадам жойда, кўпчилигимиз кўрганмиз ва Зарафишоннинг қаердан, қандай оқшини биламиз. Ҳеч замонда дарё тепаликдан пастга қараб оққанми? (Н.Комилов. “Таржимами ё талқин?” мақоласи)

3. Ундов белгиси

1. Ундов гаплар охирига ундов белгиси кўйилади: *Буни қаранг, унаштиришни тўй деб юрса-я! Қўйинг, домласи, ҳозир унаштиришдан ҳам айнидим! Вақт-соати етганда бўлар! Вақт-соати етганда, кувни ўзингиз топасиз! Тўйга ўзингиз бош бўласиз!* (А.Қаҳҳор)

2. Таркибида эмоционалликни кучайтирадиган қандай, қанчалик, қанақа, нақадар, мунча, бунчалик каби сўзлар мавжуд бўлган гаплар охирига ундов белгиси кўйилади: *Яшаш қандай яхши, тагин шундай катта, гўзал шаҳарда!* (Ў.Умарбеков) *Қара, у қандай яхши йигит!* (Ў.Умарбеков) *Ҳаёт! У нақадар мураккаб ва нақадар улуг!* (Ў.Умарбеков) *Бу йўл нақадар улуг, сеҳрли ва муқаддасдир!* (У.Ҳамдам) *Чанд биби Ҳумоюнга тегмасдан олдин қанчалик шўх ва қувноқ эди!* (П.Қодиров) *Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат!* (Чўлпон) *Оҳанрабонгиз бунчалик зўр бўлмаса!* (Э.Аъзам)

3. Эмоционаллик даражаси кучли бўлган риторик сўрок гаплар охирига баъзан ундов белгиси кўйилади: *Она ўз боласига ёмонликни раво кўрадими!* (А.Қаҳҳор)

4. Буйруқ, талаб, ундаш мазмуни эмоционал шаклда буйруқ майлидаги феъл ёки бошқа воситалар оркали ифодаланган буйруқ гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Шукур қилинг! Севининг! Мундоқ бир кулинг! Кулимсиранг! Илжасинг!* (Чўлпон) *Бахт хусусида уни янглиштирманг! Янглиштирманг қиз бечорани!* (А.Қаҳҳор) *Қизингизнинг бахтини бировларнинг остонасидан қидирманг!* (А.Қаҳҳор) *Ойиэсон, қани, бу ёққа!* (С.Аҳмад)

5. Ҳис-ҳаяжон интонацияси билан талаффуз қилинган номинатив гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Фавқулодда манзара!* (*Китлар осмонда учиб кетаётган турналар каби ўткир учбурчак ҳосил қилиб сузиб боришар эди*) (Ч.Айтматов) *Ана турмуш! Ана куёв-қайлиқ!* (*Пошишахон билан Султонхон қайлиқ бўлибдими?*) (Чўлпон) *Шундай гўзалга мушт кўтарши!* (О.Ёқубов) *Аммо бу озриқ, бу хўрликларга чидамоқ!* (Э.Аъзам)

6. Мурожаат объектини кўрсатувчи, яъни вокатив гаплар одатда эмоционалликка эга бўлади ва улар охирига ундов белгиси қўйилади: *Она тилим! Меҳринг бу қадар Ўртагувчи экан жонимга.* (Э.Воҳидов) *Дўстлар! Сиз ҳам Матмуса Ҳикматин унутманглар.* (Э.Воҳидов) *Энахон! Жоним ўртоғим! Бормисиз?* (Чўлпон)

7. Эмфатик урғу олган сўзни эмоционалликни кучайтириш мақсадида такрорлаш ҳолатлари мавжуд бўлган гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *Ҳа, от сурмоқ даркор, от сурмоқ!* (О.Ёқубов) *Ёниб яша то танда жон бор, Қуёш бўлгин, азизим, қуёш!* (Э.Воҳидов) *Зебихонни қаранг, Зебихонни!* (Чўлпон)

8. Эмоционалликни кучайтириш мақсадида бўлаклари инверсив ҳолатда (одатдаги тартибдан фаркли) қўлланган гаплар

охирига ундов белгиси қўйилади: *Ўлганим яхши менинг! – деди у. – Кўнгилдагидек бир сийлай олмасам меҳмонларимни!* (Чўлпон) *Орзусига энди етди у!* (Ў.Умарбеков)

9. Ундовлар алоҳида гап вазифасида келганда, ундан кейин ундов белгиси қўйилади: *Оҳ! У ёқда хўрладилар, бу ёқда калтакладилар* (Р.Ҳайдарова) *Ҳой! Овқатларингдан дарак борми?* (Ў.Умарбеков) *Оббо! Яна кутарканмиз-да!* (Ў.Умарбеков) *Кишит! Кишит-е, қирилибгина кетгур!..* (Ш.Бошбеков)

10. Таркибида ҳис-ҳаяжон ундовлари мавжуд бўлган гапларда эмоционаллик ёрқин ифодаланади ва бундай гаплар охирига ундов белгиси қўйилади: *О аёл қалби! Дунёда мавжуд барча фожиялар сел бўлиб ётирилса чидар-у, аммо эрининг хиёнатига сира-сира чидай олмас!* (Т.Малик) *Эй Одам фарзандлари! У ўлимни ва ҳаётни сизларнинг қайси бирларингиз амалда яхшироқ эканликларингизни синаш учун яратгандир.* (Т.Малик) *Эҳ, хўрлик қурсин!* (Ойбек) *Ўша лаҳза она билан фарзанд ораси, Оҳ, нақадар яқин эди, нақадар узоқ!* (Э.Воҳидов)

11. Саломлашиш-хайрлашиш, табрик, миннатдорлик, ташаккур, узрхоҳлик, маъқуллаш, рағбатлантириш каби муомала одатларини билдирадиган гапларда ҳам кўпинча эмоционаллик ёрқин ифодаланади ва уларнинг охирига ундов белгиси қўйилади: *Мен кетдим! Хайр!* (Ў.Ҳошимов) *Хайрият!* (Бу кимсасиз оролда биттагина инсофли тирик одам бор экан!) (Т.Малик) *Марҳамат!* (Улугсифат бўлиб кўриниш учун – ўттиз ёшдаман демоқчи эди) (Ч.Айтматов) *Офарин! Ҳақ гапни айтаётир!* (Ч.Айтматов) (Бунга чидаш мумкинми?!). *Йўқ!* (Т.Малик) *Балли! От айланиб қозигини*

топади! (А.Қахҳор) *Авваламбор, тўйларинг муборак бўлсин!*
(Ш.Холмирзаев)

12. Гапда эмоционаллик даражасининг беҳад ортик эканлигини кўрсатиш учун баъзан гап охирига бирдан ортик (учтагача) ундов белгиси қўйилиши мумкин: *Войдод! Аяжсон!! – қичқирди кимдир. – Мени ташлаб кетманг, аяжсон!!!* (Ў.Умарбеков) *Ҳа, мен ўғриман!!! Шу йўл билан кун кўраман! Сен тугилгунинггачаям шунақа эди.* (Ш.Бошбеков)

13. Ундов гаплар сарлавҳа вазифасида қўлланганда ҳам уларнинг охирига ундов белгиси қўйилади: *Кўклам келадир!* (Чўлпон. Шеър сарлавҳаси) *Қовун туширай дебман-ку!* (С.Аҳмад. Ҳажвий ҳикоя сарлавҳаси)

14. Ўзганинг фикр-мулоҳазасига муаллифнинг ўта маъқуллаш, алоҳида таъкидлаш, розилик ёки киноя-аччиқланиш, ажабланиш муносабатини ифодалаш учун баъзан матнда мазкур фикр-мулоҳаза баён қилинган иқтибосдан кейин қавсга олинган ундов белгиси қўйилади: *Иқтисодий юксалиш натижасида, турмуш даражаси сезиларли равишда яхшиланган – оналар ўлими 2 баробар, болалар ўлими 3 баробар камайган, одамларнинг ўртача умр кўриши 67 ёшдан 73 (!) ёшга, жумладан, аёлларнинг ўртача умр кўриши 75 (!) ёшга етган.* (А.Иброҳимов. “Умримиз боқийдир, боқий!” мақоласи) *Лекин бу фикрларга келгунча шеърнинг марказий қисмидаги вақтнинг янги туфли кийиб ўтиши-ю лирик қаҳрамоннинг эти (!) эски туфлилардек тешилиб кетиши нимани англатади, ҳарчанд тиришмай, идрок этолмадим.* (Б.Назаров. “Йигирма ёшдаги шоирларимиз” мақоласи)

4. Кўпнукта

1. Мазмунан тугалланмаган дарак гаплар охирига кўпнукта кўйилади: *Тўйни келаси йил қилсак қилармиз...* (А.Қахҳор) *Поездга билет олиб қўйган бўлсак, поезд уч соатдан кейин кетса...* (А.Қахҳор) *Бўлмаса, кунда нима айб, худонинг ҳамшиагидек карами кенг бир кунни...* (А.Аъзам)

2. Гапдаги турли узилишларни кўрсатиш учун кўпнукта кўйилади: *Ҳай-ҳай, укам, шундоқ баобрў одам сизни кўргани келса-ю, сиз хурсанд бўлиш ўрнига...* (А.Аъзам)

3. Гап муаллифининг ўйланиб қолиш, иккиланиш, ҳаяжонланиш каби ҳолатларини кўрсатиш учун кўпнукта кўйилади: *Ўзинг тенги болалар лагерь палаткаларида маза қилиб ухлаб ётганида, сен сув сепиб, йўлка супуришинг...* *Нима десам экан...* *Сал алам қилади кишига.* (Ў.Ҳошимов) *Майли, чавгонни... эртага пешиндан сўнг тамошо қилгаймиз.* (П.Қодиров) *Ҳазратим, ижозат беринг, – деди. – Мен қизни... кўриб, ризолигини олмагунча... кимлигини айтмай турай.* (П.Қодиров)

4. Нутқда кутилмаганда бир фикрдан бошқасига ўтиб кетишни кўрсатиш учун гапда айна ўтиш ўрнига кўпнукта кўйилади: *Сени сийпаб, эркалатиб, Аста-секин кўкартирган Гўзал кўклам... ўтиб кетди.* (Чўлпон) *Ярим кечада уйга қайтсам... ҳаммаёқ жимжит.* (Ў.Ҳошимов)

5. Гапда берилган санокдаги қаторни яна давом эттириш мумкинлигини, унинг тугамаганлигини кўрсатиш учун кўпнукта кўйилади: *Гулларнинг номини жуда топиб қўйишади-да, – деди,*

– тугмачагул, гулибеор, қирқогайни, оққалдиргоч... (Н.Эшонкул)
Болалигимда кўп касал бўлардим: қизамиқ, кўкйўтал, безгак...
(Ў.Ҳошимов)

6. Мазмуни аниқ очилмаган гаплардан кейин кўпнуқта кўйилади ва ундан кейин шу мазмунни очадиган гап келтирилади:
1914 йил... Шу йилдан ўзбек шеърояти осмонида “Чўлпон” деган митти юлдуз чарақлай бошлади. (Н.Каримов)

7. Матнда муайян сабаб билан узилиб қолган фикр баёнининг давом эттирилганини кўрсатиш учун гап бошига кўпнуқта кўйилади: *...Болалигимни эсласам, илиқ ёз кечалари кўз олдимга келади.* (Ў.Ҳошимов) *...Бу тушининг охири эмас эди. Бу ибтидоси эди.* (Н.Эшонкул)

8. Сарлавҳа вазифасида қўлланган гаплардан кейин мазмун тақозосига мувофиқ кўпнуқта кўйилади: *Бир йигит куйлар экан...* (Ойбек. Шеър сарлавҳаси) *Ёшликни эслаб...* (Ойбек. Шеър сарлавҳаси) *Изтироб экан-ку муҳаббат!..* (Х.Дўстмуҳаммад. Ҳикоялар туркумининг номи)

Тиниш белгиларининг гап ичида қўлланиши

1. Вергул

1. Гапда боғловчисиз, тенгланиш интонацияси билан боғланган уюшиқ бўлақлар бир-биридан вергул билан ажратилади: *Китоб, қалам, дафтар бўлсин йўлдошинг.* (Ҳабибий) *Бир кун авлиёнинг ҳузурига баланд бўйли, узун сочлари елкасига тушган, ялангоёқ бир одам кириб келади.* (И.Султон) *Столга иккита музқаймоқ, бир шиша лимонад, иккита бўш стакан қўйилди.* (Ш.Бошбеков)

2. Зидловчи тенг боғловчилар воситасида боғланган уюшиқ бўлақлар иштирок этган гапларда мазкур боғловчилардан олдин вергул қўйилади: *Дадам секин, аммо таҳдидли оҳангда деди.* (Ў.Ҳошимов) *Оқтўш Хўжайиннинг раҳми келаётганини, лекин иложсиз эканини тушунди.* (Б.Мурод Али) *Мингбоши бу биргина, лекин қутилмаган сўзга бир оз ҳайрон бўлди.* (Чўлпон)

3. Такрор қўлланувчи тенг боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги бириклар (бириктирувчи, айирувчи, инкор) воситасида боғланган уюшиқ бўлақлар вергул билан ажратилади: *Одам бир йўла ҳам муҳаббатидан, ҳам дўстидан ажралиб қолса ёмон бўларкан.* (Ў.Ҳошимов) *Ё қайгу, ё севинч кўзга берар ёш.* (И.Мирзо) *Ўлдирадир бир кун мени ё унисси, ё бунисси.* (А.Обиджон) *Ойим гоҳ менга, гоҳ Ҳожии бувага қарар эди.* (Ў.Ҳошимов) *Йўлчи баъзан ёлғиз, баъзан ўз ёнига бировни ҳамроҳ қилиб, сув келтирар эди.* (Ойбек) *Бунда бор на офат, на гурбат, на гам.* (Ғ.Ғулом) *Лекин ҳозир бу ҳақда ўйлашига унинг на имкони, на хоҳиши бор эди.* (Ў.Умарбеков)

4. Мурожаат объектини ифодаловчи ундалмалар гапнинг бошида келганда, ундан кейин, гап ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, гап охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Ўғлим, гапимга диққат билан қулоқ сол.* (И.Султон) *Худонинг даргоҳи кенг, ўғлим, тавба қил.* (И.Султон) *Ўзингиз айта қолинг, Матлубахон.* (О.Ёкубов)

5. Ундовлар гапнинг бошида келганда, ундан кейин, гап ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, гап охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Ажабо, сенинг қисматинг*

бизникидан фарқли эмасмиди? (И.Султон) *Вой, мунча очилиб кетибсан!* (О.Ёқубов) *Кузатишида фойдаланиладиган замонавий ускуналарнинг ривожланиб кетгани эса, эҳ-ҳе-е, алоҳида мавзу.* (Х.Дўстмухаммад) *Шу тобда бир гарам беданинг устига чиқиб чўзилсанг борми, оҳ, бунинг гашига нима етсин!* (М.Мансур) *Вақт-соати етганга ўхшаяпти, уф-ф.* (Х.Дўстмухаммад)

Аммо гапда ундалмалардан олдин келган ундовлар одатда ундаш, мурожаатни кучли даражада ифодалаш учун хизмат қилади, шунинг учун ундалмалар олдидан келган ундовлардан сўнг одатда вергул қўйилмайди: *Кел, эй Фурқат, суханни мухтасар қил.* (Фурқат) *Эй қотил, нега шундай азим теракни нобуд қилдинг?* (“Эл деса Навоийни” китоби). *Кунлар ганимат, э ога, бу давру даврон қайтмагай.* (А.Обиджон). *Ҳой эгачи, шу ерликмисиз?* (Ў.Ҳошимов) *Чуҳ жонивор, чуҳ* (Ч.Айтматов)

6. Кириш сўз ва кириш бирикмалар (сўзловчининг баён қилинаётган фикрга муносабатини ифодалайди) гапнинг бошида келганда, ундан кейин, гап ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, гап охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Афсуски, у ҳақиқатнинг юза қатламинигина кўра олди.* (И.Султон) *Ниҳоят, мўлжаллаган жойига етиб келди.* (Ш.Бошбеков) *Жувоннинг тоқати тоқ бўлди, шекилли, думалаётган ўглини ердан юлқиб кўтарди.* (Ў.Ҳошимов). *Офтобни она дейишлари, эҳтимол, шундандир.* (Ў.Ҳошимов) *Ҳали ҳеч ким билмайди, менимча.* (А.Намозов) *Уларнинг фикрича, Акбарнинг шуҳрати ва обрўси давлат манфаатларига хизмат қилади.* (П.Қодиров) *Маълумотларга кўра, ўсмирлар оламидаги жиноятнинг 70 фоизи айнан шу бадмастлик оқибати экан.* (Т.Малик) *Мавлоно*

Маждиддиннинг айтишига кўра, хазинада атиги икки туман ҳам пул қолмабдур. (И.Султон) Кўп эмас, бир-икки кун бирга улфатчилик қилиб, ўз таъбири билан айтганда, “жиннилик” қилиб кетади. (О.Ёқубов)

7. Кириш гаплар (сўзловчининг баён қилинаётган фикрга муносабатини ифодалайди) ҳам асосий гапнинг бошида келганда, ундан кейин, ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Ўйлаб қарасам, насткашликнинг катта-кичиги бўлмас экан. (С.Аҳмад) Ўзингиз биласиз, нимаики янги гап чиқса, аввал шофёр халқи билади. (С.Аҳмад) Мен сизга айтсам, ўртоқ Эшқувватов, асримизнинг ўзига хос касалликларидан бири ҳам шу... асаб касаллиги бўляпти. (Ш.Холмирзаев). Бамисоли қалам эмас, мен сизга айтсам, овозсиз ўқдай гап бу. (А.Мухтор) Чорва ҳам, ўзингиз биласиз, ҳаминқадар. (С.Аҳмад) Бир парча қоғозга ёзилган жўнгина хат ҳар қандай одамнинг бошига етарди, мен сизга айтсам. (А.Мухтор) Сизни доғда қолдирмайди, ишонаверинг! (У.Утеулиев)*

8. Гапда қани, нима, хўш каби сўзлар гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмаган ҳолда турли модал маъно нозикликларини ифодалашга хизмат қилиб, асосий гапнинг бошида келганда, ундан кейин, ўртасида келганда, ҳар икки томонидан, охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Қани, Йўлдошали, ошга қаранг. (О.Жорқинбоев) Нима, мен гўдакмидим? (Ш.Холмирзаев) Мен қачон нону туз кўтариб, ёвузларга пешвоз чиққан эканман, қани, айт! (А.Мухтор) Хўш, нима қилиш керак энди? (Ш.Холмирзаев) Суви бир хил, ери бир хил, лекин иккита бараварини топиб бер, қани? (А.Аъзам) Тушундим, хўш? (Т.Мурод)*

Баъзан мазкур сўзлар ёнма-ён келса, улар ҳам бир-биридан вергул билан ажратилади: *Хўш, қани, бизга қандай хабарлар келтирдингиз?* (Э.Воҳидов) *Қани, хўш, масалан, чойнакнинг қопқогини русча нима дейди?* (А.Қаххор)

9. Саломлашиш-хайрлашиш, табрик, миннатдорлик, ташаккур, узрхоҳлик, маъқуллаш, рағбатлантириш каби муомала одатларини билдирадиган сўз ва қолиплашган бирикмалар гап бошида келса, ундан кейин, ўртасида келса, ҳар икки томонидан, охирида келганда эса ундан олдин вергул қўйилади: *Салом, Амирқул ака, ҳорманг!* (Ў.Умарбеков) *Хайр, сиз билан кечқурун кўришамиз.* (Т.Малик) *Узр, тажрибасизлик қилибман.* (А.Мелибоев) *Оғайни, тегиб кетган бўлса, узр, кечиринг.* (А.Обиджон) *Раҳмат, дўстлар, бунинг ҳожати йўқ.* (П.Қодиров) *Марҳамат, келинг, ўртоқ Абдурахмонов!* (Ш.Холмирзаев) *Худога шукур, қўшнилариим тилло одамлар.* (Т.Малик) *Шукур, соғ, баъзи ишлар билан бўлиб келолмади.* (А.Қодирий) *Мен эсам, шукур, юздан ўтдим.* (А.Абдуллаев)

10. Гапда тасдиқ (*ҳа, хўп, майли*) ва инкор (*йўқ*) ни билдирадиган сўзлар алоҳида гап ёки гап бўлаги вазифасида қўлланмаган ва бошқа гап бўлаги билан грамматик алоқага киришмаган ҳолларда улар вергул билан ажратилади: *Ҳа, балли, буни фаҳмлаб етибсан.* (Т.Малик) *Хўп, мен шуғулланаман бу билан.* (Ў.Умарбеков) *Майли, яхши ўқиш бўлса бора қолсин.* (Ў.Умарбеков) *Йўқ, у эртага учрашувга бормайди.* (О.Ёқубов) *Сен-ку, майли, ўзимизникисан.* (У.Ҳамдам)

Тасдиқ билдирувчи сўзлар ёнма-ён қўлланганда, улар вергул билан ажратилади: *Ҳа, майли, бир пиёла чой ичсак ичибмиз-*

да. (У.Ҳамдам) *Хўп, майли, агар Отани сизнинг маконингизга олиб борсам, яхши кута оласизми?* (О.Ёкубов)

11. Гапда такрорланган сўзлар орасига вергул қўйилади: *Қани, қани, меҳмонларнинг қўлига сув қуйворинглар.* (А.Обиджон) *Келиб, мана, Фарҳоднинг уйқусини бузишибди, узр, узр.* (Э.Аъзам) *Раҳмат, раҳмат, ўзлари кўраверсинлар.* (Э.Аъзам) *Ҳозир, ҳозир мўйқаламни оламану... мана бундай қилиб...* (О.Жоркинбоев) *Бас, бас! Буёғини эшитинг, опа.* (Ш.Холмирзаев) *Йўқ, йўқ, сиз мени жентльменлик ёшидан ўтган деб ўйламанг.* (П.Қодиров)

12. Муайян иккинчи даражали бўлакни мазмун ва мантик жиҳатидан одатдагига қараганда кучли, таъсирли, эмоционал қилиб бериш, унинг маъносини изоҳлаш, аниқлаштириш мақсади билан мазкур бўлак гапда ажратилади ва бундай ажратилган бўлакларнинг ҳар икки томонига одатда вергул қўйилади (баъзан ифода мақсадига мувофиқ тире ҳам қўлланади, бу ҳақда куйироқда айтилади): *Энахоннинг онаси, ўзи пакана ва унинг устига букчайган кампир, ўйин қилган бўлиб, ҳаммани кулдирди.* (Чўлпон) *Онам увушган оёқларини уқалаганча орқага, бола йиғлаётган томонга, қараб кетди.* (Ў.Ҳошимов) *Қаердадир, яқин жойда, дарё шовуллайди.* (Ў.Ҳошимов) *Ҳалиги йигит, қўлида тугуни бор эди-ку, сартарош, эртага таътилга чиқар экан.* (А.Ғуломов) *Насиҳатимни, отангнинг сўзини, эсингда тут.* (А.Ғуломов) *Кечқурун, ётар пайтда, кампир икковини ёнига чақириб, ўз фикрини айтди.* (Чўлпон)

13. Гапда *-(и)б* қўшимчаси билан ясалган равишдошлар ўзига тобе бошқа сўзлар билан кенгайиб келганда, улардан кейин вергул қўйилади: *Уни ким кучоқлаб, ким ўпади?* (Чўлпон) *Бинафша узоқдан югуриб келиб, دادасининг бўйнига осилиб олди.*

(Ш.Бошбеков) *Улар сой бўйига чодир тикиб, бир-икки ҳафта туришиган эди.* (О.Ёқубов) *Қайси бир йил олис бир қишлоқдан ўғай акаси келиб, уч-тўрт кун қўниб кетган эди.* (Чўлпон) *Сиз, ахир, мен билан бир шапалоқ ерни талашиб, шу тўғрида нари-бери бўлишиб, шу туфайли шаҳарга келиб қолган эдингиз...* (Чўлпон)

Аммо *-(и)б* қўшимчаси билан ясалган равишдошлар ўзига тобе бошқа сўзлар билан кенгаймаган бўлса, равишдошлар одатдаги равишлар билан бир хил маъновий-грамматик мақомда бўлади ва шунинг учун улардан кейин вергул қўйилмайди: *Қўшни хонада турадиган бир қиз югуриб кирди.* (О.Ёқубов) *Диванда гужанак бўлиб ухлаб ётар эди.* (О.Ёқубов) *Котиба кўзларини пиртиратиб чиқиб кетди.* (А.Намозов)

Бирок кенгаймаган равишдош билан феъл кесим орасида тўлдирувчи ёки ҳол вазифасидаги сўзлар келганда, шу бўлимнинг 13-бандидаги каби, равишдошдан сўнг вергул қўйилади: *Матлуба бир-бир босиб, орқага қайтди.* (О.Ёқубов) *Кўкламнинг сайроқи қушлари табиат кўринишларини куйламоқдалар, кўм-кўк кўкатлар силкиниб, қушларни олқишламоқдалар.* (Ойбек)

Шунингдек, *-(и)б* қўшимчаси билан ясалган равишдошли қурилмалар тилда идиоматик, фразеологик ибораларга айланиб қолган бўлса, улардан кейин вергул қўйилмайди: *Бугун... енг шимариб ишлаб ўтирсам, қўнгироқ бўлиб қолди.* (А.Мелибоев) *Огзингга қараб гапир, мен Ватан учун жанг қилиб эдим!* (Т.Мурод) *Аммо кўзингга қараб ишла.* (Т.Мурод) *Зум ўтмай қўлини ювиб чиқди.* (Ў.Ҳошимов)

14. Гапда *-гач* қўшимчаси билан ясалган равишдошлар ўзига тобе бошқа сўзлар билан кенгайиб келганда, улардан кейин

вергул қўйилади: *Бир марта қайси бир тўй бир ҳафтага чўзилиб кетгач, олтинчи кун бизнинг сўфи эшондан сўрамай қочиб келган!* (Чўлпон) *Сўфининг бақиршиидан сўнг бир оз шошиб тургач, улар югурганча уйга кирдилар.* (Чўлпон) *Ҳеч натижа бўлмагач, уни бўшатшига қарор қилинди.* (Т.Содиқова) *Майдонга тўртта назоратчи кириб келгач, газетчилар шақирлатиб суратга тушира бошлашди.* (Н.Эшонкул)

15. Гапда *-ган* қўшимчаси билан ясалган ва ўрин-пайт келишигининг қўшимчасини олган сифатдошлар ўзига тобе сўзлар билан кенгайиб келганда, улардан кейин вергул қўйилади: *Отам чўпонлик қилганда, мен қўзи-улоқ боққанман.* (Ш.Холмирзаев) *Улар дабдурустдан ўринларидан туришиганда, тагин хижолат ҳисси эзди мени.* (Ш.Холмирзаев) *Қосимжон машинада хотинини бир айлантирмоқчи бўлиб турганда, эшик тақиллаб қолди.* (С.Аҳмад) *Ўйин тамом бўлиб, палов дастурхони ёзилганда, ой анча баландга кўтарилган эди.* (Чўлпон)

Аммо гапда *-ган* қўшимчаси билан ясалган ва ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган сифатдошлар ўзига тобе сўзлар билан кенгайиб келмаган бўлса, улардан кейин вергул қўйилмайди: *Кутилмаганда яқингинада Эронга отланган Амир Темур Кўрагондан чопар етганини айтдилар.* (М.Али) *Кулганда ҳам силкиниб-силкиниб кулади.* (С.Аҳмад) *Ўн сўм қарз бериб туринг, хотиним келганда беради.* (С.Аҳмад) *Қариганда гина-қудуратни унутиб, борди-келди қилайлик.* (Т.Малик)

Шунингдек, *-ган* қўшимчаси билан ясалган ва ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган сифатдошли қурилмалар

тилда идиоматик, фразеологик ибораларга айланиб қолган бўлса, улардан кейин вергул қўйилмайди: *Кўнам ҳовлиқаверманглар, келинни келганда кўр, сепини ёйганда кўр.* (С.Аҳмад) *У кун бўйи саройдаги дўкондан чиқмас, уйга қош қорайганда қайтарди.* (Т.Малик) *Ноинсофнинг кеч кирганда ухлашини қаранг!* (Чўлпон) *Бир йилгача маросимларни ўтказаман деб, қоққанда қозигим, осганда хурмачам қолмайди.* (С.Аҳмад)

16. Боғловчисиз боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўртасида алоҳида мазмуний муносабатлар мавжуд бўлмай, бу гаплар бир пайтда ёки кетма-кет содир бўлган (бўладиган, бўлаётган) воқеа-ҳодисаларни ифодаласа, одатда улар ўртасига вергул қўйилади: *Кўкламнинг сайроқи қушлари табиат кўринишларини куйламоқдалар, кўм-кўк кўкатлар силкиниб, қушларни олқишламоқдалар.* (Ойбек) *Ботирлари канал қазади, шоирлари газал ёзади.* (Х.Олимжон) *Соҳибқироннинг бугдойранг юзи хиёл қорайди, кўзлари катта-катта очилди.* (М.Али) *Аввал улар бизга етиб олишсин, кейин бирга жўнаймиз.* (Х.Тўхтабоев) *Сидиқжон тўхтади, орқасидан кимдир келаётган эди.* (А.Қаҳҳор)

17. Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро аммо, лекин, бироқ каби зидловчи боғловчилар билан боғланганда, бу боғловчилардан олдин вергул қўйилади: *Кунлар илиб қолган, аммо ердан ҳали қишининг захри кетмаган.* (Ў.Ҳошимов) *У худди шу шаҳарга келаётган йўловчидай чаққон тушди, лекин қаерга келганини ҳали билмасди.* (А.Мухтор) *Ҳаво айтарли совуқ эмас, бироқ кучсиз изгирин баданни жунжиктиради.* (Т.Малик) *Ҳаммасини тинглардим, аммо Ўхшашини топмасдим асло.* (Х.Олимжон)

18. Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро *-у (-ю), -да* юкламалари воситасида боғланганда, бу юкламалардан кейин вергул қўйилади: *Мевасини енг-у, богини суршитирманг, жсонидан!* (О.Ёқубов) *Термометр ҳамширанинг қўлидан тушиб кетди-ю, бир томчи симоб ялтираб полга думалади.* (С.Ахмад) *Зум ўтмай қўлини ювиб чиқди-да, меҳмонларни кутиб олиш учун шошилди.* (Ў.Ҳошимов) *Лўли йигит Ҳикматиллонинг кафтини чап қўлига олиб, ўнг қўли билан шарақлатиб урди-да, поездга қараб югуриб кетди.* (О.Ёқубов) Бу ҳолат мазкур юкламалардан кейин зидловчи боғловчилар қўлланганда ҳам сақланади: *Бу ҳолат шув этиб ўтиб кетди-ю, лекин кайфиятимни бузди.* (А.Аъзам) *Соқчилар яқинлашаётган қора шарпани кўришиди-ю, аммо ухлаб қолганларини ўзлари ҳам сезишмади.* (Т.Малик)

19. Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро такрорланган айирувчи боғловчилар (*ё..., ё...; гоҳ..., гоҳ...; дам..., дам... каби*) билан боғланганда, такрорланаётган боғловчидан олдин вергул қўйилади: *Ё меҳмон келганини билмайди, ё ўзини билмаганликка солади.* (Н.Жалолоддин) *Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим қистайди.* (Ойбек) *Нури гоҳ севиниб, ширин хаёлларга боради, гоҳ бутун вужудини қўрқув босади.* (Ойбек) *Гоҳ катта шаҳарларга бориб қоламан, гоҳ дарёларда сузаман.* (Ў.Ҳошимов)

20. Боғланган қўшма гап таркибидаги гаплар ўзаро такрорланган инкор боғловчиси (*на..., на...*) билан боғланганда, такрорланаётган боғловчидан олдин вергул қўйилади: *На биронта одамнинг шарпаси кўринди, на бир шитирлаган товуш эшитилди.* (Ў.Умарбеков) *На савдо-сотик қилади, на деҳқончиликка уринади, на косиб-ҳунармандлик пешасини тутади.* (Чўлпон)

21. Эргашган кўшма гапларда эргаш гап бош гап билан чунки, негаки, шунинг учун, гўё каби боғловчилар ёки боғловчи воситалар билан боғланса, улардан олдин вергул қўйилади: *Улар менинг айтганимни қилишади, чунки мен оиламизнинг кенжасатойиман.* (Э.Аъзам) *Ҳозирча шундай деймиз, негаки унинг ўзи шу учрашувни узоқ вақтгача бахтим деб юрди.* (Ў.Умарбеков) *У Мингбулоққа келганидан хурсанд, шунинг учун хаёллари Мингбулоқдек тиниқ эди.* (Ў.Умарбеков) *Тамара сахнада қушдай учади, гўё гўзал товус ўйнаб учади.* (Ғ.Ғулом)

22. Эргаш гап бош гапга *-ки* ёрдамида боғланса, ундан кейин вергул қўйилади: *Одам боласи борки, барҳаётликни орзу қилади.* (И.Султон) *Бу ҳол шу қадар тез содир бўлдики, Шавкат бирон нима тушунишга ҳам улгурмади.* (Ш.Бошбеков) *Шуни мамнуният билан таъкидлайманки, менинг касб танлашимга отамнинг дўмбираси сабабчи бўлган.* (М.М.Дўст)

23. Кесими шарт майлидаги феъл (*-са* кўшимчасини олган) билан ифодаланган эргаш гапли кўшма гапларда мазкур кесимдан кейин вергул қўйилади: *Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади.* (Мақол) *Қаерда аҳиллик бўлса, ўша ерда қут-барака бўлади.* (“Тафаккур гулшани”) *Ким ялқов бўлса, унинг кўлида обод ер ҳам хароб бўлади.* (С.Абдулла) *Кўзига нима кўринса, шу уни қизиқтира бошлади.* (Ойбек) *Дунёда қандай яхшилик ва хайриятлик бўлса, ҳаммасини шу биргина қизи учун истар ва орзу қиларди.* (Чўлпон)

24. Тўсиксиз эргаш гапларнинг кесими (*-са* ҳам шаклида ифодаланган)дан кейин вергул қўйилади: *Шаҳодат хола*

кўнглида қарши бўлса ҳам, эрининг раъйини қайтара олмади. (Ў.Умарбеков) Ярим тунда ётса ҳам, эрталаб тонг отар-отмас уйғонар эди (П.Қодиров) У ўглининг тиришиб ўқиётганини билса ҳам, талабни янада қаттиқроқ қўяверарди. (Т.Малик)

25. Эргаш гап бош гапга *деб* воситасида боғланса, ундан кейин вергул қўйилади: *Ҳовлидаги супага тўшалган бўйра устига ёйилган туршакларни қуш таламасин деб, қўриқлаб ўтирдим.* (Ў.Ҳошимов) *Ватан учун жангга бор деб, қурол бердим қўлингга.* (Ҳ.Олимжон) *Юбкага мос тушсин деб, йўгон пошнали қора амиркон туфлисини ҳам берди.* (Ў.Умарбеков)

26. Баъзан *деб* шакли гап таркибида *сабабли, туфайли,* учун каби ёрдамчи сўзларнинг синоними каби қўлланади, бундай ҳолатларда *деб* сўздан кейин ҳам, олдин ҳам вергул қўйилмайди: *Арзимаган ошиқ-маъшуқнинг хати деб бутун почта овора бўлади.* (Ў.Умарбеков). *Юр, сени деб мен ҳам кечикяпман.* (А.Намозов) *Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.* (Чўлпон)

– Нега... Нега ўлдирибди?

– Сизнинг ишингиз деб.

– Менинг ишим? – ҳайрон бўлди Раҳим Саидов.

– Ҳа. И-109 С деб. Улар препаратингизни ё ўғирламоқчи, ё йўқ қилмоқчи бўлишган. Хотинингиз... Мунисхон бош тортган. (Ў.Умарбеков)

27. Баъзан *деб* шакли гап таркибида *сифатида* ёрдамчи сўзининг синоними каби қўлланади, бундай ҳолатларда ҳам *деб*

сўзидан кейин ҳам, олдин ҳам вергул қўйилмайди: *Уйга ҳам, хотинига ҳам ўз институтининг, ўз ҳаётининг бир қисми деб қарарди.* (Ў.Умарбеков) *Саид бунини совгаларнинг дебочаси деб биларди.* (У.Ҳамдам) *Усенга одам деб қарайди.* (Чўлпон) *Албатта, бу унга Миразим олдида ўзини гуноҳкор деб ҳис этмаслиги учун етарли эмасди.* (У.Ҳамдам)

2. Нуктали вергул

1. Гапда уюшиқ бўлақлар меъеридан ортик кўп бўлганда, уларни муайян бир тарзда гуруҳлаб бериш зарурати туғилади ва айти шу гуруҳларнинг ҳар бири нуктали вергул билан ажратилади: *Демак, бу дарахт рўдапо бояр чопонларинию хипча камзул, ясама сочларни; қора фрак ва цилиндрлару чарм куртка ва будёновкаларни; шалвираган иштонлару торпача шимларни кўрган.* (Р.Ҳамзатов)

2. Муайян тасниф таркибидаги тартибни билдирувчи рақамлар (ёки ҳарфлар) ярим кавс билан ажратилган бўлса, улар билан кўрсатилган сўз, сўз бирикмаси ва гаплар охирига (энг сўнггисидан ташқари) нуктали вергул (баъзан вергул) қўйилади: *Нутқ ҳам тил ва ёзув каби икки хил шаклга эга: а) оғзаки нутқ; б) ёзма нутқ.* (“Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслиги) *Тўлиқсиз гаплар бир қанча кўринишида бўлади:*

1) эга айтилмаган бўлади <...>;

2) кесим айтилмаган бўлади <...>;

3) эга ҳам, кесим ҳам айтилмаган бўлади <...>;

4) иккинчи даражаси бўлақлар айтилмаган бўлади <...>.

(А.Ғуломов)

3. Боғловчисиз ёки мураккаб кўшма гап таркибидаги гаплар мазмунан сезиларли мустақил бўлиб, бир-бирига мазмунан бевосита яқин бўлмаганда, одатда улар орасига нуқтали вергул қўйилади: *Ҳамиданинг боши оғирлашиб кетди; икки марта секин, оғзини очмасдан эснади.* (А.Қаҳҳор) *Фақат паиша гингиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадоӣ товуши эшитилади.* (А.Қаҳҳор) *У отаси сингари баланд бўйли, кенг яғринли; отда кўп юргани учун оёғини кериб ташлайди, овда кўп бўлганидан фикрини қўл ҳаракати билан ҳам тушунтириб гатиради.* (Ш.Холмирзаев)

4. Боғловчисиз ёки мураккаб кўшма гап таркибидаги гаплар бир нечта бўлса, уларнинг мазмунан бир-бирига яқинлари вергул билан ажратилиб, қолган муайян бир ёки бир нечтаси нуқтали вергул билан ажратилади: *Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади; йиғидан толиб, ташқарига чиқди.* (А.Қаҳҳор) *Унсин кўкрагига ниҳоятда оғир бир нарса билан урилгандай кўнгли озиб тентираб кетди-ю, йиқилмади, лекин оёқ узра туриб ҳушидан кетди; орадани қанча вақт ўтганини билмади, кўзини очиб қараса, жонвор елкасидан тушипти, эмаклаб бояғи сагананинг орқасига ўтиб кетди.* (А.Қаҳҳор) *Йиғит почасини шимариб олган, иккиси ҳам офтобда пишиб, юзлари бўғриқиб кетган; булоқни топиб бориб, узала тушганча роса сувга тўйишиди, юзларини чайиб, бир-бирларига сув сачратиб ўйнашиди, яйраб кетиб, холи жойда эканликларини унутишиди, шекилли, худди ўз ўйларидагидай қий-чув қилишиди.* (А.Мухтор)

5. Боғловчисиз ёки мураккаб кўшма гап таркибидаги гапларда ифодаланган воқеа-ҳодисаларни солиштириш, қиёслаш

мазмунни аниқ ифодаланганда, улар орасига нуқтали вергул қўйилади: *Баъзилар уларнинг жуда-жуда иноқ яшашларини айтишармиш; баъзилар эса аксинча, гап тарқатишарканки, осмондан тушиб, ердан чиққандек кўпайишиб кетган одамларнинг бир-бирларини кўришига кўзлари, отишига ўқлари йўқ.* (Ш.Бўтаев) *Ҳовузни ўраган пастак девор ортидаги тош кўчадан қачон ўтсангиз, чангалзордан қушлар чуғурини эшитасиз; ҳовузнинг у тарафидаги супада эса оқ туги ўнгиб кетган танҳо қабр кўриниб туради.* (Ш.Холмирзаев)

6. Бир қанча гаплар уюшгандай бўлиб, яхлит бир боғловчисиз қўшма гапни ташкил этганда, улар орасига нуқтали вергул қўйилади: *Раззоқ сўфининг совуқ юзлари унинг кўзларидан йироқлашган; насиҳат йўли билан мингларча марта айтилган ва таъкидланган сўзлар унутилган; совуқ сўфиларнинг “ҳаром” деган даъволари синиб, парча-парча бўлган; “номахрамлик” сафсаталари от оёқлари остида янчилган; тўрт деворнинг бу тутқун қизи ўзига ўхшаган тутқунлардан бошқа ҳеч бир гувоҳ ва тилчи бўлмаган шу кенг даланинг қулоч етмас бағрида йиллардан бери тугилиб келган аламларини куйга айлантириб, чексиз бўшлиқларга ёйиб юборган эди.* (Чўлпон)

3. Тире

1. От кесим от, сон, олмош, ҳаракат номи, тақлидий сўзлар ёки улар ҳоким бўлган сўз бирикмалари билан ифодаланиб, боғламасиз қўлланганда, эга ва кесим орасига тире қўйилади: *Улуғ устозларим сўзи – қоида.* (И.Мирзо) *Ўғилни уйлантириш – отанинг вазифаси.*(А.Мамарасулов) *Уйқу – умрнинг таноби!* (Чўлпон) *Самарқанд – оламнинг сайқали, кўрки.* (И.Мирзо) *Бу*

– ҳайвонларга хос бўлмаган хислат. (Ҳ.Шайхов) *Дунё гўзали*
– сен, қадоққўл синглим. (И.Мирзо) *Икки ўн беш – бир ўттиз.*
(Мақол) *Лекин ҳозир бизни қийнаётган бирдан-бир масала –*
сиз билан бевосита фикр алмашиши методикасини аниқлаш.
(Ҳ.Шайхов) *Оёқ ости – “чилип-чилип”, Зирқирайди эски яралар...*
(А.Мухтор) *Шабнам, бу – тунда ой тўккан аччиқ ёш, Ҳовур, бу –*
қуёшнинг кўксига алам. (И.Мирзо)

2. Аммо от кесим инкор шаклида (яъни ундан кейин инкор ифодаловчи эмас сўзи келган) бўлса, эга ва кесим орасига тире қўйилмайди: *Ҳар қалай, эр хотиннинг югурдаги эмас.*
(А.Мамарасулов) *Салим Каримович ёмон одам эмас.* (О.Ёкубов)
Одам боласи қуён эмас-ку! Йилига ўн-ўн бештадан тугса.
(С.Аҳмад)

3. Агар эга билан от кесим орасида кириш сўз, ундовлар келса, улар орасига тире қўйилмайди: *Раиш, аввало, кучли муҳаббат белгиси.* (Ў.Ҳошимов) *Тантана қаҳрамони, албатта, Баҳром Фаранг.* (М.Хўжаев)

4. Эга билан от кесим орасида ҳам, фақат каби юкламалар келган бўлса, от кесимдан олдин тире қўйилмайди: *Раҳмат ҳам ўқитувчи. Велосипед ҳам транспорт воситаси. Менинг билганим фақат Суннатуллаев.* (Т.Малик)

5. От кесимли гап тилда идиоматик, фразеологик ибораларга айланиб қолган бўлса, эга ва от кесим орасига тире қўйилмайди: *Инсоннинг қўли гул.* (Мақол)

6. Эга кишилиқ олмошлари билан ифодаланганда, одатда от кесимдан олдин тире қўйилмайди: *Сен Лутфийнинг сўлим газали.* (А.Орипов) *Сен уруш қатнашчиси.* (Т.Мурод) Аммо

қаршилантириш маъноси воқеланганда, тире қўйилади: *Мен – ўқитувчи, сен – талаба.*

7. От кесим (ёки эга) сўрок олмошлари билан ёки юкламали сўзлар билан ифодаланганда, эга ва от кесим орасига тире қўйилмайди: *Дўстинг ким? Дўстинг нечта? Тўй қачон? Ораларингда чаққон ва билагон Ботирми? Сув сенинг шахсий мулкингни? (Э.Аъзам)*

8. От кесим сифат, равиш, тартиб сон ёки эгалик олмоши билан ифодаланганда, эга ва кесим орасига тире қўйилмайди: *Далалар кўм-кўк. Ҳаво тоза, мусоффо, зангор. (Э.Воҳидов) Иссиғи баланд, алаҳсирайди. (Т.Малик) Аммо Мирёқуб аканинг юриши кўп! (Чўлпон) Ўша амал сеники, хижолат тортма. (А.Намозов) Мана шу уй-жой туриш-турмиши билан сеники. (Т.Мурод) Эти сизники, суяги меники, деб уйига ташлаб келаман. (С.Аҳмад) Менинг ўғлим ҳамиша биринчи... (Т.Мурод)*

9. Макон, замон ва миқдор чегаралари (“...дан ...гача”)ни кўрсатувчи сўзлар орасига тире қўйилади: *Андижон – Ўш йўлини қуюқ туман босган. (С.Аҳмад) XII – XVI асрларда бу шаҳар Ясси деб юритилган. (Н.Каримов) Ёш Миртемирнинг эски мактабда ўқиган даври 1914 – 1915 йилларга тўғри келади. (Н.Каримов)*

10. Гапда уюшиқ бўлақлардан кейин келган умумлаштирувчи сўздан олдин тире қўйилади: *Ёзувчининг шахсига, қанақа асарлар ёзаётганига, қандай ёзишига, ҳатто кечаси ё кундузи ёзишигача – ҳамма-ҳаммасига қизиқадилар. (С.Аҳмад) Овозидаги бояги болаларча ҳайрат, уйқусиз кўзларида порлаган қувонч, батареяларни силагандаги бўлақча*

меҳр – ҳаммаси бирдан сўниб, овозида, хатти-ҳаракатларида кутилмаган бир ҳорғинлик пайдо бўлди. (О.Ёқубов)

11. Гапда умумлаштирувчи сўздан кейин келган уюшиқ бўлақлар аниқлаштириш, изоҳлаш, илова мазмунига эга бўлса, умумлаштирувчи сўздан кейин икки нуқта эмас, балки тире қўйилиши мумкин: *Оллоҳ таоло бул юлдузларни уч мақсадда – осмонга зийнат, шайтонларга отиладирган тош ҳамда бандаларига йўл кўрсатувчи аломатлар бўлмоғи учун яратди. (Н.Жалолиддин) Айтиб бераверса барчага барин – Омаду жудолик ва ёнганини, Рашик, умид, алами ва афсусларин, Алдагани, қувонганини. (А.Мухтор) Зотан, зиёликка бир қараганингиздаёқ унда узоқ асрлар мобайнидаги мураккаб тараққиёт жараёнида юзага келувчи фикрловчи мавжудотга хос ҳамма сифатлар – ақл, фаросат, баҳодирлик, кўтаринки руҳ, олийжаноблик, юмор ва ҳоказоларни пайқаб олиш сира қийин эмасди. (Ҳ.Шайхов)*

12. Гапда умумлаштирувчи сўздан кейин келган уюшиқ бўлақларни кучли таъкидлаш зарурати мавжуд бўлган ёки улар ажратилган изоҳловчидай қўлланган ҳолларда уюшиқ бўлақлар икки томонидан тире билан ажратилиши мумкин: *Судда жуда кўп нарсалар – терговчиларнинг жинояткорона хатти-ҳаракатларию дастлабки суднинг юзакилиги, тергов ва суднинг протоколидаги қалбакиликлар – аниқ исботлар билан фош қилинди. (Н.Аминов) Иккала ёш – юзлари кулган, кўнгиллари ёзилган – қўлтиқлашиб айвонга бордилар. (Чўлпон)*

13. Гапда аниқлаштириш, изоҳлаш мазмунидаги ажратилган бўлақлардан олдин тире қўйилиши мумкин:

Гангренага – қорасонга айланиб кетса нима бўлади? (С.Ахмад)
Бу масалани ҳал этиши, чамаси, ҳушёр, довюррак, идрокли, ақли
расо, истеъдодли ёшларимиз – келажак авлодлар зиммасига
тушади. (М.Ҳасаний) Алибек энг асосийси – мажжақланган инни
ерга ташлагандан кейин дарҳол текилаш кераклигини эсдан
чиқарган экан. (А.Мамарасулов) Халқаро савдо йўли – Буюк ипак
йўли Темур ва темурийлар даврида жуда серқатнов бўлган.
(Б.Ахмедов) Ташқарида – гулзор томонда эса ола қоронгилик
ҳукм сурарди. (Чўлпон)

14. Ажратилган бўлакларни гапда алоҳида таъкидлаш
зарурати бўлганда, улар ҳар икки томонидан тире билан
ажратилиши мумкин: *Той ҳаммадан узоқдан – Бешиқўргондан –*
ўзига ўхшаши ювош сигирини олдиға солиб келарди. (Ў.Ҳошимов)
Ойим кўп тайинлагани учун биз – болалар – унга тегмасдик.
(Ў.Ҳошимов) *Шуҳрат Салимович – менинг собиқ ёрдамчим,*
медицина фанлари кандидати, доцент – хонамга кириб келди.
(Ҳ.Шайхов) *Шу топда унинг жуда эҳтиёт билан – ҳеч бир*
шарпа чиқармай – босган қадамларининг бўшанг шитирлаши ҳам
ўтирганларга малол келган каби эди. (Чўлпон)

15. Кириш ва киритма бирликлар гапда ҳар икки томонидан
тире билан ажратилиши мумкин: *Биттаси – уларнинг каттаси*
бўлса керак – ёнидаги шеригига “бешикни йўқот” дегандай ишора
қилди. (Ш.Бошбеков) *Чақалоқ – тонгги салқинда совуқ қотганми*
ё қорни очганми – бизиллаб йиғларди. (Ш.Бошбеков) *Гулмиранинг*
онаси – оғзи тўла тилла тиш, пакана, семиз аёл – бармоқлари
билан столни асабий чертиб ўтирибди. (Ш.Бошбеков) *Абдулҳамид*
Сулаймон ўгли – бояги ўн тўққиз яшар йигит – шундай хатти-
ҳаракатга журъат этганди. (Н.Каримов) *Мирёқуб – бир жойда*

бир нафас ўтиролмайдиган нарса – олти-етти кундан бери мингбоши ёнидан жилмайди. (Чўлпон)

16. Боғловчисиз кўшма гап қисмлари орасида ўхшатиш муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Ҳамал келди – амал келди. (Мақол) Қор ёғди – дон ёғди. (Мақол) Юлдуз ўчади – Йўқлик дунёсига кўчади. (А.Мухтор)*

17. Боғловчисиз кўшма гап қисмлари орасида савол-жавоб муносабати ифодаланганда, шунингдек, фақат биринчи қисми саволдан иборат бўлганда, улар орасига тире қўйилади: *Атрофда нима кўп – кимё заводлари кўп. (Ҳ.Шайхов) Етимлик нима – мендан сўрайвер. (Ш.Бошбеков) Хаёлидан не ўйлар ўтди – ёлғиз худога аён. (Ш.Бошбеков)*

18. Боғловчисиз кўшма гап қисмлари орасида зидлаш, қаршилантириш муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Юлдузларни хаёлида ҳар хил рангга бўяб кўрди – юлдузлар ўз рангида хира милтиллаб тураверди. (А.Мухтор) Ит хуради – карвон ўтади. (Мақол) Жисмимиз йўқолур – ўчмас номимиз. (Ҳ.Олимжон)*

19. Боғловчисиз кўшма гап қисмлари орасида шарт муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Бировга айта кўрманг – икковимиз ҳам балога қоламиз. (С.Ахмад) Тўғри бўлинг – бежавотир бўласиз. (Мақол) Кўшининг тинч – сен тинч. (Мақол) Одамларни бириктир – ҳар бирининг юрагида бўрон қўзғалади. (Ойбек)*

20. Боғловчисиз кўшма гап қисмлари орасида сабаб-оқибат, асос-хулоса муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Сен борсан – мен учун бу ҳаёт гўзал, Сен борсан – мен учун дилбар коинот. (А.Орипов) Энди нима бўлиб шундоқ*

бўлганини айтиб ўтиришига фурсатим йўқ – идорада одамлар кутиб ўтирибди. (А.Қаххор) Уйда қадам босгани жой йўқ – ҳамма ёқ ўйинчоқ. (Ш.Бошбеков) Кейинги кунларда дарё қирғогини чумчуқ босиб кетди – канал мироблари суви чекиниб, очилиб қолган оролчаларга шоли экишган. (С.Ахмад) Қарасам, оишона томондан гуп-гуп этган товуш келяпти – ойим ўғирда толқон қияпти. (Ў.Ҳошимов) Нариги томонда тарақ-туруқ бошланди – қурувчилар ишига тушдилар. (Н.Жалолиддин)

21. Боғловчисиз кўшма гап қисмлари орасида пайт муносабати ифодаланганда, улар орасига тире қўйилади: *Арава нотинч бўлди – қўшқулоқдаги сут чайқалади, тўкилади.* (А.Қаххор) *Ён тарафдаги салобатли эшик оҳиста очилди – ёрдамчи керакли қозозларнинг барчасини олиб киради.* (А.Тошматов) *Чала-чулпа у гапирди – мен англадим, чин кўнгилдан мен гапирдим – у англади.* (Чўлпон)

22. Боғловчисиз кўшма гапнинг иккинчи қисми изоҳ, илова характериға эға бўлса, улар орасига тире қўйилади: *Эслади – у севгилиси Лайли ҳақида гапирганди.* (Н.Жалолиддин) *Унинг саркаш феъли бор эди – бировнинг ўзига бўлган муносабатининг маъносини ойдинлаштирмагунча тинчимасди.* (Н.Жалолиддин)

23. Боғловчисиз кўшма гап таркибидаги иккинчи гапнинг кесими тушиб қолган ҳолларда икки гап вергул билан ажратилиб, иккинчи гапдаги эгадан кейин тире қўйилади: *Тўрғай даишда куйлар, булбул – чаманда.* (И.Мирзо) *Олтин ўтда билинади, одам – меҳнатда.* (Мақол) *Яхшидан от қолади, ёмондан – дод.* (Мақол)

24. Кўчирма гапли кўшма гапларда муаллиф гапидан олдин тире қўйилади. (“Кўчирма гапли кўшма гапларда тиниш белгилари” деб номланган қисмда бу ҳақда батафсил айтилади.)

25. Диалогларнинг репликалари кетма-кет бир қаторда эмас, балки уларнинг ҳар бири алоҳида абзац шаклида янги қатордан берилса, репликалар олдидан тире қўйилади:

– *Жадидинг нимаси? Нима деган гап ўзи?*

– *Мактабини ёптирган вақтингизда айтиб берган эдим-ку.*

– *Эсда қолган дейсанми?*

– *Жадид дегани “янги” дегани бўлса керак. Юрт орасида янгиликни расм қилармишлар... Янги ўқиш, янги мактаб, янги урф-одат, янги кийим – ҳар нарса янги...*

– *Эскича бўлса, кимга зарари тегар экан?*

– *Унисини билмадим... Ишқилиб, жадиждларнинг қасди шу эмиш... (Чўлпон)*

4. Икки нуқта

1. Муайян фикр-мулоҳаза, ҳукм, илмий таъриф, коида кабиларни ифодаловчи гаплардан кейин айна фикр-мулоҳаза, ҳукм, таъриф, қоидаларнинг тўғрилигини асослаш учун келтирилган бирдан ортиқ далилий фактларни таъкидлаб кўрсатиш мақсадида икки нуқта қўйилади: *У (гап) эга ва кесимдан ёки эга-кесим ва иккинчи даражали бўлақлардан иборат бўлади: Саида кулди. Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди. (А.Қаххор) Тонг. Ҳаво салқин. Юмшоқ шамол майингина эсиб турибди. (А.Ғуломов)*

Баъзан бундай ҳолларда мазкур гаплардан кейин масалан, мисол, далил, чунончи каби сўзлар қўлланиши мумкин, бунда икки

нукта айна сўзлардан кейин қўйилади: *У (гап) эга ва кесимдан ёки эга-кесим ва иккинчи даражали бўлақлардан иборат бўлади. Масалан: Саида кулди. Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди. (А.Қаҳҳор) Тонг. Ҳаво салқин. Юмшоқ шамол майингина эсиб турибди. (А.Ғуломов)*

2. Таснифлаш қолиплари акс этган гапларда тасниф асосини ифодаловчи гапдан кейин таснифланган бирликларни таъкидлаш учун икки нукта қўйилади: *Богловчи воситаларсиз бириккан қўшма гап ўз таркибидаги қисмларнинг муносабати жиҳатидан икки хил бўлади: 1) тенг қисмли қўшма гап; 2) тобе қисмли қўшма гап. (М.Асқарова)*

3. Уюшиқ бўлақли гапларда умумлаштирувчи сўз бу бўлақлардан олдин келса, умумлаштирувчи сўздан кейин икки нукта қўйилади: *Бу сирни фақат уч киши: Абдулла, ўзи ва Самад биларди. (Ў.Умарбеков) Ичкаридагилар: чақалоқнинг ота-онаси, опа-акалари, Шавкатнинг иккита шериги ҳам қулаб тушган том тагида қолиб кетди... (Ш.Бошбеков) Қиш бўйи аллақайси гўр остларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа аллақанча қуш туркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чугур-чугур сайраб куладирлар. (А.Қодирий)*

4. Баъзан уюшиқ бўлақларни алоҳида таъкидлаш мақсади билан улар гапдан ташқарига чиқарилади, бундай ҳолларда бевосита умумлаштирувчи сўздан кейин эмас, балки асосий гапдан кейин икки нукта қўйилади: *Лекин ундан қимматли нарсалар ҳам бор: обрў, виждон, ақл, маданият. (Ў.Умарбеков) Диван олдидаги уч оёқли столчада талай қоқмевалар турибди:*

чақилган ёнгоқ, бир ҳовуч туришак, бир ҳовуч қора кишимши.
(Ш.Холмирзаев) Сизларга фақат шулар керак: ейиш, ичиш,
кийиниш, пул... (Ш.Холмирзаев) Абдулла кўприкка етганда,
Гулчеҳранинг эшигидан икки кишининг ҳовлиқиб чиққанини кўрди:
биттаси Самад, биттаси эса Гулчеҳра эди. (Ў.Умарбеков) Эркак
зотининг бари бир хил: Америкада ҳам, ўша Афғонда ҳам!
(Э.Аъзам)

Гапда умумлаштирувчи сўз бўлмаган ҳолларда ҳам
асосий гапдан кейин уюшиқ бўлакларни таъкидлаш учун икки
нукта кўйилади: Мана шу қизил “Жигули” дамиз: хотиним,
ўғлим, қизим. (Ш.Холмирзаев) Чиқиб келдилар қатор: Данте,
Шиллер ва Байрон, Фирдавсий, Бальзак, Тагор. (Э.Воҳидов) У
таниди: отаси, Ҳафиз, Убайдулла ака... яна қандайдир аёллар.
(Ў.Умарбеков)

5. Боғловчисиз кўшма гапда кейинги қисм олдинги
қисмдаги олмош (ёки олмошга вазифадош сўз, гап, одат, нарса,
томон, фикр каби мазмуни тавсифланиши лозим бўлган сўзлар)
билан ифодаланган ёки ифодаланмаган эганинг мазмунини
изоҳлаб, аниқлаб келса, олдинги қисмдан кейин икки нукта
кўйилади: Фақат шу эсида: эртаси кунни кўзини очганда, ёнида
Собиржон йўқ эди. (А.Қаҳҳор) Масалан, қадимдан қолган гап
бор: овчи кийикдан битта отиши керак... (Ш.Холмирзаев) Унинг
галати одати бор эди: биров билан суҳбатлашганда, кўзойнаги
бор-йўқлигидан қатъи назар, худди кўзойнак тагидан қарагандай
гаплашарди. (Ш.Бошбеков) Милицияга бир нарса қоронги эди: у
тасодифан тушиб кетганми ё ўзини ташлаганми?! (Ў.Умарбеков)
Пишмаган ёнгоқнинг битта яхши томони бор: оғир бўлади.

(Ў.Ҳошимов) *Ўшанда унинг хаёлига ёмон фикр келди: машина хотинини ёки ўзини босиб кетганда нима бўларди?* (Ў.Умарбеков)

6. Боғловчисиз кўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмдаги олмош (ёки олмошга вазифадош сўз) билан ифодаланган кесимнинг мазмунини изоҳлаб, аниқлаб келса, олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Бу докторхона тўғрисида Сотиболдининг билгани шу: салқин, тинч паркда, дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қабзали кулранг эшигида қўнғироқ тугмаси бор.* (А.Қахҳор) *Мен олдинга сураётган фикрнинг қисқача мазмуни шу: инсон тугилишидан қобилиятсиз бўлмайди.* (Э.Воҳидов) *Энди гап бундай: бугундан бошлаб сиз оқкеган ҳаромов қатингизни ямамайман.* (Ш.Бошбеков) *Равон йўл битта шу: бу ҳам яхмалак.* (А.Орипов) *Эркак киши ўзи шунақа: бир кун уйда бўлса, ўн кун кўчада.* (Ў.Умарбеков) *Орзум шул: ўчмасин ёнган чирогинг.* (А.Орипов)

7. Боғловчисиз кўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмдаги олмош (ёки олмошга вазифадош сўз) билан ифодаланган ёки ифодаланмаган тўлдирувчининг мазмунини изоҳлаб, аниқлаб келса, олдинги қисмдан кейин икки нуқта қўйилади: *Сўнгра мен бир нарсани кўрдим, аниқроғи, ишондим: бизнинг ўзбек болалари яхши уришар экан!* (Ш.Холмирзаев) *Матлуба ўшанда яна бир нарсани кўнглига қаттиқ тугди: ўқиши керак!* (О.Ёқубов) *Муовинимга айтинг: ўрнингизга бошқа бировни тайинласин!* (О.Ёқубов) *Сизни ишонтириб айтаман: қаерда бўлмай, доим сизни ўйлайман.* (Ў.Умарбеков)

8. Боғловчисиз кўшма гапда кейинги қисм сўроқ шаклидаги гапдан иборат бўлиб, олдинги қисмдаги ифодаланган

ёки ифодаланмаган тўлдирувчининг мазмунини очишга хизмат қилганда, олдинги қисмдан кейин икки нукта қўйилади: *Лекин мен бир нарсани ўйлаб қолдим: болангни нима қиласан?* (А.Қахҳор) *Энди сиздан шуни ҳам сўрайин: хўжасизга содиқ бир қул, сизнинг таъбирингизча, маънавий бир надар ўз ўзига ёмонлик соғинарми?* (А.Қодирий) *Худойимни ўртага қўйиб айтинг: астойдил дўстмисиз?* (Чўлпон) *Айтаман-у ўйлайман: онанинг ёш-қариси бўладими?* (Ў.Ҳошимов) *Сиз ҳам ётиги билан гапириб беринг: нимага ташқаридан кирар-қирмас, Зебини сўрадингиз?* (Чўлпон) *Энди бир бошдан гапириб бер: ким нима деди, нима қилди?* (Ш.Бошбеков)

9. Боғловчисиз қўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг сабабини билдирса (икки гап орасига *чунки* боғловчисини қўйиш мумкин бўлса), олдинги қисмдан кейин икки нукта қўйилади: *Соат 12 да институтда бўлишим керак: дарсим бор.* (Ш.Холмирзаев) *Ўзингга қийин бўлади: учта боланг бор, қўлингда ҳунаринг йўқ...* (А.Қахҳор) *Пакавира қувониб кетди: икки ман олтин ҳазилакам бойлик эмас, бунга янги бир кема сотиб олиш мумкин!* (П.Қодиров) *Лекин анча вақт шаҳарда қолиб кетдим: Яккачинорга борадиган биронта ҳам машина йўқ эди.* (Ў.Умарбеков) *Янглишасиз: мен кўкларга беркинган Ер қизидан хаёлимни олмаймен.* (Чўлпон)

10. Боғловчисиз қўшма гапда олдинги қисм кейинги қисмда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг сабабини билдирса (икки гап орасига *шунинг учун* боғловчи воситасини қўйиш мумкин бўлса), олдинги қисмдан кейин икки нукта қўйилади: *Омон овчининг ов саргузаитлари кўпларни қизиқтирарди: кўплари*

ҳикоя эшитиш учун келарди. (Ш.Холмирзаев) У ҳалиги юксак қаҳқаҳани эшитгач, унинг маънисини англади: югуриб Зебининг ёнига кирди. (Чўлпон)

11. Боғловчисиз кўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг натижасини, оқибатини билдирса, олдинги қисмдан кейин икки нукта кўйилади: *Кейин у ёққа чопдим-бу ёққа чопдим: уч-тўрт қоп цемент топдим.* (Ш.Холмирзаев) *У чидаёлмади: сўричадан туриб келиб, уй дарпардаларидан бирининг таккинасига ўтирди.* (Чўлпон) *Истиқлол йилларида бизда Навоийга муносабат давлат сиёсати даражасига кўтарилди: шоир янгидан қадр топди, шон-шуҳрат шоҳсупасига кўтарилди.* (Э.Очилов)

12. Боғловчисиз кўшма гапда кейинги қисм олдинги қисмдаги олмош (ёки олмошга вазифадош сўз) билан ифодаланган ёки ифодаланмаган аниқловчининг мазмунини изоҳлаб, тўлдириб келса, олдинги қисмдан кейин икки нукта кўйилади: *Эй Саломхон, бу эшон поччамнинг ўғиллари бир йигит бўлди: ўктамликдаям, суқсурликдаям тенги йўқ.* (М.Мансур) *Шоирлардан доимо талаб: Ўқимоғи керак янги шеър Ва айтмоғи керак янги гап.* (Э.Воҳидов) *Сиздан бугун биргина ўтинч: Ёлғиз кўйинг мени, дўстларим.* (Э.Воҳидов) *Адолатхондан хунук бир хабар келди: у Самарқанддаги мактабни битириб, Тошкентга кетибди.* (А.Қаҳҳор)

13. Кўшма гапнинг олдинги қисмида кўрмоқ, қарамоқ, диққат қилмоқ, эшитмоқ, билмоқ, тушунмоқ, сезмоқ, эсламоқ каби феъллар кўлланиб, кейинги қисмда келадиган муайян

факт баёни ёки муайян тавсифга семантик ишора қилиб турса, ҳар икки қисм орасига икки нукта қўйилади: *Эртасига кўрдим: ишком бошида ёлғиз бир туп шафтоли қийғос гуллаб чиқибди.* (М.Мансур) *Аввал ёш хотиннинг кўзларига қаради: ҳорғинлиги, уйқусираганлиги очиқ кўриниб турарди.* (Чўлпон) *Диққат қилдим: кўнглида ажиб бир олов ёна бошлаганга ўхшайди.* (Чўлпон) *Рангидан сезган эдим: машатининг мазаси йўқ.* (Ш.Холмирзаев) *Ўзим ҳам билган эдим: катта омбурга чап бериб бўлмайди.* (А.Қаҳҳор) *Муҳаммад Чурога додхоҳ эслади: беш йил аввал Самарқандда Боғи Биҳишт меҳмонхонасида ҳам худди шундай воқеа юз берганди.* (М.Али) *Булар дарвозадан чиқиб, муюлишига етганда у ёқдан Ўлмасжон кўринди: чарчаган отини ҳорғин-ҳорғин қамчилаб, аста-аста судралмоқда эди.* (Чўлпон)

14. Қўшма гапнинг кейинги қисми олдинги қисмдаги мазмунни умуман изоҳлаб келса, икки қисм орасига икки нукта қўйилади: *Мана, мақсадига етди: машҳур Оташқалбнинг севикли Маъшуқаси номини олди.* (Э.Аъзам) *Даранинг аҳолиси ўз иши билан машгул: ўспиринлар подаларни ҳайдаб чиқиб кетади, эркаклар қўш қўшиб шудгор қилмоқда.* (С.Айний) *Мусофир мухлис уни дарров таниди: у танитай ким танисин!* (Э.Аъзам) *Собиқ мактабдошини таниб-танитай, ноқулайроқ бирор гапни қўзғаб қолишидан юраги така-пука бўлиб ўтирган Оқсоқол шоир, ниҳоят, енгил тортди: шунисига ҳам шукр!* (Э.Аъзам)

5. Қавс

1. Гап ичида асосий фикрга қўшимча сифатида бериладиган изоҳ, маълумотни ифодаладиган киритма сўз ёки бирикма

қавсга олинади: *Уни биринчи марта Тўла ака (Т.Хўжаев)нинг репетициясида кўрганман. (А.Мелибоев) Гуля Лагутина ичкариги хонада ўзига ўхшашиб кетадиган (ё армани, ё озари) бир аёл билан ачомлашиб-чўлпиллашиб, пичир-пичир қила бошлади. (Э.Аъзам) Бунга каминанинг қулоғида ва теварағида кучайган (ботиний ва зоҳирий) шовқин ҳам сабаб бўлди-ёв. (Э.Аъзам) Фарҳоднинг тахминича, кинога бевосита дахлдор бир-иккитасини айтмаса, даврадагиларнинг аксарияти (келиб-кетувчиларини ҳам қўшганда) анчайин санъат атрофида ўралашиб юрадиган, аммо ўзини унча-мунчадан кам санамайдиган омадсизроқ бир тоифа эди. (Э.Аъзам) Борди-ю, ҳушёрлик қилинмаганида, қора бозорга камида 50 минг сўмлик (ўша йилларнинг баҳосида) заҳри қотил маҳсулот чиқиб кетган бўлар эди. (А.Мелибоев) Жароҳат ўрнига қов (куйдирилган пахта) қўйди. (Ғ.Ғулом)*

2. Гапичида асосий фикрга қўшимча сифатида бериладиган маълумотни ифодалаган киритма гап қавсга олинади: *Ўсар Ҳожарга уйлангач (уйланганигаям йигирма йилдан ошди), ана шу эски уйчага тақаб бир даҳлиз ва бир меҳмонхона-ётоқдан иборат бошпани қуриб олган эди. (Ш.Холмирзаев) Ота ишонган одамлар (улар орасида Саркор ҳам бор) қувгунга тушмаса ҳали! (О.Ёқубов) Матлуба индамай парк дарвозасига томон йўналди. Самигжон паркдан чиқиши биланоқ беш панжасини кўрсатиб (бу унинг “беш сўм бераман” дегани эди), дуч келган биринчи машинани тўхтатди. (О.Ёқубов) Яна эшитганим (бунини менга қишлогимиздаги бир майхўр шинаванда аста қулогимга шипшиб қўйган) жин, алвасти ароқ ичган одамдан сал нари юрар экан. (А.Мелибоев)*

3. Бошқа тилдаги гапнинг ёки бошқа тилдаги муайян бўлакнинг таржимаси қавсга олинади: *Ok. Continue the fly* (“Яхши. Учишда давом этинг”). (И.Султон) *Yes, sir* (Хўп бўлади, сэр). (И.Султон) *Менинг биринчи мақолаларим қирғиз тилида чиқадиган “Эмгек данқи” (“Меҳнат шуҳрати”) номли туман газетасида босилган.* (А.Мелибоев)

4. Гап ичида асосий фикрга муаллифнинг субъектив муносабатини ифодаладиган кириш сўз ёки бирикма қавсга олинади: *Муқаддас эса (ажабо!) гўё ҳеч нарсани сезмас, у нимагадир севиниб, ҳадеб кулар... эди.* (О.Ёкубов) *Биров ўқ бориб унинг қўлига теккан деса, бошқа биров (Астаъфуруллоҳ!) нақд оғзига теккан дейди.* (Э.Аъзам) *Менга битилган хатни икки кун (икки кун-а!) сақлаб юрибсиз, ўша икки кун мобайнида хаёлан икки юз минг кўчага кириб чиққанимни тасаввур қиласизми?* (Х.Дўстмуҳаммад) *Туйқус ён томондан қўлларида чўқмор (ҳа, ҳа, ростакам чўқмор!), коржома кийган икки барзанги саҳнага кириб келди.* (Э.Аъзам)

5. Гап ичида асосий фикрга муаллифнинг субъектив муносабатини ифодаладиган кириш гап қавсга олинади: *Кўнгил қўйганлари бошқа эди, бошқалар эди. Уни биз биламиз (Билмайлар кетайлик, илойим!).* (Э.Аъзам) *Сизнинг хаёлларингизни остин-устин қилган ўзимдаги фазилатларни (Ростдан ҳам, борми улар?) топиб, ардоқлаб яшайман.* (Х.Дўстмуҳаммад) *Бойлар бўлса на фуқарони бир чақага олади (буниси-ку майли-я), на мингбошини (мана мунисига чидаб бўлмайди!). Очиқдан-очиқ сўқади, ҳақорат қилади... (Чўлпон)*

6. Саҳна асарлари матнидаги турли изох, ремаркалар қавс ичида берилади: *СОҲИБҚИРОН. Йўқ! Бари Оллоҳдан. Яратган эгамнинг хоҳиши шул эркан. Ўз жаннатидан жой ато қилгай! (Қалқонбекка). Дафн тараддудини кўринглар! (Юзига фотиҳа тортади. Сарагулни ўрнидан турғизади). Сен қачон келдинг бу масканга? (О.Ёқубов) ОЛИМЖОН (Аломатга қараб туриб). Ие, бу ўчиб қопти-ку... (Роботнинг елкасидаги блокни кавлаштира бошлайди.) (Ш.Бошбеков)*

6. Кўштирнок

1. Ҳар бири алоҳида абзац кўринишида янги қатордан эмас, балки кетма-кет бир қаторда берилган диалог репликалари шаклидаги кўчирма гап кўштирнокқа олинади. (“Кўчирма гапли кўшма гапларда тиниш белгилари” деб номланган қисмда бу ҳақда батафсил айтилади.)

2. Турли манбалардан олинган иқтибослар кўштирнок ичида берилади: *Навоий умрининг охирларида яратган “Маҳбубулқулуб” асарида ёзади: “Яхши-ямоннинг феълени билибмен ва ямону яхши хислатларин тажриба қилибмен”. (Н.Комилов) “Одами эрсанг, демагил одами Ониким, йўқ халқ гамидин гами”. (Алишер Навоий) Чўлпон шундай деб ҳайқирган эди: “...Кишан кийма, Бўйин эгма Ки, сен ҳам ҳур тугилгонсен!” Юнонларнинг Лукиан деган ёзувчиси ўтган. Эрамиздан аввал. Унинг “Ватан шаънига” деган асари бор. Ундаги биринчи жумла шундай экан: “Ўз она-отасини севмаган фарзанд ўзга ота-оналарни ҳурмат қила билмайди. Ва ўз ватанини севмаган киши ўзгалар ватанини ҳурмат қила олмайди!” (Ш.Холмирзаев)*

3. Ички нутқ шаклидаги бирликлар (ўй-хаёл, мулоҳаза, тасаввур каби) кўштирноққа олинади: *Шавкат секин ойнаси дарз кетган суратга термулиб қарар экан, хаёлидан ушбу ўйлар ўтди: “Қийналиб кетдим, Сурайё... Сен бўлганигда, бу кўргуликлар йўқ эди... Ўзинг ҳаммасини эплардинг...”* (Ш.Бошбеков)

4. Гапда одатдаги маъносидан бошқа маънода қўлланган, шунингдек, эски, янги ёки чет сўзлар кўштирноққа олиб берилади: *Бориб-бориб йирикроқ “иш”га ўтди – одамларнинг уй-жойи, мол-ҳолини ўғирлайдиган бўлди.* (Ш.Бошбеков) *Шундагина Шавкат “ўтлаб” кетаётганини англаб қолди.* (Ш.Бошбеков) *Бу турқи совуқнинг шўрлик Отага “меҳри” тушган экан, уни тинч қўймади.* (О.Ёқубов) *(Маладес, Шайх! Орангутан бўп кет-е!)* *Бундай “мақтовлар” Шайхни баттар жазавога солади.* (Ў.Ҳошимов) *Кўп ўзингдан кетаверма, аданг “ишика” бўлса ўзига!* (Ш.Бошбеков). *У келганимиздан бери аллақандай лугатни ёнидан қўймайди, бироқ овқат маҳали бор билими эсидан чиқиб кетадими, нуқул “фиш” (балиқ), “чикен” (қовурма жўжа гўшти), “ти” (чай) ёки “биа” (пиво) дейди.* (Э.Аъзам)

5. Турли асарларнинг, шунингдек, китоб, газета, журналларнинг номлари, сарлавҳалар алоҳида олинганда эмас, балки матнда қўлланганда, кўштирноққа олинади: *А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романини ўқидим; Ў.Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссаси; А.Ориповнинг “Ўзбекистон” шеъри; “Мафтунингман” бадиий фильми; “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслиги; “Меҳнат кодекси” китоби; “Халқ сўзи” газетаси; “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси; “Шарқ юлдузи” журнали; “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали каби.*

6. Муассаса, ташкилот, корхона ва шу кабиларнинг шартли номлари кўштирноққа олинади: “Ўқитувчи” наشريёти, “Фан” наشريёти, “Жаҳон” ахборот агентлиги, “Оила” илмий-амалий маркази, “Тасвирий ойина” ижодий уюшмаси, “Олтин мерос” халқаро хайрия жамғармаси каби.

7. Ўзбекистон Республикаси ордени ва медалларининг номи кўштирноққа олинади: “Мустақиллик” ордени, “Буюк хизматлари учун” ордени, “Эл-юрт ҳурмати” ордени, “Соғлом авлод учун” ордени, “Олтин юлдуз” медали, “Жасорат” медали, “Шуҳрат” медали каби.

Аммо буюк шахслар номи билан аталган ордени номлари кўштирноққа олинмайди: *Амир Темури ордени, Жалолоддин Мангуберди ордени* каби.

8. Турли маҳсулотларнинг шартли номлари кўштирноққа олинади: “Қорақум” конфети, “Пахта” торти, “Самарқанд” музлаткичи, “Нексия” автомашинаси каби.

Кўчирма гапли кўшма гапларда тиниш белгиларининг кўлланиши

1. Кўчирма гаплар алоҳида абзац кўринишида янги қатордан эмас, балки кетма-кет бир қаторда берилган бўлса, кўштирноққа олинади: *Мунинг устига яна таъна ҳам қилиб қўйди: “Ким оларди энди у кампирни?”* (Чўлпон) Аммо агар кўчирма гап алоҳида абзац кўринишида янги қатордан берилган бўлса, кўштирноққа олинмайди ва унинг бошланиши олдидан тире кўйилади:

Шунда кекса олим деди:

– *Ўғлингизнинг дунёда тенги бўлмайди.* (Ў.Умарбеков)

Бирдан у қаддини ростлади ва ўчоқ бошига қараб бақирди:

– *Ойи! Отини нима қўямиз?* (Ў.Умарбеков)

Эшикка етганда Обид ака:

– *Тешавой!* – *деб чақирди.* (Ў.Умарбеков)

2. Агар кўчирма гап муаллиф гапидан кейин келса, муаллиф гапидан сўнг икки нуқта қўйилади ва кўчирма гап бош ҳарф билан бошланади; кўчирма гап дарак мазмунида бўлса, нуқта кўштирноқдан ташқарида, сўроқ мазмунида ёки эмоционалликка эга бўлганда эса сўроқ ёки ундов белгиси, шунингдек, кўпнуқта ёпилувчи кўштирноқдан олдин қўйилади: *Барча деди баробар: “Она тилим ўлмайди”.* (Э.Воҳидов) *Отаси гатини маъқуллади: “Тентираб юрма бегона юртларда! Келавер, очингдан ўлсанг, мен кафил”.* (Ў.Ҳошимов) *Мансурнинг оғзидан ногоҳ чиқиб кетди: “Жўра, бир ўтириш қилсам, нима дейсиз?”* (Ш.Холмирзаев) *Шаҳобиддин гап қотди: “Отаси сотармикан бу ҳурлиқони ё сандиққа қамаб, нархини ошириб ўтираверармикан?”* (А.Ибодинов) *Салим унинг қўлидан юлқиниб, уйга чопди, зум ўтмай отасидан қолган қўштигни кўтариб чиқиб, Полвонга ўқталди: “Кет, бўлмасам, отаман!” Маҳфират милтиққа кўкрагини тутди: “Аввал мени отасан!..”* (М.М.Дўст) *Дам ўтмай кўчада онанинг фигони эшитилди: “Менинг болам ўғри эмас, нега уни қийнайсизлар. Унинг жигари касал...”* (Т.Малик)

3. Кўчирма гап муаллиф гапидан олдин келса, муаллиф гапидан олдин тире қўйилади; кўчирма гап дарак мазмунида бўлса, кўштирноқдан кейин вергул қўйилади, сўроқ мазмунида ёки эмоционалликка эга бўлганда эса сўроқ ёки ундов белгиси, шунингдек, кўпнуқта ёпилувчи кўштирноқдан олдин қўйилади, муаллиф гапи эса кичик ҳарф билан бошланади: *“Тушунсангизчи, ая, ўз ҳолимга қўйинг, ёш бола эмасман”, – деди.* (Ў.Ҳошимов)

“Сизга бир оғиз гапим бор эди”, – дедим. (Ш.Холмирзаев) “Кимсан ўзинг?” – дедим жаҳлим чиқиб. (Э.Аъзам) “Ҳой, шу кунингдан ўлганинг яхшимасми?” – деб бақирдим. (Ш.Холмирзаев) “Ўзинг паноҳингда асра, Худо!” – дейди Муяссар хаёлан. (Ў.Ҳошимов)

4. Муаллиф гапи кўчирма гапнинг ичида келганда, муаллиф гапи икки томонидан тире билан ажратилади; бўлакланган кўчирма гап қисмларининг ҳар бири эмас, балки яхлит кўчирма гап қўштирноққа олинади, яъни ичида муаллиф гапи мавжуд бўлган кўчирма гапнинг бошида қўштирноқ очилиб, унинг охирида ёпилади; бўлакланган кўчирма гапнинг биринчи қисми бўлаклангунга қадар вергул, нуктали вергул, икки нукта, тире каби тиниш белгиларини тақозо этган ёки ҳеч қандай тиниш белгисини тақозо этмаган бўлса, кўчирма гапнинг айни узилган жойида вергул қўйилади ва муаллиф гапидан кейин ҳам вергул қўйилиб, муаллиф гапи, шунингдек, кўчирма гапнинг иккинчи қисми кичик ҳарф билан бошланади: *“Ким астойдил ҳаракат қилса, – дейди кексалар, – ўша ҳар қандай мақсадига эришади”*. (Газета) *“Шуни ҳам айтиб қўяй, – сўзида давом этди Иброҳимов, – ҳозирги замонда хотин бахтини эрдан қутмайди”*. (А.Қаҳҳор) *“Лекин қобилият кейин ҳам юзага чиқиши мумкин, – деб ўзича тўнғиллади Зокир Ўрин ниҳоят. – Буям талантдай гап”*. (Ш.Холмирзаев) *“Талабалар, – дейди устозлар, – ўз устларида мунтазам ишламоқлари лозим”*. (Газета)

5. Агар бўлакланган кўчирма гапнинг биринчи қисми бўлаклангунга қадар нуктани тақозо этган бўлса, кўчирма гапнинг айни узилган жойида вергул қўйилади ва муаллиф гапи кичик ҳарф билан бошланиб, ундан кейин нукта қўйилади; кўчирма гапнинг иккинчи қисми бош ҳарф билан бошланади: *“Ма, – деди машинанинг қия очиқ эшигидан узатиб. – Гуландомниям оғзи тегсин”*. (Ў.Ҳошимов) *“Уч йилдан бери*

шу гапни кутар эдим сиздан, – деди Омон ийманиб. – Қилинг. Бир ёнини ўзим кўтараман...”. “Йўқ, ҳаммаси ўзимдан, – кесиб таъкидлади Мансур. – Армоним шу эди, жўра”. (Ш.Холмирзаев) “Камбагалнинг эккани унмайди, боласи кўнаяди ўзи, – деб ўйлади Шоикром ижирганиб. – Шу кунимдан кўра урушга бориб, ўлиб кета қолганим яхшийдди”. (Ў.Ҳошимов)

6. Агар бўлакланган кўчирма гапнинг биринчи қисми бўлаклангунга қадар сўроқ ёки ундов белгисини тақозо этган бўлса, кўчирма гапнинг айна узилган жойида сўроқ ёки ундов белгиси қўйилади ва муаллиф гапи кичик ҳарф билан бошланиб, ундан кейин нукта қўйилади; кўчирма гапнинг иккинчи қисми бош ҳарф билан бошланади: “Наҳотки, Султонмурод акам? – дейман. – Ўзи қолиб, шерик бошлаб кеттимиз энди?.. Бўлакдир-э, ўлибдимиз?!” (М.Мансур) “Тавба! – дейман. – Бу қанақаси бўлди!” (Ш.Холмирзаев) “Менга деса, отиб юбормайдимиз?! – деб ўйлади у айвон лабига чўққайиб ўтирганича усти ёпиқ симни очиқ симга илдам уларкан. – Ҳарна битта ҳаромхўрни ўлдирганим”. (Ў.Ҳошимов)

7. Кўчирма гап муаллиф гапининг ичида келганда, у бош ҳарф билан бошланиб, кўштирноққа олинади ва унинг олдидан икки нукта қўйилади; кўчирма гапдан кейин унинг мазмунига мувофиқ вергул (ёпилувчи кўштирноқдан кейин) ёки сўроқ, ёки ундов, ёки кўпнукта (ёпилувчи кўштирноқдан олдин) қўйилади, бу белгилардан кейин эса тире қўйилади: *Камтирни уйғотиб: “Тур, кароматингни кўрсат”, – дедим. (Ойбек) Бунга қарши ўжар чўлоқ: “Авал қуда қилиб, кейинча ўзим ҳам шаҳарга кўчмоқчиман”, – деб жавоб берди. (Чўлпон) Меҳмонларга: “Зерикмадингизларми?” – деб, супанинг бир четига ўтирди. (Ойбек) Тўн кийиб, белбоғ боғлаган болакайлар кўзидан дув-дув*

ёш оқиб: “Бувижоним, бувижоним!” – деб чириллашар эди. (Ў.Ҳошимов) Она эса: “Болам, қишлоғимиз, одамларимиз яна ҳам яхши бўлиб кетди, мана, келсанг кўрарсан...” – дерди. (С.Аҳмад) Қизалоқ: “Отам сизни йўқлаётувди. Зерикканлар...” – деди. (Ш.Холмирзаев)

8. Кўчирма гап мазмунан муаллифнинг ўй-хаёли, ички кечинмаси, ички фикр-мулоҳазаси кабиларга дахлдор бўлиб, бевосита талаффуз қилинган нутқ мақомида бўлмаса, яъни муаллиф гапининг синтактик асосини ...деб ўйлади, ...деб хаёл қилди, ...деб фикр-мулоҳаза қилди, ...дея хавотир олди, ...дея қўрқувга тушди каби, шунингдек, ...деган фикрдаман, ...деган гап, ...дегандай бўлди, ...дегандай ишора қилди каби сўз шакллари ташкил этган бўлса, кўчирма гап кучсизланган, ундаги воқеани номлаш даражаси эса кучайган бўлади, шунинг учун мазкур “кўчирма гап” кўштирноққа олинади, ундан кейин ёки олдин эса ҳеч қандай тиниш белгиси ишлатилмайди; фақат агар “кўчирма гап” эмоционалликка ёки сўроқ мазмунига эга бўлса, ёпилувчи кўштирноқдан олдин ундов ёки сўроқ белгиси қўйилади: “Наҳотки, бирга ўқисак, яхши қиз экан” деб ўйларди. (Ў.Умарбеков) “Яна феъли айнибди чолнинг!” деб ўйлади кампир. (Чўлпон) Ҳозир, бирпас нафасни ростлаб олай, кейин “Ё пирим!” деб кўтарамиз-у, кетаверамиз. (Ш.Бошбеков) “Йўқ, гаплашиши қийин бўлса керак” деб ўйлайман. (Ў.Умарбеков) “Уйда хотиним бор, қизим бор, улар нима ейди?” деб ўйламайди. (Чўлпон) “Бу жойда ўзга мақсад бўлиши мумкин эмас!” деб ўйларди у. (Чўлпон) “Бу кетишда, қизим шўрлик, тўйга етармикан, йўқмикан?” деган хаёллар онанинг бағрини тилардилар. (Чўлпон) “Таши ялтироқ, ичи қалтироқ” деган гап бор. (Чўлпон) Зуннун “Йўқ, йўқ” деган маънода қўлини чайпиди. (Чўлпон) Низом қайиқни сокин

қўлтиққа буриб келиб тўхтатганда, Ҳамидага маънос термулиб,
“Яна қачон кўришамиз?” дегандек қаради. (П.Қодиров) “Мен
қўйиб юбордим, сиз ҳам қўйиб юборинг” деган ишорани билдирди.
(Т.Мурод) Улуғбек “Жим!” дегандай ўнг қўлини сал кўтариб
қўйиб, Абдулваҳобга тикилди. (Т.Малик) Йигитлар “Ким жавоб
беради?” дегандек бир-бирларига қараб олишди. (Т.Малик)
“Сендан ёзувчи чиқади-ёв” деган мақтовдан талтайиб, олдидаги
қозғозга баттар ётишади. (Э.Аъзам)

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдалиева Г.Р. Основы русской пунктуации. – Нукус, 2006.
2. Абдурахмонов Ф. Пунктуация ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1968.
3. Алимухаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва матнни англаш учун ишлатилган ишоралар ҳақида // Хорижий филология. 1-сон. Тошкент, 2016. – Б. 49–53.
4. Bahriddinova V. Zamonaviy o'zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 65 b.
5. Валгина Н.С. Русская пунктуация: принципы и назначение. – М., 1979.
6. Валгина Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – М., 2004.
7. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zME, 2013.
8. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2019.
9. Назаров К. Ўзбек тили пунктуацияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
10. Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ. – Тошкент: Фан, 1974.
11. Назаров К., Эгамбердиев Б. Ўзбек тили ишора-имло коидалари (Пунктуация). – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

12. Содиков Қ. Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари) – Тошкент: Маънавият, 1997.
13. Fitrat A. O‘zbek tili qoidalari to‘g‘rusida bir tajriba. 1-kitob: Sarf. 2-kitob: Nahf // Tanlangan asarlar. Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi H. Boltaboyev. – Toshkent, 2009. – 336 b.
14. Содиков Қ. Эски туркий битиклар. – Тошкент, 2009.
15. Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фан. б. ф. д-ри. (PhD) дисс. – Тошкент, 2019.
16. Шоабдурахмонов Ш. Пунктуация асослари. – Тошкент, 1953.
17. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида пунктуация. – Тошкент, 1955.
18. Ғозиев Ҳ. Ўзбек пунктуациясининг тарихий тараққиёти. – Тошкент: Фан, 1979.

MUNDARIJA

Me'yor tilning yashash shaklidir.....	3
Punktuatsiyaning maqsadi va nazariy asoslari.....	5
O'zbek punktuatsiyasi tarixi.....	13
O'zbek punktuatsiyasi asoslari.....	23
O'zbek punktuatsiyasi tamoyillari.....	27
Punktuatsiyaning boshqa sohalar bilan munosabati.....	32
O'zbek tilida tinish belgilarining tasnifi.....	43
Tinish belgilarining takror va qator ishlatilishi.....	47
Punktuatsiya – fikrni yozma mukammal ifodalash vositasi.....	62
O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari.....	64
Foydalanilgan adabiyotlar.....	109

МУНДАРИЖА

Меъёр тилнинг яшаш шаклидир.....	113
Пунктуациянинг мақсади ва назарий асослари.....	115
Ўзбек пунктуацияси тарихи.....	123
Ўзбек пунктуацияси асослари.....	135
Ўзбек пунктуацияси тамойиллари.....	139
Пунктуациянинг бошқа соҳалар билан муносабати.....	144
Ўзбек тилида тиниш белгиларининг таснифи.....	156
Тиниш белгиларининг такрор ва қатор ишлатилиши.....	161
Пунктуация – фикрни ёзма мукамал ифодалаш воситаси....	177
Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари.....	180
Фойдаланилган адабиётлар.....	228

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИНИНГ
ДАВЛАТ ТИЛИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДЕПАРТАМЕНТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

**О‘ЗБЕК ТИЛИ МЕ‘УОРЛАРИ
(PUNKTUATSIYA)**

**ЎЗБЕК ТИЛИ МЕЪЁРЛАРИ
(ПУНКТУАЦИЯ)**

Тошкент – “Zamin Nashr” – 2021
Нашриёт лицензияси АИ № 015 20.07.2018 й.

Муҳаррир – Ё. Иноғомов
Саҳифаловчи – Р. Худайбергенов

Босишга 27.01.2021. да рухсат этилди.
Бичими 70x100 1/16. Times New Roman гарнитураси.

Офсет босма усулида босилди.

Босма т. 14,5.

Адади 3000 нусха. Буюртма №0351
“Credo Print” китоб фабрикасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Боғишамол кўчаси, 160-уй.